

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ &
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΜΣ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ
ΘΕΩΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ &
ΠΟΛΙΤΙΚΗ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

[ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΝΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

ΓΛΩΣΣΑ, ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ]

Ασπασία Βασιλάκη

A.M. 142

Επιβλέποντες/ουσες καθηγητές/τριες

Κ. Δαλακούρα

Α. Καστρινάκη

Κ. Μπονίδης

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2013

Στο Λευτέρη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	5-6
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	7-8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9-22
Α΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	
1. «Ατάκτως παρακολουθώ μαθήματα λογικής»:	24-29
Μαθητικά χρόνια και σπουδές	
2. «Θα έμενον εάν δε μ' εκάλει φωνή ισχυροτέρα»:	
Επαγγελματική σταδιοδρομία και εθνικιστική δράση	29-36
3. «Μου εφάνετο ότι ήμιν ο περιπλανώμενος»:	
Ο βιοπορισμός και το αίσθημα της ξενιτειάς	36-39
Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΓΛΩΣΣΑ, ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	
1. Όψεις του Δημοτικισμού στο έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου	41-45
1.1 «Είνε μεγάλο ευτύχημα να νομίζη το ζήτημα αυτό, το περίπλοκον, λυμένον»: Το «ζωντανό» Γλωσσικό Ζήτημα	46-55
1.2 «Τα έργα εφόνευσεν η ανεπάρκεια της γλώσσης και το επιτηδευμένον ύφος»: Ο Δημοτικισμός στην Πεζογραφία	55-71
1.3 «Θάνατο εις τους δασκάλους να περιορίσωσιν το καταστρεπτικόν έργον των»: Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός	71-77
2. Εθνική ταυτότητα και Παιδεία	78-87
2.1 «Φρόντισε τα παιδιά σου να μην ξεχάσουν την ωραίαν γλώσσαν μας»: Ο εθνικός ρόλος της γλώσσας	87-96
2.2 «Ήθελε τον κόσμο όλον, μίαν Ελλάδα μεγάλην» Πολιτισμικός Προσδιορισμός και Εθνική Ταυτότητα	96-114
3. Παιδαγωγικές Αντιλήψεις και Γυναικεία Εκπαίδευση	115-118
3.1 «Εμός κόσμος η του ανδρός αρετή»:	

Ο σκοπός της Γυναικείας Εκπαίδευσης	118-122
3.2 «Ο ποιών και διδάσκων δεν ζητεί αδύνατα»: Η πρακτικότητα των γνώσεων στα πρότυπα των μητέρων	122-127
3.3 «Το παιδάκι το καχεχτικό που τρέφεται όσω για να βασιέται στα πόδια του»: Η Λαϊκή Παιδεία	127-131
3.4 «Η ξένη γλώσσα δεν εχρησίμευσεν ως ψυχή νέα»: Ελληνοπρέπεια και Ξένες Γλώσσες	131-135
3.5 «Εδώ δεν ήλθα δια να παντρευθώ, ήλθα ως οικοδιδασκάλισσα»: Ο παιδαγωγικός - κοινωνικός ρόλος της δασκάλας και οι ξένες παιδαγωγοί	136-141
3.6 «Την εσβεσμένην δάδα των γνώσεών μου ανάπτω πάντοτε από το πυρ της αρχαιότητος»: Πρόγραμμα Σπουδών και Διδακτικές Αρχές	141-146
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- ΣΥΖΗΤΗΣΗ	147-151
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΠΗΓΕΣ	152-165

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η έρευνα αυτή ξεκίνησε το 2010 όταν παρακολούθησα στο πλαίσιο των σπουδών μου στο ΠΜΣ *Εκπαιδευτική Θεωρία Ιστορία και Πολιτική*, το ακαδημαϊκό σεμινάριο «Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης» με διδάσκουσα την κα. Κατερίνα Δαλακούρα. Στο μάθημα αυτό ήρθα σε πρώτη επαφή με την παιδαγωγό και συγγραφέα Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου. Αποτέλεσμα ήταν η εκπόνηση της εργασίας με θέμα «Γυναικεία ταυτότητα και νεοελληνική Γραμματεία, Εκπαίδευση και όψεις της γυναικείας ταυτότητας μέσα από διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου». Η «γνωριμία» με την Παπαδοπούλου βάραινε στο χρόνο, καθώς το επόμενο εξάμηνο (2011) στο πλαίσιο του μαθήματος «Ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης» με διδάσκουσα (ξανά) την κα. Κ. Δαλακούρα, εκπόνησα εργασία με τίτλο «Η παιδαγωγός Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου».

Όσο περνούσε ο καιρός τόσο αυξανόταν το ενδιαφέρον μου για την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, ως παιδαγωγό. Οι δυσκολίες της εργασίας ήταν πολλές, καθώς το έργο της βρίσκεται διάσπαρτο σε έντυπα του 19^{ου} αιώνα, τα οποία με τη σειρά τους είναι διάσπαρτα σε ψηφιακές συλλογές, βιβλιοθήκες και ιδιωτικές συλλογές. Σε όλη αυτή την αναζήτηση θεωρώ ότι στάθηκα ιδιαίτερα τυχερή! «Τυχερή» γιατί συνάντησα ανθρώπους πρόθυμους να βοηθήσουν την ιστορική έρευνα, χωρίς να λογαριάσουν προσωπικό κόπο και κυρίως ιδιοτέλεια.

Οι άνθρωποι αυτοί είναι πολλοί! Κατ' αρχήν θέλω να ευχαριστήσω την κα. Νικολέτα Καρβελά, από το Πανεπιστήμιο Κύπρου. Η Νικολέτα ήταν πάντα διατεθειμένη να μου στείλει ψηφιακά όποιο αρχείο χρειαζόμουν, από το μεγάλο αρχείο του Ε.Λ.Ι.Α. που βρίσκεται στη διάθεση της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου. Ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ στην κα. Λένα Σαββίδη που μου παραχώρησε από την ιδιωτική της συλλογή ψηφιοποιημένο ένα σημαντικό μεγάλο μέρος του υλικού από την εφ. *Πατρὶς Βουκουρεστίου*, η οποία εκδιδόταν στο Βουκουρέστι. Ο δρόμος μου, ωστόσο, με έβγαλε στο Βουκουρέστι. Εκεί στην Biblioteca Academiei Române, συνάντησα το Mirel Berchet, που με ιδιαίτερη προθυμία και «ανοχή» με βοήθησε να αποκτήσω το υπόλοιπο αρχειακό υλικό της ίδιας εφημερίδας, το οποίο έλειπε από τη συλλογή της κας. Σαββίδη. Τον ευχαριστώ ιδιαίτερα.

Κι αφού είχα πια σκοπό να αποκτήσω την πλειονότητα των κειμένων βρέθηκα στην Κωνσταντινούπολη. Χάριν στην ευγενική άδεια του Έλληνα υποπρόξενου κου. Βίκτωρ Μαλιγκούδη, βρέθηκα στους χώρους του Σισμανόγλειου Μεγάρου Κωνσταντινούπολης όπου με την απaráμιλλη βοήθεια του κου. Γιάννη Παΐσιου απέκτησα ψηφιοποιημένο ένα σημαντικό αρχειακό υλικό.¹ Ο Γιάννης, όπως και η

¹ Α. Παπαδοπούλου & Χ. Κορακίδου, *Ημερολόγιον των Κυριών του έτους 1888*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του τυπογραφείου Αδελφών Αγγελίδων; [1887] *Επετηρίς της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλολογίας Εταιρίας «Η Παλλάς» 1874-76*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Κ. Δ. Στατηροπούλου, 1876 · Σ. Κ. Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή: Διαλέξεις τρεις αναγνωσθείσαι εν τω Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω και πέντε ποιήματα*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Αδελφών Γεράρδων, 1899 *Κεντρικόν Ανώτερον Παρθενοναγωγείον της Ελλ. Φιλολογίας Εταιρίας Παλλάδος*:

Νικολέτα, παρέμειναν στους αγαπημένους *συνοδοιπόρους*, αφού κάθε φορά που «συναντούσαν» την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, με ενημέρωναν!

Στην αναζήτηση των αρχείων ήταν επίσης ευγενικοί και δοτικοί, εργαζόμενοι στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, οι οποίοι απαντούσαν άμεσα στα ερωτήματά μου, και μου έδωσαν υλικό το οποίο δεν ήταν ψηφιακά διαθέσιμο. Τους ευχαριστώ θερμά έστω και ανώνυμα. Επίσης, ο Σάββας Κιναμπάς, μέσα από τις γνώσεις του για τα αρχεία και τις βιβλιοθήκες των ελληνικών πανεπιστημίων μου υπέδειξε τρόπους και ιστοτόπους για ψηφιακή αναζήτηση. Αλλά και ο πολύ καλός φίλος Νίκος Χρυσός, που με μύησε στο *σαράκι* του Συλλέκτη, μου χάρισε σπάνια βιβλία, αλλά κυρίως χάρη στον οποίο έζησα την ευτυχία της ζωντανής επαφής με τις κίτρινες σελίδες ενός συλλεκτικού βιβλίου.

Κι όταν έφτασε το πλήρωμα του χρόνου, να αξιοποιηθούν όλα αυτά τα αρχεία και να προχωρήσω στη σύνθεση, ήταν ουσιαστική η συνάντηση στο Ρέθυμνο με την κα. Αγγέλα Καστρινάκη και οι παρατηρήσεις τη σχετικά με την ανάλυση λογοτεχνικών κειμένων. Επίσης, μια φθινοπωρινή μέρα στη Θεσσαλονίκη, συνάντησα τον κ. Κυριάκο Μπονίδη που με τις εύστοχες παρατηρήσεις του στη μεθοδολογία έρευνας, με κατατόπισε πραγματικά και με βοήθησε στο περίπλοκο ζήτημα των σύνθετων ερευνητικών εργαλείων. Τους ευχαριστώ πολύ για τη συμβολή και την επικοινωνία.

Στην πορεία αυτή μου στάθηκαν κυρίως τρεις άνθρωποι. Πρώτα θέλω να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου κα. Κατερίνα Δαλακούρα. Η συνεργασία μαζί της ήταν επιστημονική και ανθρώπινη. Η κα. Δαλακούρα με την ιδιαίτερη ερευνητική ματιά της, ήταν πάντα εκεί να μου δείξει και να μου αναδείξει. Με στήριξε ηθικά σε όλη την πορεία μου από την αρχή των σπουδών μου και αυτό είναι κάτι ανεκτίμητο.

Η στήριξη σε προσωπικό αλλά και ερευνητικό επίπεδο ήταν βαθιά συγκινητική και παρούσα από την καλή φίλη Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου, ερευνήτρια πάνω στο γυναικείο τύπο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Χρυσούλα με βοήθησε να αποκτήσω σπάνιο αρχειακό υλικό όταν η πραγματοποίηση της μετακίνησης ήταν δύσκολη. Την ευχαριστώ, όμως, από καρδιάς γιατί ήταν πάντα εκεί, στην «άλλη γραμμή», να μου δώσει γενναϊόδωρα δύναμη, να μοιραστούμε κοινές αγωνίες, να χαρούμε και να γελάσουμε με αυτό το ιδιαίτερο πάθος, την ιστορία των γυναικών του 19^{ου} αι.

Τελευταίο αλλά σημαντικά πρώτο θέλω να ευχαριστήσω το Λευτέρη, για όλη τη συντροφική διαδρομή που διασχίσαμε, με πολλές παρουσίες, απουσίες, σιωπές, θυμούς και υπομονή. Η πίστη του Λευτέρη σε μένα ήταν ένα στήριγμα χωρίς το οποίο όλα θα ήταν (ακόμη) πιο δύσκολα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ**I. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ**

no.	number
vol.	volume
αι.	αιώνας
αρ. φ.	αριθμός φύλλου
βλ.	βλέπε
εισαγ.	εισαγωγή
ενδ.	ενδεικτικά
επίλ.	επίλογος/ επιλεγόμενα
επιμ.	επιμέλεια
έτ.	έτος
εφ.	εφημερίδα
κ.ά.	και άλλα/ και αλλού
ΚΠολις	Κωνσταντινούπολις
μτφρ.	μετάφραση
ό.π.	όπου παραπάνω
περ.	περιοδικό
σελ.	σελίδα/ σελίδες
στ.	στίχος/στίχοι
σχ.	σχετικά
τ.	τόμος
τχ.	τεύχος
φιλ. επιμ.	φιλολογική επιμέλεια
χ.σ.	χωρίς σελιδοποίηση

II. ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΑ

Α.Π.Θ.	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ε.Α.Π	Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Ε.Κ.Π.Α.	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ε.Λ.Ι.Α	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
Ε.Φ.Σ.Κ.	Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης
Ι.Α.Ε.Ν.	Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας
Μ.Ι.Ε.Τ.	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

III. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΕ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Δ. Μοστράτος, *εισήγηση* Μοστράτος, Δ., [Εισήγηση στο φιλολογικό μνημόσυνο της Α. Παπαδοπούλου (29 Απριλίου 1907)], στο Γ. Παπακώστας (επιλ.- φιλ. επιμ.), *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης. Στο μοναστήρι*, Αθήνα, Πατάκης, 2005 [1906], σ. 122-141.
- Α. Παπαδοπούλου, *λόγος* Παπαδοπούλου, Α., [Λόγος στα εγκαίνια του Πρότυπου Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα, (Σεπτέμβριος 1905)], στο Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγγλίας Σχινά, 1905- 19074*, Θεσσαλονίκη, Σπάνιας, 1997, σ. 45-48.
- Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές* Παπαδοπούλου, Α. [επιστολές από την προσωπική αλληλογραφία της Παπαδοπούλου με τις κόρες Σταμούλη], στο Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1980, σ. 245- 278.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς η αναγνώριση της σημασίας του φύλου έχει αυξηθεί, σημειώνεται ένα έντονο ενδιαφέρον στη βιβλιογραφία σχετικά με την κοινωνική ιστορία της διδασκαλίας και τις ζωές και το έργο των εκπαιδευτικών.² Σύμφωνα με τη Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (2005) η φεμινιστική ιστοριογραφία δείχνει την ανάγκη της αναδόμησης του κόσμου των εκπαιδευτικών, αναλύοντας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έχει κατασκευασθεί η κοινωνική τους ταυτότητα.³

Ιδιαίτερη προσοχή σημειώνεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, όπου αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον γύρω από τις γυναικείες σπουδές και τις γυναίκες συγγραφείς.⁴ Ωστόσο, παρατηρείται μια περιορισμένη εμφάνιση μελετών σχετικά με την αναδόμηση της ιστορίας των διδασκαλισσών «από τα κάτω» με αφηγήσεις που να εστιάζουν στο ιστορικό υποκείμενο.⁵ Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η παρούσα μελέτη της παιδαγωγού Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου (1867- 1906).

Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, ήταν μία από τις πολυγραφότερες ελληνίδες συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα. Η δημόσια συγγραφική της δραστηριότητα ξεκινά με την εκδοτική, καθώς το 1888 εκδίδει μαζί με την Χ. Κορακίδου στην Κωνσταντινούπολη το *Ημερολόγιον των Κυριών*, στο οποίο εντοπίζονται και τα πρώτα της διηγήματα. Τα έργα της, ωστόσο, βρίσκονται στη συνέχεια διάσπαρτα σε όλο σχεδόν τον περιοδικό τύπο του ελληνικού κράτους, αλλά και σε έντυπα της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης και του Βουκουρεστίου. Αργότερα όταν φεύγει από την Κωνσταντινούπολη, οι συνεργασίες της εμπλουτίζονται, με αποτέλεσμα η συγκέντρωση του έργου της συνολικά να αποτελεί σήμερα μια επώδυνη και κάποιες φορές άκαρπη προσπάθεια.

Σημαντική πηγή και κατεύθυνση για την ανεύρεση του έργου της αποτελεί η μονογραφία του Γιάννη Παπακώστα «Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», η οποία δημοσιεύτηκε το 1980 στην Αθήνα.⁶ Το ενδιαφέρον, όμως, για την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου ξεκινά από παλιότερα. Τα πρώτα κείμενα

² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου. «Η διάσταση του φύλου στη δόμηση της ταυτότητας των εκπαιδευτικών και το προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα: ειδολογικές και μεθοδολογικές συνιστώσες», στο Α. Ανδρέου & Σ. Ηλιάδου (επιμ.) *Πρακτικά του επιστημονικού Συμποσίου «Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι. Ερευνητικές συνιστώσες*», Φλώρινα, 2005, σ. 186.

³ Στο ίδιο. Για την κατασκευή των επαγγελματικών ταυτοτήτων των δασκάλων/ισσών βλ. σχ. Κ. Δαλακούρα, «“Εφημερίς των Κυριών” (1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών», στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων. Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2010, σ. 381-384.

⁴ Σ. Ντενίση, ««Ημερολόγιον Δεσποινίδος Λεσβίου» της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, Θέσεις-Αντιθέσεις-Επιθέσεις», στο *Εταιρεία σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, «Εν έτει... 1936/ 1894/ 1940»*, Αθήνα, 2009, σ. 84.

⁵ Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 379.

⁶ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1980.

που γράφονται γι' αυτήν είναι από συγχρόνους και συνεργάτες της.⁷ Αφορούν κυριότατα τη λογοτεχνική της δράση, με μικρές αναφορές στις αντιλήψεις της για τη χειραφέτηση των γυναικών και ελάχιστες νύξεις στην παιδαγωγική της δραστηριότητα.⁸

Οι σύγχρονες μελέτες με αφετηρία την αναλυτική βιογραφία και εργογραφία της από το Γ. Παπακώστα (1980), έχουν αυξηθεί τα τελευταία χρόνια, επεκτείνοντας το ενδιαφέρον από τις φιλολογικές προσεγγίσεις του έργου της⁹ σε συνδέσεις σχετικά με τη γυναικεία ταυτότητα.¹⁰ Η Παπαδοπούλου, επίσης, βρίσκεται σε συνολικές μελέτες για τη γυναικεία συγγραφή του 19^{ου} αιώνα¹¹ αλλά και τη συγγραφική δραστηριότητα της ίδιας περιόδου.¹² Έτσι θα μπορούσαμε να σημειώσουμε δύο κύριες τάσεις στη σχετική ιστοριογραφία: από τη μία εντοπίζονται φιλολογικά μελετήματα και από την άλλη στο πλαίσιο της φεμινιστικής ιστοριογραφίας, παρουσιάζονται μελέτες σχετικά με τη γυναικεία ταυτότητα.

Η παιδαγωγική πτυχή της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου παραμένει ένα ανεξερεύνητο, θα λέγαμε, πεδίο αφού εντοπίζονται ελάχιστες μελέτες στις οποίες άλλοτε η παιδαγωγός και οι αντιλήψεις της για την ταυτότητα της δασκάλας είναι

⁷ Βλ. σχ. Α. Γαλούρης, *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου*, Πόλη, έκδοση «Φιλολογικής πρωτοχρονιάς», 1932· Α. Γαλούρης, «Νεώτερες πληροφορίες για την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Νέα Εστία*, τχ.32 (1942), σ. 746-747· [Κ. Παρρέν], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Α'», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 869 (1906), σ. 2· [Κ. Παρρέν], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Β'», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 870 (1906), σ. 2-3· Ν. Βασιλειάδης, *Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών*, Αθήναι, Τυπογραφείον «Εστία», 1910· Δάφνις [Δ.Ι.Καλογερόπουλος], «Σημειώσεις ενός μηνός. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Πινακοθήκη*, έτ. ΣΤ' (1906- 1907), σ. 37-38· [Ανωνύμου], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ.12 (1907), σ. 42-45, Α. Αργαίος [Γ. Ασκητόπουλος], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Παιδικός Κόσμος*, τχ. 17-18 (1943), σ. 135· Α. Αριστοκλής, «Η διηγηματογράφος», εφ. *Νέα Εφημερίς ΚΠόλεως*, αρ. φ. 4450, 10/23 Μαρτίου 1906, κ.ά. .

⁸ Βλ. σχ. [Κ. Παρρέν], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Α'», *ό.π.*.

⁹ Βλ. σχ. Γ. Παπακώστας, «Δεσμίσ Διηγημάτων. Ένα τελικώς ανευρεθέν έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», στο Γ. Παπακώστας, *Η έρευνα και οι ερμηνευτικές της εκδοχές*, Αθήνα, Πατάκης, 2002, σ. 150-277· Γ. Παπακώστας, «Η πρωτοπόρα πεζογράφος Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», στο Γ. Παπακώστας, *Ιχνηλασίες. Φιλολογικά μελετήματα*, Αθήνα, Πατάκης, 2003, σ. 100-125· Α. Ζήρας, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Εικόναι μιας διδασκαλίσσης» εισαγωγή στο Γ. Παπακώστας, (επιμ.) *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης- Στο Μοναστήρι*, Αθήνα, Πατάκης, 2005, σ. 11-30.

¹⁰ Βλ. σχ. Β. Λαλαγιάννη, «Έμφυλες ταυτότητες και αναπαραστάσεις της σωματικότητας στα Διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», στο Ε. Πολίτου- Μαρμαρινού & Σ. Ντενίση (επιμ. – εισαγ.), *Το Διήγημα στην ελληνική και της ξένες Λογοτεχνίες, θεωρία- Γραφή- Πρόσληψη*, Αθήνα, Gutenberg, 2009, σ. 304-324· Ν. Μαυρέλος, «Η απουσία του ανδρικού λόγου/ ρόλου ως εξουσιαστικού σε διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», στο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου 2006, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Ε.Λ.Ι.Α., 2008 [2006]· Σ. Ντενίση, *ό.π.*· Μ. Tamboukou, «Tracing Heterotopias, Writing women educators in Greece», *Gender and Education*, vol. 16, no.2 (2004), σ. 187-207 .

¹¹ Βλ. ενδ. Ε. Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες, σημειώσεις για τη γυναικεία λογοισύνη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Κατάρτι, 2007· Μ. Ιωαννίδου, «Γράφουσες» Ελληνίδες στον 19ο-αρχές του 20ού αιώνα η περίπτωση της Ευγενίας Ζωγράφου (1878-1963) - μια συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Rotterdam, Ιδιωτική έκδοση, 2001, κ.ά. .

¹² Α. Ζήρας, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. ΣΤ': 1880-1900, Αθήνα, Σοκόλης, 1996, σ. 392-441.

μέρος ερευνών¹³ και άλλοτε η γυναικεία εκπαιδευτική ταυτότητα μέσα από τα λογοτεχνικά έργα της αποτελεί τμήμα μελέτης.¹⁴

Η σχετική έρευνα αντιμετωπίζει σημαντικές δυσκολίες λόγω του ότι η συγγραφέας ενώ εργαζόταν κυρίως ως δασκάλα δεν είχε δημοσιεύσει κάποιο αμιγώς παιδαγωγικό κείμενο, εκτός από το λόγο που εκφωνεί στα εγκαίνια του Πρότυπου Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα,¹⁵ στη Θεσσαλονίκη, το 1905.¹⁶ Έτσι, η διερεύνηση των παιδαγωγικών της αντιλήψεων αποτελεί στην πραγματικότητα ένα «ψηφιδωτό» αποτελούμενο από άρθρα, χρονογραφήματα και επιστολές της παιδαγωγού- συγγραφέως. Στο πρωτογενές αυτό υλικό της έρευνας εντάσσεται και η πλειονότητα των διηγημάτων της.¹⁷

Τα λογοτεχνικά κείμενα αξιοποιήθηκαν ως ιστορικό υλικό επειδή αποτελούν «προνομιακό υλικό για να συλλάβει κανείς στη γέννησή τους αξίες οι οποίες, παρόλο που δεν είναι ακόμη ρητά διατυπωμένες και δεν έχουν ενσωματωθεί στην

¹³ Βλ. σχ. Χ. Αργυροπούλου, «Η γυναίκα στην εκπαίδευση και η εκπαιδευτικός μέσα από λογοτεχνικά κείμενα», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τχ.11 (2006), σ. 20-35 · Μ. Αστερίου, *Η γυναίκα εκπαιδευτικός στα τέλη του 19αι, στο μεσοπόλεμο και στο μετεμφύλιο. Προσεγγίσεις μέσα από αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα*, Διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή- Α.Π.Θ., 2010 · Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, «Βαλκάνιοςπραματευτής της γνώσης»: οδοιπορικά εκπαιδευτικών κατά το τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας δείγμα του «οργάνος ελληνισμού» στο βαλκανικό χώρο», στο Σ. Ζιώγου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 211-231. Στην κατηγορία αυτή των ερευνών μπορεί να ενταχθεί και η μελέτη μας Α. Vasilaki, "The peregrination of Alexandra Papadopoulou as a connection between East and West" στα Πρακτικά του συνεδρίου Education Across Borders, Φλώρινα 5-7 Οκτωβρίου 2012 (υπό έκδοση), στην οποία εξετάζουμε την πρόσληψη του Δυτικού λόγου και τις επιρροές από την ανατολική Ευρώπη στα έργα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου. Η παιδαγωγική διάσταση της πρόσληψης αυτής αποτελεί ένα τμήμα της μελέτης.

¹⁴ Βλ. σχ. Α. Vasilaki, ό.π..

¹⁵ Η ονομασία του σχολείου αλλάζει με την πάροδο του χρόνου. Η αρχική του ονομασία ήταν «Στεφάνου Νούκα Πρακτικόν Παρθεναγωγείον», ενώ πριν τα εγκαίνια (1905) συναντάται ως «Πρότυπον Παρεναγωγείον» και στις αρχές της επόμενης σχολικής χρονιάς (1906- 1907) ο τίτλος διαμορφώνεται σε «Πρότυπον Ελληνογαλλικόν Παρθεναγωγείον Στεφάνου Νούκα». Τελικά καθιερώνεται η ονομασία «Πρότυπον Παρθεναγωγείον Στεφάνου Νούκα». Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγγλαΐας Σχινά, 1905- 1974*, Θεσσαλονίκη, Σπάνιας, 1997, σ. 28-29.

¹⁶ Βλ. σχ. εφ. *Νέα Αλήθεια*, 20 Νοεμβρίου 1905. Ο λόγος αυτός αναδημοσιεύεται σήμερα ολόκληρος στο Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγγλαΐας Σχινά...*, ό.π., σ. 45-48. Στο εξής Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*.

¹⁷ Η Παπαδοπούλου γράφει συνεχώς διηγήματα, ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται σχεδόν στα 140. Ως αποτέλεσμα της παρούσας έρευνας είναι ο εντοπισμός των 130 περίπου λογοτεχνικών έργων της και του συνόλου των λοιπών κειμένων της, δηλαδή των χρονογραφήματων της, τα οποία υπογράφει με τη χρήση των ψευδώνυμων Σατανίσκη, Βυζαντίς, Θρακοπούλα, Ανατολίτισσα και Σάνκο Πάνσας. Επίσης, στο πλαίσιο της έρευνάς μας εντοπίστηκαν τρία ακόμα διηγήματα τα οποία δεν υπήρχαν στην εργογραφία του Γ. Παπακώστα (1980) και μία επιστολή. Πρόκειται για τα έργα: «Ευλογημένη μέρα», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τχ. 9, αρ. 34 (1893), σ. 265- 266· «Ένα δάκρυο», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τχ. 9, αρ. 51 (1893), σ. 406- 407 και αρ. 52 (1893), σ. 414-415· «Θάνατος στα ξένα», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, αρ. 36 (1893), σ. 281- 283. Τα διηγήματα αυτά βρίσκονται στην ψηφιακή συλλογή του Πανεπιστημίου Πατρών «Η Πλειας». Η επιστολή που βρέθηκε αναφέρεται στον εκδότη της εφ. *Πατρὶς Βουκουρεστίου* Σπυρίδωνα Σίμο και δημοσιεύεται στην ίδια εφημερίδα, στο επετειακό φύλο της 12^{ης}/ 24^{ης} Δεκεμβρίου 1899, (αρ. φ. 2612, σ. 2), για τον εορτασμό της δεκαετηρίδας της έκδοσης της εφημερίδας. Την επιστολή αυτή εντοπίσαμε σε επιτόπια έρευνα στο Βουκουρέστι στο αρχείο της Biblioteca Academiei Române, τον Απρίλιο του 2012.

κυρίαρχη ιδεολογία, συμβάλλουν ωστόσο στην κατανόηση των προσδοκιών και των αιτημάτων ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών»¹⁸ ή θεσμών, όπως είναι η εκπαίδευση.¹⁹

Σκοπός λοιπόν, της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των παιδαγωγικών αντιλήψεων της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου και η ερμηνεία τους στο ειδικό κοινωνικό, πνευματικό, φιλοσοφικό και ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αυτές διαμορφώνονται. Επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα είναι:

- Ποια είναι η παιδαγωγική φυσιολογία της Παπαδοπούλου;
- Ποιες είναι οι κύριες παιδαγωγικές και διδακτικές αρχές που ενστερνίζεται και εφαρμόζει ως παιδαγωγός;
- Πώς η συμμετοχή της στο κίνημα του Δημοτικισμού αποκτά παιδαγωγική διάσταση;
- Η εθνική της δράση συνδέεται με την εκπαίδευση και ειδικότερα με εκείνη των κοριτσιών;
- Ποιες είναι οι απόψεις της αναλυτικά για τη γυναικεία εκπαίδευση; Συνδέονται ή αποκλίνουν από το αίτημα για τη χειραφέτηση των γυναικών;
- Η παιδαγωγική δράση της Παπαδοπούλου ήταν τελικά νεωτερική ή συμβατή με τις αντιλήψεις της εποχής;

Μεθοδολογία της έρευνας

Το σύνολο της παρούσας έρευνας πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τις αρχές τις ιστορικής-ερμηνευτικής μεθόδου. Η βασική έννοια στη μέθοδό μας είναι αυτή της *κατανόησης*, καθώς αποβλέπουμε στην τελική ερμηνεία του υλικού μέσα στο πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο ανάπτυξής του. Η ανάλυση των κειμένων πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου. Κατά τον Κ. Μπονίδη (2012) «η Ερμηνευτική [...] ενταγμένη στη συστηματική διαδικασία της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου επιτρέπει την κατανόηση του ταξινομημένου κατά (υπό)κατηγορία ερευνώμενου υλικού στο εγγύς και άπω πλαίσιο του».²⁰

Συνολικά, η ανάλυσή μας πραγματοποιήθηκε με τη βασικότερη τεχνική της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, τη *Δόμηση*. Με τη *δόμηση* ταξινομήσαμε το σύνολο του ερευνώμενου υλικού. Αφού προσδιορίσαμε τους θεματικούς άξονες βάσει των ερωτημάτων μας, συγκροτήσαμε τις κατηγορίες, μέσω της *δόμησης περιεχομένου*, με την οποία το σύνολο του υλικού ταξινομήθηκε στο παρακάτω σύστημα κατηγοριών, το οποίο ήταν άλλοτε *επαγωγικό* κι άλλοτε *παραγωγικό*.

¹⁸ Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα, Κατάρτι, 2007⁵ [1989], σ. 29-30.

¹⁹ Για τη λογοτεχνία σε σχέση με το κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο δημιουργίας της βλ. ενδ. W. Raymond, *Marxism and literature*, Λονδίνο, 1977.

²⁰ Κ. Μπονίδης, «Η Ανάλυση Περιεχομένου ως μια πολυμεθοδολογική (μεικτή) ποιοτική προσέγγιση στην ανάλυση κειμένων», στο Μ. Πουρκός (επιμ.), *Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική, ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα: επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των προοπτικών διεύρυνσης του ερευνητικού σχεδιασμού*, Αθήνα, «ΙΩΝ Μαρία Παρίκου & Σια ΕΠΕ», 2012 (υπό έκδοση).

Συγκεκριμένα, οι βασικές κατηγορίες προέκυψαν κυρίως από τη βιβλιογραφία, όπου στη συνέχεια από τη μελέτη του υπό ανάλυση υλικού καταλήξαμε σε ένα κατά κύριο λόγο παραγωγικό σύστημα υπο-κατηγοριών.

10 ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ

10.1 Ο Δημοτικισμός ως ζωντανό κοινωνικό φαινόμενο

10.2 Ο Δημοτικισμός στη Λογοτεχνία

10.3 Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός

20 ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

21 Γλώσσα και έθνος

21.1 Οικογένεια- μητρική γλώσσα και εθνική καταγωγή

21.2 Η συμβολή του Κλήρου

21.3 Ιδιωτική πρωτοβουλία και ενίσχυση του σχολικού δικτύου

21.4 Το Δημοτικό τραγούδι

22 Καλλιέργεια ιστορικής μνήμης

22.1 Μύθοι ένδοξης κοινής καταγωγής

22.1.1 Ο θρύλος του Μ. Αλεξάνδρου

22.1.2. Βασίλειος Βουλγαροκτόνος

22.1.3 Νικηφόρος Α΄ VS Κρούμος

22.2 Ενοποιητικά σύμβολα

22.2.1 Ο δικέφαλος αετός και το Βυζάντιο

22.2.2 Η ελληνική σημαία και ο σταυρός

22.3 Διαφοροποιητικά πολιτισμικά στοιχεία

22.3.1 Πατριώτης Έλληνας VS αιμοδιψής Βούλγαρος

22.3.2 Ηθική Ελληνίδα VS ανήθικη Βλάχα

30 ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

31. Σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης

32 Παιδαγωγικές αρχές και μέσα

32.1 Η πρακτικότητα των γνώσεων

33.2 Η παιδαγωγική αγάπη

33. Λαϊκή παιδεία

33.1. Λαϊκή παιδεία κοριτσιών VS Λαϊκή παιδεία αγοριών

34. Ο ρόλος της δασκάλας

34.1 Παιδαγωγικές αρχές

34.2 Επαγγελματική ταυτότητα

34.3 Ελληνίδες VS «ξένες» δασκάλες

35. Πρόγραμμα σπουδών

35.1. Τα «γυναικεία» μαθήματα

35.2. Η διδασκαλία των γαλλικών

35.3. Μέθοδοι διδασκαλίας- Εξεταστικό σύστημα

Οι κατηγορίες του Δημοτικισμού, ακολουθούν την πορεία του κινήματος για την εποχή που εξετάζουμε. Αρχικά, η αναζωπύρωση του κινήματος με τα νέα του επιχειρήματα, διαφοροποιούν τη διαμάχη από το γλωσσικό του περίβλημα και αναδεικνύουν την κοινωνική και πολιτική του διάσταση. Το νέο αίτημα που

διατυπώνεται είναι η εισαγωγή της δημοτικής στη λογοτεχνία, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα οι διεκδικήσεις των δημοτικιστών προχωρούν στη βάση του γλωσσικού ζητήματος, την εκπαίδευση.

Η κατηγορία του έθνους διακρίνεται σε δύο μεγάλες υποκατηγορίες, σύμφωνα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις του εθνικισμού. Έτσι έχουμε το γλωσσικό κριτήριο και την καλλιέργεια εθνικής μνήμης. Η γλώσσα, ως εθνικό χαρακτηριστικό χρησιμοποιείται, προβάλλεται και προστατεύεται από διάφορους φορείς: οικογένεια, κλήρος, ιδιωτική πρωτοβουλία, δημοτικό τραγούδι. Η καλλιέργεια ιστορικής μνήμης αποτελεί την εφαρμογή της τυπολογίας του Smith (1991) σχετικά με τις εθνοτικές κοινότητες.

Η τελευταία κατηγορία μας, η γυναικεία εκπαίδευση αναδεικνύει συγκεκριμένα τις παιδαγωγικές θέσεις της Παπαδοπούλου για την εκπαίδευση των κοριτσιών, μέσα από ένα πλέγμα στόχων, αρχών, μεθόδων, έμφυλων διακρίσεων, επαγγελματικής ταυτότητας και μαθημάτων.

Το παραπάνω σύστημα κατηγοριών βοήθησε στην αφαίρεση των κειμένων τα οποία δεν εμπίπτουν στο ερευνητικό ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης. Στη συνέχεια εντοπίσαμε στο υπό ανάλυση υλικό τις χαρακτηριστικότερες αναφορές από άποψη σημασίας και συμβατότητας με τους σκοπούς της μελέτης μας. Τα «πρότυπα» αυτά χρησιμοποιήθηκαν στην επεξεργασία και ανάλυση του υλικού.

Η παρούσα εργασία αναπτύσσεται σε δύο βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται η παιδαγωγική φυσιογνωμία της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου μέσα από τα μαθησιακά της χρόνια και την επαγγελματική της σταδιοδρομία. Τα σχολικά της χρόνια θεωρούμε ότι δίνουν στοιχεία μιας «άτυπης μαθητείας» που μπορεί να φωτίσουν πτυχές της δράσης και των αντιλήψεών της. Επίσης, οι μετακινήσεις της για εθνικούς σκοπούς μας βοηθούν να ορίσουμε τη σπουδαιότητα της εθνικής ιδέας για την Παπαδοπούλου και να κατανοήσουμε πώς η σταθερή προσήλωσή της στο εθνικό ιδεολόγημα ερμηνεύεται χωρο- χρονικά και πώς μετουσιώνεται αργότερα σε παιδαγωγικό λόγο σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση.

Για τη συγκρότηση της βιογραφίας αυτής βασιστήκαμε κυρίως σε πηγές της εποχής και επικουρικά από τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Το υπό έρευνα υλικό αποτελείται κυρίως από αφιερώματα για την Παπαδοπούλου, τα οποία είναι γραμμένα από συγχρόνους της, συνεργάτες και φίλους.²¹ Επίσης, οι επιστολές που γράφει κατά την αλληλογραφία της με μαθήτριές της στη Σηλυβρία²² αποτελούν τμήμα από το πρωτογενές υλικό στο πρώτο μέρος της έρευνας. Η αλληλογραφία της μας βοηθά στην εκ των έσω σύνθεση της παιδαγωγικής της βιογραφίας, δίνοντας ασφαλείς πληροφορίες για τους γεωγραφικούς και χρονολογικούς σταθμούς της. Επιπλέον, μπορούμε να διεισδύσουμε στις εσωτερικές της συγκρούσεις και σκέψεις, καθώς

²¹ Βλ. υποσημείωση 7.

²² Πρόκειται για τις αδερφές Αναστασία και Ελπινίκη Σταμούλη. Όλη η αλληλογραφία που διασώζεται αποτελείται από 25 επιστολές και βρίσκεται δημοσιευμένη στο Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 245-278. Στο εξής Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*. Για τη σημασία της «κοινωνικότητας» των γυναικών μέσα από την προσωπική τους αλληλογραφία, την εκπαίδευση και την φιλανθρωπία βλ. ενδ. Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 221- 230.

μέσα από τα γράμματα αυτά αντλεί ηθική και συναισθηματική υποστήριξη στις αγωνίες και τα προβλήματά της ως συγγραφέας και ως δασκάλα.²³

Τέλος, κάποιες συγκεκριμένες αναφορές σε λογοτεχνικά έργα της Παπαδοπούλου μας δίνουν ορισμένα επιπλέον στοιχεία ως ιστορικά ντοκουμέντα, επειδή εντοπίζονται παραλληλισμοί ανάμεσα στη ζωή της και στη ζωή των μυθιστορηματικών της ηρώων. Όπως σημειώνει η Ε. Βαρίκα με έμφαση στην πρώτη γυναικεία ποίηση του 19^{ου} αιώνα, περιλαμβάνοντας ωστόσο συνολικά τη συγγραφική δραστηριότητα των γυναικών ως ρητή έκφραση του γυναικείου «εγώ», οι πρώτες αυτές λογοτεχνικές εκφράσεις ήταν σε σημαντικό βαθμό αυτοβιογραφικές. Έτσι, η λογοτεχνική γραφή αξιοποιείται ως ένα προνομιακό πεδίο συγκαλυμμένου τρόπου έκφρασης του είμαι ή του θέλω των γυναικών της εποχής.²⁴

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης θα ασχοληθούμε με τις παιδαγωγικές και διδακτικές αντιλήψεις της παιδαγωγού, μέσα από τη θέση της σε τρία καίρια ζητήματα της εποχής: το γλωσσικό, το εθνικό και το γυναικείο. Η επιλογή των ζητημάτων αυτών δεν είναι τυχαία. Αντίθετα, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την άμεση εμπλοκή τους με την εκπαίδευση αλλά και την εσωτερική τους σύνδεση με τελικό «αποδέκτη» τη γυναικεία εκπαίδευση.

Η Παπαδοπούλου δραστηριοποιείται έντονα και στα τρία αυτά ζητήματα. Σκοπός της διερεύνησής μας και σύμφωνα με τα ερωτήματα της έρευνάς μας είναι η ανάδειξη της μεταφοράς αυτών των ιδεολογιών (έθνος) και κινημάτων (δημοτικισμός, γυναικεία χειραφέτηση) στον παιδαγωγικό της λόγο και δραστηριότητα. Έτσι, θα δούμε πώς το γλωσσικό ζήτημα και η θέση της υπέρ του Δημοτικισμού μετατοπίζεται από τα αρχικά του αιτήματα για τη λογοτεχνία σε εκπαιδευτικό ζητούμενο. Στη συνέχεια θα αναλυθεί η εθνική της ιδεολογία και συμμετοχή σε λόγο σχετικά με τους σκοπούς της εκπαίδευσης. Τέλος, θα δούμε πώς το εθνικό επιχείρημα, συνδέεται με τις αντιλήψεις της για τους σκοπούς της γυναικείας εκπαίδευσης ειδικά.

Για την προσέγγιση των αντιλήψεών της αξιοποιήθηκε το σύνολο των δημοσιευμένων κειμένων της, που εντοπίσαμε. Το πρωτογενές αυτό υλικό αποτελείται από χρονογραφήματα, άρθρα και διηγήματα. Όπως είδαμε προηγουμένως, η προσέγγιση της λογοτεχνίας ως ιστορική πηγή αποτελεί για τη γυναικεία συγγραφική δραστηριότητα του 19^{ου} αιώνα ένα «ευεργετικό» πεδίο έρευνας καθώς, ο φανταστικός χώρος της λογοτεχνίας θα αποτελέσει για πολύ καιρό το καταφύγιο των βαθύτερων προσδοκιών και διεκδικήσεων των γυναικών.²⁵

Η οπτική αυτή δεν μπορεί να μην ενταχθεί επίσης στα λογοτεχνικά ρεύματα της εποχής. Όπως σημειώνει ο R. Beaton (1996) το κύριο χαρακτηριστικό της πεζογραφίας στις δεκαετίες του 1880 και 1890 είναι ο σύγχρονος ρεαλισμός. Το καινούργιο στοιχείο που φέρνει η δεκαετία του 1880 (γενιά του 1880) δεν είναι η

²³ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 223.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 207- 220.

²⁵ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 221.

αναπαράσταση της «πραγματικότητας» αλλά η ειδική «πραγματικότητα» που επιλέχθηκε προς περιγραφή από τους συγγραφείς.²⁶ Η Παπαδοπούλου κατόρθωσε να ενσωματωθεί αρκετά πρώιμα (από τη δεκαετία του 1890) στη λογοτεχνία που αποδεχόταν ο αθηναϊκός κανόνας, καθώς το έργο της επιδοκιμάστηκε και έγινε έγκαιρα αποδεκτό από συγγραφείς και λογίους, οι οποίοι έμελλε να καθορίσουν τι είναι εκτιμητέο και τι όχι στο αναγνωστικό κοινό της εποχής.²⁷

Ωστόσο, όσο και αν η λογοτεχνία μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν ιστορική πηγή, ιδωμένη σε ένα πλαίσιο δημιουργίας εντός μιας ιστορικής περιόδου, τα λογοτεχνικά κείμενα δεν υποκαθιστούν τις πηγές της ιστορίας αλλά σκιαγραφούν μέσα από τη συγγραφική πένα την εικόνα μιας εποχής. Καθώς, όμως, στη συγκεκριμένη μελέτη ασχολούμαστε με τις απόψεις της ίδιας της συγγραφέως, θεωρούμε ότι τα λογοτεχνικά της κείμενα μπορούν να αποτελέσουν έγκυρες μαρτυρίες εσωτερικών εκφράσεων και αντιλήψεων.

Το ελληνικό στοιχείο στην Κωνσταντινούπολη και Βαλκανική χερσόνησο κατά την περίοδο 1870-1908

Η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης αποτελεί για την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μια από τις σημαντικότερες εθνικές και πολιτιστικές εστίες του 19^{ου} αιώνα. Απολαμβάνοντας τα προνόμια του Χάτι Χουμαγιούμ (1856) καταφέρνει όχι μόνο να διατηρήσει την εθνική της φυσιογνωμία αλλά και να διαδραματίσει κατά καιρούς πρωτεύοντα ρόλο, τόσο στην οικονομική όσο και στην πολιτιστική ζωή της Πόλης.²⁸ Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης ενσωματώνεται στο πρόγραμμα των μεταρρυθμίσεων της Αυτοκρατορίας δημιουργώντας μια νέα δυναμική σχέση με την κεντρική εξουσία.²⁹ Η διάθεση «ισοπολιτείας» αυξάνει το σύντομο διάστημα της βασιλείας του Μουράτ Ε' (Μάιος- Αύγουστος 1876), με αποτέλεσμα την ανταπόκριση της χριστιανικής κοινότητας.³⁰ Η εκθρόνιση, όμως, του Μουράτ Ε' και η άνοδος στο θρόνο του αυταρχικού και συγκεντρωτικού Αβδούλ Χαμίτ Β',³¹ ματαιώνει την εφαρμογή των φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και δημιουργεί τη διπλωματική καλλιέργεια φιλικών διμερών σχέσεων ανάμεσα σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη προκειμένου, να εκπληρωθούν οι τολμηρές υποσχέσεις του προκατόχου Σουλτάνου.

Στόχος της ελληνικής κυβέρνησης όπως διαμηνύεται από τον Υπουργό Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο στον Έλληνα πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη είναι η διμερής συνεννόηση με την Τουρκία, η οποία εφόσον αποδεικνυόταν εφικτή, θα

²⁶ R. Beaton, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 108.

²⁷ Α. Ζήρας, «Εικόναι μιας διδασκαλίσσης», *ό.π.*, σ. 18.

²⁸ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, *ό.π.*, σ. 28.

²⁹ Κ. Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856- 1908. Η ακμή του ελληνισμού*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2003³, σ. 25-35.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 28.

³¹ Για την Αυτοκρατορία του Αβδούλ Χαμίτ Β' και το όραμα του για πανισλαμισμό βλ. ενδ. Έ. Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής, Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα, «Γνώση», 1992, σ. 17-52, κυρίως τις σ. 17- 26.

προσφερόταν να αποτελέσει ανασχετικό έρεισμα απέναντι στην εντεινόμενη σλαβική πίεση.³² Παρόλα αυτά η έκθεση των Μεγάλων Δυνάμεων το Φεβρουάριο του 1897 με αντικείμενο την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων υπογραμμίζει την αισθητά μειονεκτική θέση των χριστιανών απέναντι στους μουσουλμάνους κατοίκους της Αυτοκρατορίας.³³

Μέσα στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης καταφέρνει μέσω της παρουσίας του Πατριαρχείου, να διατηρήσει τον εθνικό του χαρακτήρα. Το Πατριαρχείο ήταν φορέας του Ελληνισμού με την πολιτισμική έννοια του όρου, καθώς θα ήταν ασύμβατο προς την οικουμενική αποστολή του να ταυτιστεί με μια εθνότητα και να χαρακτηριστεί «ελληνικό». Ωστόσο, από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας όλοι σχεδόν οι Πατριάρχες ήταν μέτοχοι ελληνικής παιδείας και εμφορούνταν γενικότερα από τα πρότυπα του Κωνσταντινουπολίτικου περιβάλλοντος της βυζαντινής παράδοσης. Μετά το σχηματισμό της Βουλγαρικής Εξαρχίας (1870), παίρνει περισσότερο «ελληνικό» χαρακτήρα λόγω της συντριπτικής πλειοψηφίας του ποιμνίου του από ελληνόφωνους, χωρίς όμως να απαρνηθεί ούτε και τότε την οικουμενιστική της ιδεολογία.³⁴

Ο Πατριάρχης ως θρησκευτικός αρχηγός των ορθοδόξων *απολαμβάνει τα προνόμια* που του «παραχωρούνται» από το Χάτι Χουμαγιούμ (1856).³⁵ Ο έλεγχος, ωστόσο, του Πατριαρχείου στην πνευματική ανάπτυξη της Κωνσταντινούπολης ξεπερνά τις θρησκευτικές δικαιοδοσίες και καταλήγει ένας φορέας συντήρησης με έμφαση στο βυζαντινό και λόγιο πνεύμα.³⁶ Σημαντική επίπτωση της προσκόλλησης στο σχολαστικισμό έχει και η θεσμοθέτηση της παιδείας.

Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, επιδιώκουν να αξιοποιήσουν τις δυνατότητες που τους προσφέρονται από το βασικό Νόμο του 1869 -σε μία λογική εκσυγχρονισμού και ανανέωσης εκ μέρους της κεντρική εξουσίας-, διευρύνοντας τον κύκλο της εκπαίδευσής τους σε έκταση αισθητά ευρύτερη από εκείνη των μουσουλμάνων κυρίαρχων.³⁷ Σύμφωνα με πίνακες του Οικουμενικού Πατριαρχείου από το 1870 με συνολικό αριθμό 104 σχολείων, 245 διδασκάλων και 9.730 μαθητών το 1902, στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης απαριθμούνται 185 σχολεία με 612 διδασκάλους και 19.132 μαθητές.³⁸

Η αύξηση αυτή του εκπαιδευτικού δικτύου του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης, παράλληλα με τη φιλανθρωπική δράση ιδιωτών και τη δημιουργία μορφωτικών εστιών (Αδερφάτα, Σωματεία, Λέσχες με δραστηριότητες σε βιβλιοθήκες, αναγνωστήρια και δημόσια μαθήματα), δημιουργεί τις συνθήκες για μια αξιολογή

³² Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 32.

³³ Στο ίδιο, σ. 33.

³⁴ Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17^{ος}- αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998, σ. 309- 310.

³⁵ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, *ό.π.*, σ. 28.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 36.

³⁷ Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 60.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 55-56.

ανάπτυξη των ελληνικών γραμμάτων. Η ανάπτυξη αυτή είναι φανερή και από το πλήθος των εφημερίδων,³⁹ περιοδικών⁴⁰ και ημερολογίων⁴¹ που δημοσιεύονται. Επίσης, προς το τέλος της δεκαετίας του 1860 εμφανίζονται συνεχώς και δραστηριοποιούνται Σύλλογοι, μέσα από τους οποίους τα ελληνορθόδοξα μεσαία στρώματα επιχειρούν τη συγκρότηση της ταυτότητάς τους σε μια περίοδο συνεχών αλλαγών και μετασχηματισμών στο οικονομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο.⁴²

Σημαντική θέση στην ιστορία των συλλόγων της Κωνσταντινούπολης κατέχει ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (Ε.Φ.Σ.Κ.) ο οποίος σύμφωνα με τον Χ. Εξερτζόγλου (1996) «αποτελέσει όχι μόνο το πρότυπο της οργάνωσης ανάλογων φορέων συλλογικής δραστηριότητας, αλλά ήταν και ένα ενδιαφέρον πείραμα όσμωσης της λογιόσύνης και του ομογενειακού πλούτου ιδίως κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870». ⁴³ Ο Ε.Φ.Σ.Κ. αποτελεί την περίοδο αυτή την έκφραση των λογίων της Πόλης και με κύριο εκφραστή το δημιουργό του Ηροκλή Βασιιάδη επιδιώκει να αποτελέσει τη γέφυρα ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή, μεταγγίζοντας στους λαούς της Ανατολής, μέσω της ελληνικής γλώσσας τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.⁴⁴

Ωστόσο, παρόλη την πνευματική άνθιση που σημειώνει ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης δεν εμφανίζεται η ανάλογη -όπως ίσως θα ήταν αναμενόμενη-

³⁹ Κατά την καταγραφή του Σ. Ταρίνας (2007) και τη μελέτη του Χ. Ανδρεάδη (2012) σχετικά με τις εφημερίδες που εκδίδονται στην Κωνσταντινούπολη, οι ελληνικές εφημερίδες της Πόλης μέχρι το 1900 υπολογίζονται περίπου στις 45. Συγκεκριμένα, ο Ταρίνας έχει καταλογογραφήσει συνολικά 160 εφημερίδες, από τις οποίες οι 44 δραστηριοποιούνται μέσα στο 19^ο αιώνα, ενώ ο Ανδρεάδης μελετώντας την περίοδο 1843- 1903 εντοπίζει 41 εφημερίδες. Βλ. σχ. Σ. Ταρίνας, *Ο ελληνικός τύπος της Πόλης, Α' μέρος εφημερίδες*, Πόλη, Ηχώ, 2007· Χ. Ανδρεάδης, *Κείμενα εφημερίδων Κωνσταντινουπόλεως για τον Ελληνισμό του Πόντου 1843- 1903*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 2012.

⁴⁰ Σύμφωνα με το αρχείο του Ε.Λ.Ι.Α. σχετικά με τα περιοδικά του 19^{ου} αιώνα, τα περιοδικά της Κωνσταντινούπολης που καταγράφονται είναι: *Κόσμος* (1887-1880), *Σαββατιαία Επιθεώρησις* (1877-1878), *Φίλεργος* (1897), *Φιλολογική Ηχώ* (1893- 1897) και *Χλωρίς* (1879).

⁴¹ Έπειτα από έρευνα στον κατάλογο του Σισμανόγλειου Μεγάρου Κωνσταντινουπόλεως ορισμένα από τα ελληνικά Ημερολόγια που εκδόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μέσα στο 19^ο αιώνα είναι τα: *Ημερολόγιον των Κυριών* (1888- 1889) των Α. Παπαδοπούλου & Χ. Κορακίδου *Οικογενειακόν Ημερολόγιον 1890* των Δ. Μ. Γιανναράκη & Η. Χ. Ραπτόπουλου· *Ημερολόγιον του έτους 1893* των Π. Ν. Κεσίσογλου, Μ. Ταρλίδη & Π. Φωτιάδη *Ημερολόγιον της Ανατολής, Φιλολογικόν και επιστημονικόν* (1879) του Αθ. Παλαιολόγου *Εικονογραφημένον Ημερολόγιον του δισέκτου έτους 1896* του Ι. Ιωαννίδη· *Βυζαντινόν Ημερολόγιον του έτους 1881* (έτος Γ') του Κ. Χρυσασφίδη· *Αστήρ της Ανατολής- Ημερολόγιον του 1899* (έτος Β') του Χρ. Πανταζίδη· *Αι αναμνήσεις των Ε. Ταβανιώτη & Κ. Πρεβεζιώτου και Ημερολόγιον Οικογενειακόν του έτους 1897* των Κ. Γ. Ποτεσσάρου & Σ. Α. Ιωαννίδη. Βλ. σχ. τον κατάλογο του Σισμανόγλειου Μεγάρου Κωνσταντινούπολης στο <https://docs.google.com/file/d/0B4WnEtePhjakWUZRWEVONmRwTUE/edit> [τελευταία επίσκεψη 29/12/ 2012].

⁴² Χ. Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης 1861- 1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 9.

⁴³ Στο ίδιο.

⁴⁴ Γ. Γιαννακόπουλος, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης (1861- 1912), Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών- Ε.Κ.Π.Α., 1998, σ. 84-85.*

ανάπτυξη της λογοτεχνικής κίνησης.⁴⁵ Η ελληνική κοινωνία της Κωνσταντινούπολης βαθιά ριζωμένη στο λογοτατισμό, περιφρονεί τη νέα φιλολογία που δειλά εμφανίζεται.⁴⁶ Αιτία της πνευματικής αντίφασης είναι η γλωσσική ακαμψία, ως εμπόδιο για την καλλιέργεια της τέχνης του λόγου.⁴⁷ Η γλώσσα του σχολείου αυστηρά καθορισμένη από το Πατριαρχείο έρχεται σε σύγκρουση με τη μητρική γλώσσα σε βαθμό που οι μαθητές «διδάσκονταν την αρχαία γλώσσα, προσπάθουν να γράψουν την καθαρεύουσα [...] και ομιλούν την μητρικήν των δημόδη, την οποία έμαθαν να περιφρονούν».⁴⁸ Ο Κανονισμός του Πατριαρχείου που ορίζει ρητά ότι η παιδεία πρέπει να έχει ως βάση της την αρχαία ελληνική γλώσσα⁴⁹ δημιουργεί ένα εχθρικό κλίμα ενάντια σε κάθε «λαϊκή έκφραση», όπου συγγραφείς, διανοούμενοι και δάσκαλοι διώχνονται ή περιθωριοποιούνται. Οι οπαδοί του Δημοτικισμού στην Κωνσταντινούπολη καταφέρνουν, ωστόσο, όχι μόνο να διαδώσουν το ψυχαρικό κήρυγμα του 1888, σχετικά με την καθιέρωση του δημοτικισμού στο γραπτό λόγο, αλλά διατυπώνουν και τις πρώτες παρεμβάσεις για τη θέση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση.⁵⁰ Μυημένοι στο λόγο του

⁴⁵ Η επισήμανση αυτή μας ενδιαφέρει καθώς το υπό έρευνα υλικό μας είναι κυρίως τα λογοτεχνικά έργα της Αλ. Παπαδοπούλου.

⁴⁶ βλ. σχ. Ν. Βασιλειάδης, *ό.π.* · Ι. Ν. Γρυπάρης, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 10-11 (1894), σ. 168- 173· Σ. Σπανούδη, «Δυο λησμονημένες», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* της 19^{ης} Ιανουαρίου 1939, [Κ. Παρρέν], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Α'», *ό.π.*, Α. Παπαδοπούλου, *Ημερολόγιον της Δεσποινίδος Λεσβίου*, Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Κεφαλίδου, 1894, σ. 45-46, 51-52, κ.ά.

⁴⁷ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, *ό.π.*, σ. 35. Για το θέμα αυτό βλ. ενδ. Ε. Ροΐδης, *Τα Είδωλα, γλωσσική μελέτη*, Εν Αθήναις, έκδοσις Εστίας, 1893. Το ζήτημα της εκφραστικότητας της γλώσσας στη λογοτεχνία θα μας απασχολήσει αναλυτικά στο υποκεφάλαιο ««Τα έργα εφόνευσεν η ανεπάρκεια της γλώσσας και το επιτηδευμένον ύφος»- Ο δημοτικισμός στην πεζογραφία», σ. 55-71. Αξίζει να παραθέσουμε ως εξωτερική παρατήρηση της πνευματικής κατάστασης της Πόλης το σχόλιο της Κ. Παρρέν (1906) ότι «Ο γλωσσικός σχολαστικισμός μέσα εις τον οποίον πλέουν κατά το πλείστον οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως και ο φανατισμός των προς νεκρανάστασιν της αρχαίας γλώσσας, τους έκαμε να αποφεύγουν κάθε πνεύμα δημιουργικόν, το οποίον δεν εξωτερικεύετο κατά τους τύπους, τους οποίους καθιέρωσεν εκεί επί αιώνας ο Βυζαντινός δασκαλισμός». [Κ. Παρρέν], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Α'», *ό.π.*, σ. 2.

⁴⁸ Ν. Βασιλειάδης, *ό.π.*, σ. 11. Η έμφαση δική μας.

⁴⁹ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, *ό.π.*, σ. 36.

⁵⁰ βλ. σχ. Φ. Φωτιάδης, *Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννηση*, Αθήνα, Τυπογραφείο «Εστία», 1902. Σχετικά με την έννοια της «υπέρβασης» που σημειώνουμε παραθέτουμε από τη αλληλογραφία του Γ. Ψυχάρη με τον Φ. Φωτιάδη την απάντηση του πρώτου στις σχετικές επιστολές του Φ. Φωτιάδη στην εφ. *Ταχυδρόμος* σχετικά με την πρότασή του να εφαρμοστεί η καθιέρωση της Δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση: «Απάνω στο γλωσσικό το ζήτημα, και στην Ελλάδα και στην Εβρώπη, γραφήκανε πολλά. Δύσκολο είτανε να γραφή και τίποτις που νάναι καινούριο, που να μην το είπε ο ένας ή ο άλλος. Κι ως τόσο το κατορθώσατε, κι όχι μόνο αφτό, μα δεν πιστέβω ποτέ κανέννας να μίλησε για το ζήτημα όπως εσείς, να το μελέτησε τόσο κατάβαθα, να είπε τόσο θεοφάνερα την αλήθεια, νάδειξε το ζήτημα ποιο είναι. Ίσως ξέρετε την ιδέα τη δική μου, πως πρέπει δηλαδή το έθνος νάχη γλώσσα που να μπορή να τη μιλή, να τη διαβάξη και να τη γράφη ο καθένας. Δε λέω την ιδέα πως είναι αχαμνή. Μα εσείς το πήρατε το ζήτημα πολύ πιο αποφασιστικά, το πήρατε στα σπλάχνα μέσα του παιδιού, στην αρχή της αρχής του κακού. Τι να σας πω; Δεν τα είχα συλλογιστή όσα λέτε προτού σας διαβάσω. Καμαρώνω- και ζουλέβω» (Paris, 1 του Αλωνάρη 1900). Στο Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας, Η Αλληλογραφία*, Ε.Λ.Ι.Α., 1985, σ. 115.

Ψυχάρη, ενσαρκώνουν την αντίληψή του για την πολιτική διάσταση της γλωσσικής διαμάχης⁵¹ και επιδιώκουν τη διάδοση της μητρικής γλώσσας στους κόλπους της εκπαίδευσης.

Η στροφή αυτή παρατηρείται εξαιτίας κυρίως της διάδοσης του Διαφωτιστικού λόγου, ανάμεσα στους Έλληνες της Διασποράς και των εμπορικών αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο «όψιμος Διαφωτισμός» και το ορμητικό ρομαντικό πνεύμα που εμφανίζονται τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στην Κωνσταντινούπολη τονίζουν την ανάγκη να περιφρουρηθούν οι εθνικές ιδιαιτερότητες και να ενδυναμωθεί η εθνική ταυτότητα.⁵² Η θρησκευτική βάση προσδιορισμού αλλότριων στοιχείων, χάνει έδαφος μπροστά στη δημιουργία ενός αισθήματος ιστορικής ταυτότητας, και τα πολιτιστικά «κοσμικά» χαρακτηριστικά τονίζονται μπροστά στον προσανατολισμό του εθνικού ζητήματος.⁵³

Σημαντική τομή αποτελεί η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870 με τελευταίο χρονικό όριο το 1903, οπότε και κλείνει η «ειρηνική» φάση της εθνικής αναμέτρησης στο εκκλησιαστικό- εκπαιδευτικό πεδίο και ξετυλίγεται η ένοπλη μορφή του εθνικού ανταγωνισμού.⁵⁴ Η νέα εθνική δεοντολογία τροφοδοτεί τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων, με προσανατολισμό τη διασφάλιση της κοινωνικής και εθνικής συνοχής κάτω από την απειλή της εθνικής αφύπνισης άλλων εθνοτικών ομάδων.⁵⁵

Στο πλαίσιο αυτό ο ρόλος του σχολείου επανακαθορίζεται. Η διάσταση της γλωσσικής διαμάχης αποκτά εθνικό προσανατολισμό τόσο για τους δημοτικιστές όσο και για τους οπαδούς της καθαρεύουσας. Η ανάγκη διάδοσης της ελληνικής γλώσσας στις περιοχές με έντονο εθνικό ανταγωνισμό αποτελεί το αδιάσειστο αποδεικτικό στοιχείο κυριαρχίας και κυριότητας, σημείο στο οποίο η ελληνική διγλωσσία επιτρέπει στους ανταγωνιστές τη γλωσσική τους επικράτηση.⁵⁶ Επίσης, αλλοεθνείς πληθυσμοί –όπως οι Βλάχοι- ενισχύουν το δικό του σχολικό δίκτυο, επιδιώκοντας να εμφυσήσουν ως γλώσσα πολιτισμού και εθνικής ταυτότητας, μια άλλη εκτός της ελληνικής.⁵⁷

⁵¹ βλ. σχ. Γ. Ψυχάρης, *Το ταξίδι μου*, 1888.

⁵² Γ. Γιαννακόπουλος, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης (1861- 1912)...*, ό.π., σ. 81.

⁵³ Π. Κιτρομηλίδης, ««Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης (εισ.- επιμ.)- Γ. Στεφανίδης (μτφρ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1999, σ. 62.

⁵⁴ Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870- 1904)*, Αθήνα, Παρασκήνιο, 1992, σ. 19.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 21.

⁵⁶ βλ. σχ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήνα, 1916.

⁵⁷ Σ. Μπέης, «Γλώσσα και εθνοτική ταυτότητα: Η περίπτωση της Βλάχικης γλώσσας», στο Α. Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου «Γλώσσα-Κοινωνία-Ιστορία: τα Βαλκάνια»*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2007, σ. 414. Ο Μπέης σημειώνει ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι Βλάχοι προτιμούσαν να στέλνουν τα παιδιά του στα ελληνικά σχολεία, ο αριθμός των οποίων ήταν μεγαλύτερος των ρουμανικών στις βλαχόφωνες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό συνέβαινε γιατί οι περισσότερες αυτές κοινότητες αρνήθηκαν την ίδρυση ρουμανικών σχολείων. Την εποχή αυτή οι Βλάχοι αφενός δεν είχαν διαμορφωμένη σταθερή εθνική συνείδηση και αφετέρου είχαν αρχίσει να υιοθετούν τις αξίες του ελληνικού εθνικισμού ή του ρουμανικού (για τους σημαντικά λιγότερους ρουμανίζοντες της εποχής). Σ. Μπέης, ό.π. .

Όπως είναι αναμενόμενο, η νέα αυτή διάσταση του εθνικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης, δεν αφήνει ανεπηρέαστο το περιεχόμενο που αυτή πρέπει να λαμβάνει. Το περιεχόμενο, όμως, αυτό αποτελεί ένα διαφορετικό πεδίο συζήτησης ανάμεσα στην εκπαίδευση των αγοριών και εκείνη των κοριτσιών. Όλες οι διεκδικήσεις σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση σταματούν στα κεκτημένα και αλλάζουν προσδιορισμό. Με έντονη προπαγάνδα κατά των δυτικοευρωπαϊκών και «ξένων» προτύπων, τα οποία απομακρύνουν τη μελλοντική ελληνίδα σύζυγο και μητέρα από τα εθνικά της καθήκοντα,⁵⁸ το περιεχόμενο της γυναικεία εκπαίδευσης απλοποιείται στα αναγκαία, με «νέο» διαφωτιστικά επιχειρήματα σχετικά με την ιδιαίτερη «φύση» της γυναίκας.⁵⁹

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η έμφαση σε αυτή γυναικεία «ιδιαιτερότητα», στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ένδειξη της διάδοσης των θεωριών του Κοινωνικού Δαρβινισμού, στο πλαίσιο του οποίου ο βιο-ιατρικός λόγος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη «σεξουαλική διαφορά» αποδίδοντάς της το χαρακτήρα της κατεξοχήν διαφοράς. Στο πλαίσιο αυτής της ανάγνωσης του γυναικείου σώματος εμφανίζεται ξανά η παλαιότερη αναπαράσταση της γυναίκας ως πλάσματος της φύσης και όχι της ανθρώπινης κοινωνίας και του πολιτισμού, που τα φυσικά μητρικά της ένστικτα την περιορίζουν στον ιδιωτικό χώρο της οικιακότητας.⁶⁰ Καθώς, όμως, στο ελληνικό παράδειγμα ο διάλογος που αναπτύσσεται σχετικά με το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης στο πλαίσιο του εθνικισμού, αντιμετωπίζει τη γυναίκα σαν «κορωνίδα» της Κοινωνίας, έστω περιορισμένη στην ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού της, με χαρακτηριστικά που αναβαθμίζουν το ρόλο της ως ενωτικής δύναμης για τη συλλογικότητα του έθνους,⁶¹ θεωρούμε ότι η έμφαση στην ιδιαίτερη «φύση» της έχει περισσότερες ομοιότητες με τις διαφωτιστικές αντιλήψεις παρά με εκείνες του Κοινωνικού Δαρβινισμού.

Σημαντικός φορέας αυτής της οπτικής είναι η διδασκάλισσα. Μέσα σε αντίξοες συνθήκες οι γυναίκες εκπαιδευτικοί οργάνουν τη «χέρσα» γη της Μακεδονίας⁶² και της Ανατολής⁶³ προκειμένου να παιδεύσουν τις νέες γενιές, συμμετέχοντας ουσιαστικά στην εθνική και κοινωνική ζωή. Με τον τρόπο αυτό η διδασκαλική τους δραστηριότητα αποτελεί άμεση συμμετοχή στην πολιτική ζωή και ως αυτοτελή μέλη του έθνους επηρεάζουν την εξέλιξη της ιστορίας.⁶⁴ Συνεπώς και σύμφωνα με τα

⁵⁸ Δ. Τζανάκη, *Δούλα και κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*, Αθήνα, Σαββάλας, 2007, σ. 181.

⁵⁹ Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19ος αι-1922): Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*. Διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή- Α.Π.Θ., 2004, σ. 213-217.

⁶⁰ Α. Αθανασίου, *Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις. Η μελέτη του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου στο χώρο της υγείας*, 2004, σ. 8.

⁶¹ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 243.

⁶² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, *ό.π.*, σ. 214.

⁶³ «Εις τα βάθη της Ανατολής θα την εύρετε μειδιώσαν, αγαπών, ακαταπόνητον, αξίαν όλου του σεβασμού και όλου του θαυμασμού σας» στο Α. Παπαδοπούλου, «Κοινωνικά μελέται: Εργάζεται και εδώ η γυνή;», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 28 (1896), σ. 222.

⁶⁴ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, *ό.π.*, σ. 227-229.

προηγούμενα, η εμφάνιση «εθνο»-διδασκαλισσών στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και ιστορικό χρόνο, παρουσιάζεται μια εθνική αναγκαιότητα, η οποία συνδέεται με συγκεκριμένες ανάγκες.

Η στροφή στην εθνική παιδεία και στην προετοιμασία της μέλλουσας ελληνίδας οικοδέσποινας, συντρόφου και μητέρας γίνεται προτεραιότητα. Ο λόγος αυτός για τη γυναικεία εκπαίδευση ουσιαστικά ωραιοποιεί τη θέση της γυναίκας και την εξιδανικεύει. Από «προίκα» και σύμβολο της κοινωνικής θέσης της οικογένειας⁶⁵ γίνεται -κυρίως από το 1870 κι έπειτα- η ευρύτερη «κοινωνική προίκα» του έθνους. Οι ελληνίδες θα διαφυλάξουν και θα διαδώσουν τη συλλογική εθνική μνήμη αποτελώντας τους θεματοφύλακες της ελληνικής κουλτούρας.⁶⁶ Παρόμοια, οι διδασκάλισσες δραστηριοποιούνται δυναμικά πέρα από το καθαρά εκπαιδευτικό τους έργο, καθώς γράφουν, αρθρογραφούν στον περιοδικό τύπο, συγκεντρώνουν και δημοσιεύουν διάφορους κώδικες, συλλέγουν αρχαιολογικά μνημεία και δημοσιεύουν επιγραφές.⁶⁷ Ο εθνικός άξονας, δηλαδή, αποτελεί από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και την αρχή του 20ού στις «αλύτρωτες» περιοχές, τον κύριο κοινωνικό και πολιτικό προσανατολισμό, στον οποίο η εκπαίδευση και η εκπαίδευση των κοριτσιών διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Στο πλαίσιο αυτό ζει, μορφώνεται και εργάζεται ως συγγραφέας και ως παιδαγωγός η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου.

⁶⁵ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*.

⁶⁶ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 243.

⁶⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, *ό.π.*, σ. 225.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

1. «Ατάκτως παρακολουθώ μαθήματα λογικής»

Μαθητικά χρόνια και σπουδές

Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου γεννιέται στις 9 Ιανουαρίου 1867 στη Βλάχκα Κωνσταντινούπολης. Πατέρας της είναι ο πελοποννησιακής καταγωγής γιατρός Βασίλειος Παπαδόπουλος και μητέρα της η Χιώτισσα Ελένη Φαλιέρη, ιταλικής καταγωγής. Η Παπαδοπούλου έχει μία μεγαλύτερη αδερφή την Αικατερίνη, δασκάλα,⁶⁸ η οποία πεθαίνει αρκετά νέα και τον οχτώ χρόνια μικρότερο αδερφό τον Ιωάννη (Τζαννή) Παπαδόπουλο, μετέπειτα καθηγητή Μεσαιωνικής Φιλολογίας στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και ομότιμο καθηγητή στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Η οικογένεια Παπαδοπούλου εφτά χρόνια μετά τη γέννηση της Αλεξάνδρας μετακομίζει στο Χάσκιϊ, λόγω μετάθεσης του πατέρα στον τουρκικό ναύσταθμο του Κεράτιου Κόλπου.⁶⁹

Η Παπαδοπούλου φοιτά στο Κεντρικό Ανώτερο Παρθεναγωγείο «Η Παλλάς». Ζει οικοτρόφος «εννέα έτη υπό την στέγην της»⁷⁰ και αποκτά με άριστα το πτυχίο της δασκάλας.⁷¹ Για την «Παλλάδα» τρέφει αισθήματα τρυφερότητας και ένα ρομαντικό ενδιαφέρον, καθώς αργότερα (1894) με αφορμή τον άνοιγμα του Παρθεναγωγείου για μία μουσική εκδήλωση γράφει «Η γηραιά «Παλλάς» το πρώτιστο συστηθέν παρθεναγωγείον, το οποίον είδεν έτη δόξης και ευκλείας και το οποίον τώρα η σκωρία της πενίας κρυφοτρώνει, δαφνοσολισμένον ήνοιγε τας πύλας του και εδέχετο τους φιλόμουςους. Η «Παλλάς» η σχολή την οποία αγαπώ [...] εφάνη και πάλιν μ' όλην την πτωχείαν της σεβαστή και μεγάλη».⁷²

Για τα μαθητικά της χρόνια τα στοιχεία που έχουμε είναι λίγα με κύρια πηγή την ομιλία του καθηγητή Δημήτριου Μοστράτου (1907). Ο Μοστράτος κάνει λόγο για μία φοίτηση με στερήσεις, τις οποίες παρόλα αυτά η Παπαδοπούλου περιέγραφε με τρυφερότητα: «Βαθειά συγκίνησις και συναισθήματα ειλικρινούς ευχαριστίας

⁶⁸ Ο καθηγητής Δημήτριος Μοστράτος αναφέρει ότι η αδερφή της Αικατερίνη «νέα ευφυστάτη», ήταν το 1880 στις πρώτες αριστούχους αποφοίτους της «Παλλάδας». Καθώς το Γυμνάσιο είχε Ε' τάξεις και το 1880 η Αλεξάνδρα ήταν 13 ετών μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αδερφή της ήταν 4-5 χρόνια μεγαλύτερη. Πρόκειται για αναφορά από την εισήγηση που εκφωνεί ο Δ. Μοστράτος στο φιλολογικό μνημόσυνο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, στις 29 Απριλίου 1907 στην Κωνσταντινούπολη. Ο Δ. Μοστράτος θεωρείται από τους στενούς ανθρώπους της Παπαδοπούλου καθώς είναι ο σύζυγος της αγαπημένης της φίλης Σοφίας, στους οποίους αναφέρεται στις επιστολές της 1,7,10 και 12 (στο Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 247, 253, 259, 261). Από τις επιστολές αυτές φαίνεται ότι η Παπαδοπούλου έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια και εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του, οπότε μπορούμε να θεωρήσουμε τις αναφορές του σημαντικά έγκυρες, καθώς άλλωστε σε μεγάλο βαθμό επιβεβαιώνονται και από αντίστοιχα δημοσιεύματα στον τύπο της εποχής. Η εισήγησή του δημοσιεύεται στο Γ. Παπακώστας (επιλ.- φιλ. επιμ.), *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης. Στο μοναστήρι*, Αθήνα, Πατάκης, 2005, σ. 122-141, στο εξής Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*.

⁶⁹ Το γεγονός αυτό φαίνεται κατά τον Γ. Παπακώστα (1980) να διχάζει τους ιστορικούς σχετικά με τον πραγματικό τόπο γέννησης της Παπαδοπούλου. Ο ίδιος τεκμηριώνει βάσει των Μητρώων της Κοινότητας Βλάχκας (σ. 382, αριθμ. Μητρώου 488), ότι γεννήθηκε εκεί. Βλ. σχ. Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 81-82.

⁷⁰ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Βυζαντινά Χρονικά», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 108 (23 Ιουνίου 1894), σ. 1.

⁷¹ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 127.

⁷² Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Βυζαντινά Χρονικά», ό.π..

κατείχε την Αλεξάνδρα, οσάκις έλεγε περί του γυμνασιακού αυτής βίου. Αλλ' ουχ ήττον ειλικρινείς και αυστηραί ήσαν αι περί του παρθεναγωγείου εκείνου παρατηρήσεις αυτής».⁷³

Ανάμεσα στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει είναι –κατά το Δ. Μοστράτο- η σχέση της με τη Σαπφώ Λεοντιάδα, διάσημη παιδαγωγό της εποχής και τον καιρό αυτό διευθύντρια της «Παλλάδας». Η Παπαδοπούλου «την μέχρι τραχύτητος βαίνουσαν παιδαγωγίαν της αιμνήστου Λεοντιάδος διαρρήδην απεδοκίμαζεν»,⁷⁴ ενώ ξεχωρίζει από τους δασκάλους της τον Ι. Αριστοκλή και κυρίως τον Β. Βράνο,⁷⁵ για όλες τις χρήσιμες, σταθερές και πολύτιμες γνώσεις για τη ζωή που μετέδιδαν στις μαθήτριες τους.⁷⁶ Η κατά τις δευτερογενείς πηγές «ρήξη» της Παπαδοπούλου με τη Λεοντιάδα⁷⁷ αναφέρεται στο γεγονός της άρνησης χορήγησης υποτροφίας για τη συνέχιση των σπουδών της στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα, ο Μοστράτος αναφέρει ότι στην πρόταση αυτή της εφορείας του Παρθεναγωγείου «η Σαπφώ Λεοντιάς, καίπερ μη αναφανδόν αντιδράσα, όμως απεφάνητο ότι έχομεν και ετέρας καλās μαθητρίας, ούτω δε εματαιώθη η της εφορείας διάθεσις, ως είχε ματαιωθή κατά τον αυτόν τρόπον ομοία επιθυμία και πρότασις περί άλλης μαθητρίας, τέσσαρα έτη πρότερον».⁷⁸ Συνεπώς, δεν φαίνεται ότι η Λεοντιάδα έτρεφε προσωπική αντιπάθεια στην Παπαδοπούλου, αλλά στο πλαίσιο του ρόλου της ως διευθύντρια του Παρθεναγωγείου αντιτάχθηκε στην πρόταση της εφορείας της σχολής, σε μία μάλιστα λογική δικαίου.

Ωστόσο, η δυσαρμονική σχέση της με τη Λεοντιάδα, επιβεβαιώνεται στην προσωπική αλληλογραφία της Παπαδοπούλου, όταν σε επιστολή της το 1900, γράφει ότι τυχαία παρευρέθηκε στην κηδεία της όπου την «έκλαυσα πικρά πολλάκις την επίκρανα. Ο θεός να με συγχωρήση και ο θεός να την αναπαύση».⁷⁹

⁷³ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση, ό.π.*.

⁷⁴ Στο ίδιο.

⁷⁵ Οι καθηγητές αυτοί εντοπίζονται στον κατάλογο των διδασκόντων του Παρθεναγωγείου «Η Παλλάς», στο Πρόγραμμα που εκδίδεται για τα διδασκόμενα μαθήματα του έτους 1880- 1881. Μάλιστα η σειρά κατάταξης των ονομάτων στους διδάσκοντες έχει τους Σ.Κ. Λεοντιάς, Ι. Αριστοκλή και Β. Βράνο στους τρεις πρώτους σε μία λίστα η οποία δεν έχει αλφαβητική κατάταξη. Πιθανά η κατάταξη ακολουθεί ιεραρχική δομή στο διδασκαλικό αξίωμα στη σχολή. Βλ. σχ. Κεντρικόν Ανώτερον Παρθεναγωγείον της ελλ. Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς», Πρόγραμμα των κατά το σχολικό έτος 1880- 1881, Διδαχθησομένων μαθημάτων, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1880. Το 1880 η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου είναι 13 ετών, άρα λογικά φοιτά στο *Γυμνάσιο* του Παρθεναγωγείου. Για τον Β. Βράνο, αναφέρει ειδικά το 1894 σε ένα χρονογράφημά της: «Περί ενός εκάστου των καθηγητών μας και ιδίως περί του νεωτέρου *Αποστόλου Παύλου*, του κ. Βράνου, θα σα γράψω εις ιδιαίτεραν επιστολήν». Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Βυζαντινά χρονικά, Εξετάσεις- Ένας παπάς», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 106 (21 Ιουνίου 1894), σ. 1.

⁷⁶ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 127.

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 127-128 · Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 85· Α. Ζήρας, «Εικόναι μιας διδασκαλίσσης», ό.π., σ. 12. Πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι νεότερες πηγές που αναφέρονται στο γεγονός αυτό από τη μονογραφία του Γ. Παπακώστα (1980) κι έπειτα στηρίζονται στο κείμενο του Δ. Μοστράτου (1907). Άρα ουσιαστικά πρόκειται για την αναπαραγωγή μίας και μοναδικής αναφοράς στο θέμα.

⁷⁸ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 127- 128.

⁷⁹ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 262.

Παρά τις αναφορές του Μοστράτου και τη νύξη της Παπαδοπούλου, η ίδια το 1896 εξάγει το παιδαγωγικό έργο της διευθύντριας της, καθώς την αναφέρει σαν ένα από τα λαμπρά παραδείγματα εργαζόμενης γυναίκας στην Κωνσταντινούπολη.⁸⁰ Επίσης, το 1900, κάνει λόγο για μία ύπαρξη «καταναλωθείσα εις διάπλασιν και διαπαιδαγώγησιν του έθνους», που διέθετε φλογερό ενθουσιασμό, ξεχωριστή ικανότητα διάπλασης και αρετή.⁸¹

Η Παπαδοπούλου ως μαθήτρια δεν είναι καλή στα μαθηματικά, τα οποία «ολίγον εμελέτα παρασκευαζομένη»,⁸² αλλά άριστη σε όλα τα υπόλοιπα μαθήματα και κυρίως «εν τω μαθήματι της συνθέσεως».⁸³ Αφού δεν καταφέρνει να συνεχίσει τις σπουδές της στο εξωτερικό αρχίζει να εργάζεται ως οικοδιδασκάλισσα. Όταν εργάζεται στο Βουκουρέστι γράφει σε επιστολές της ότι «ατάκτως παρακολουθώ μαθήματα λογικής εις το εδώ πανεπιστήμιον»⁸⁴ και «εξακολουθώ τα μαθήματα εις την σχολήν και προχθές ήκουσα αρχαιολογικά εις την Ακαδημίαν».⁸⁵ Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια αν παίρνει κάποιο πτυχίο ή αν παρακολουθεί ως ακροάτρια, αν κι ίσως το πιθανότερο είναι να συμβαίνει το δεύτερο αφού παρακολουθεί «ατάκτως».

Η παιδαγωγός γνωρίζει από τη φοίτησή της στο Κεντρικό Ανώτερο Παρθεναγωγείο «Η Παλλάς» γαλλικά⁸⁶ και το Σεπτέμβριο του 1899 ανακοινώνει δια αλληλογραφίας ότι οι μαθήτριάς της στο Βουκουρέστι «έχουν παιδαγωγόν Γερμανίδα και θα αρχίσω Γερμανικά».⁸⁷ Για τα μαθήματα στη γερμανική γλώσσα δεν έχουμε πληροφορίες, πέρα από μία αναφορά της το 1901 ότι μελετά κάθε Δευτέρα γερμανικά στο «τραίνο και στο ατμόπλοιο»,⁸⁸ κατά το ταξίδι της στο Μακρυχώρι, όπου εργάζεται ως οικοδιδασκάλισσα. Πιθανά προσπαθεί μόνη της να μάθει τη γερμανική γλώσσα, αφού δε γράφει πουθενά για κάποιο/α ειδικό δάσκαλο/α με τον/την οποίο/α συνδέεται.

⁸⁰ Γράφει γι' αυτήν «Η κ. Λεοντιάς διηύθυνεν επί έτη μακρά γυμνάσιον τέλειον, το παρθεναγωγείον της Παλλάδος και παρέδιδε η ίδια τους αρχαίους ποιητάς. Τους ησθάνετο, έζησε πολύ δια της φαντασίας εις τον αλησμόνητον κόσμον της αρχαιότητος, διότι εγώ την είδον πολλά φορές να κλαίη από συγκίνησιν ιεράν και να διακόπτουν αληθινοί λυγμοί την απαγγελίαν της». Α. Παπαδοπούλου, «Εργάζεται και εδώ η γυνή;», *ό.π.*, σ. 222.

⁸¹ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, *ό.π.*.

⁸² Δ. Μοστράτος, *εισήγησις*, σ. 128.

⁸³ Στο ίδιο.

⁸⁴ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 270-271.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 272.

⁸⁶ Δεδομένου ότι η Παπαδοπούλου φοιτά στο Κεντρικό Ανώτερο Παρθεναγωγείο «Η Παλλάς» τα έτη 1877-1886, η μέση εκπαίδευσή της υλοποιείται κάτω από τον κανονισμό «Κανονισμός του Κεντρικού Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλόμουσου Εταιρίας «Η Παλλάς», εν Κωνσταντινουπόλει, 1876, Τύποις Βουτυράς και Σ/ας» Για το πρόγραμμα των μαθημάτων από το Δημοτικό κι έπειτα, βλ. στον *Κανονισμό*, *ό.π.*, σ. 5-15. Το μάθημα των Γαλλικών ξεκινά από ανάγνωση και γραφή και ολοκληρώνεται στο τέλος των σπουδών με ερμηνεία συγγραφέων, διαλέξεις, γραπτές εκθέσεις, απαγγελία επιλεγμένων κειμένων. Τα γαλλικά όχι μόνο διδάσκονταν σε βάθος στο εν λόγω Παρθεναγωγείο αλλά σύμφωνα με τον Κανονισμό του 1876 (άρθρο 34, σ. 25) οι μαθήτριάς μιλούσαν σε συγκεκριμένες ώρες της ημέρας μεταξύ τους στη γαλλική γλώσσα, ενώ εκείνες των ανώτερων τάξεων κάθε Σάββατο απόγευμα συνδιαλέγονταν με τη διευθύντρια του σχολείου στα γαλλικά

⁸⁷ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 249.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 268.

Οι γνώσεις, αντίθετα, που έχει στη γαλλική γλώσσα είναι πολύ καλές. Από την αρθρογραφία της στον τύπο της εποχής και από την αλληλογραφία της μαθαίνουμε ότι διαβάζει από το πρωτότυπο Stael, Sand, Girardin⁸⁹ και Taine.⁹⁰ Μεταφράζει και δημοσιεύει στην *Εφημερίς των Κυριών* «μικρά διατριβής εκ του παρισινού Temps». ⁹¹ Επίσης, από αναφορές που κάνει στα διηγήματά της, έχει διαβάσει Guy de Maupassant,⁹² Rousseau,⁹³ Murger,⁹⁴ Legouvé⁹⁵ και αναφέρεται ότι «έχαιρε πλείστα αποστηθίζουσα εκ των κλασσικών της Γαλλίας». ⁹⁶

Συνολικά, πέρα από τους Κανονισμούς του Κεντρικού Ανώτερου Παρθεναγωγείου «Η Παλλάς» σχετικά με το γενικό πλαίσιο λειτουργίας του ιδρύματος στο οποίο γίνεται λόγος για την ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών «επί τη βάσει των νεωτέρων παιδευτικών μεθόδων»,⁹⁷ οι πληροφορίες που έχουμε για την παιδαγωγική μόρφωση της Παπαδοπούλου είναι ελάχιστες. Από την Επετηρίδα του Παρθεναγωγείου (1874-76) πληροφορούμαστε για ένα σχολικό περιβάλλον διάχυσης ηθικών- χριστιανικών αρχών, προκειμένου οι απόφοιτες να ανταποκριθούν ενάρετα στον προορισμένο ρόλο τους εντός της οικιακότητας.⁹⁸

Από το Πρόγραμμα των μαθημάτων του εν λόγω Παρθεναγωγείου για το σχολικό έτος 1880-1881, χρονιά που η Παπαδοπούλου πρέπει να φοιτούσε στο Γυμνάσιο,⁹⁹ γνωρίζουμε ότι στα προσφερόμενα μαθήματα υπήρχαν πέρα από τα «κλασσικά» γνωστικά αντικείμενα, (αρχαία, μαθηματικά, ιστορία, γεωγραφία, κ.λ.π.) και τα «γυναικεία» (εργόχειρα, ραπτική, κοπτική), μαθήματα που προετοίμαζαν τις μέλλουσες διδασκάλισσες στο εκπαιδευτικό τους έργο, παρέχοντας γνώσεις παιδαγωγικών, φιλοσοφίας, ψυχολογίας, διδακτικής μεθοδολογίας, κριτικής προσέγγισης εννοιών και κειμένων καθώς και πρακτικής μεθοδολογίας σε επιμέρους γνωστικά πεδία (μαθηματικά, φυσική).¹⁰⁰ Μπορούμε, δηλαδή, να συμπεράνουμε ότι στο πλαίσιο της διδασκαλικής της κατάρτισης, έλαβε

⁸⁹ Βλ. σχ. Α. Παπαδοπούλου, «Η κ. de Girardin», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 521 (1898), σ. 6 · Α. Παπαδοπούλου, «Γεωργία Σάνδη», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 522 (1898), σ. 4 · Α. Παπαδοπούλου, «Η κ. Στάελ», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 529 (1898), σ. 4.

⁹⁰ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 251.

⁹¹ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 130. Πρόκειται για το Α. Παπαδοπούλου, «Το εν Βερολίνω Συνέδριον των Κυριών», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 459 (1896), σ. 6-7.

⁹² Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών* (1895), σ. 227-229.

⁹³ Α. Παπαδοπούλου, *Η θεία Ευτυχία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1988 [1904], σ. 21.

⁹⁴ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 131.

⁹⁵ Α. Παπαδοπούλου, *Η θεία Ευτυχία, ό.π.*, σ. 21.

⁹⁶ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση, ό.π.*.

⁹⁷ *Κανονισμός της Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς»*, Εν Κων/Πόλει, Τύποις Οδ. Ιλλέμου και Σ/ας, 1875, σ. 3.

⁹⁸ Βλ. σχ. Επετηρίς της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας Η Παλλάς, 1874-76, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Κ. Δ. Στατηροπούλου, 1876.

⁹⁹ Στον Κανονισμό του Παρθεναγωγείου του 1876, διαβάζουμε ότι στο νηπιαγωγείο φοιτούν παιδιά ηλικίας 3-7 ετών. Καθώς, το Σχολείο είχε Ε΄ τάξεις, το σχολικό έτος 1880-1881 η Παπαδοπούλου θα πρέπει να ήταν μαθήτρια στην Α΄ Γυμνασίου.

¹⁰⁰ Κεντρικόν Ανώτερον Παρθεναγωγείον της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς», *Πρόγραμμα...*, ό.π., σ. 11-19.

παιδαγωγικές αρχές και γνώσεις, ειδικά προσανατολισμένες στο επάγγελμα της δασκάλας. Η «Παλλάδα», άλλωστε, ως αναγνωρισμένο από την Ελληνική Κυβέρνηση ισοβάθμιο και ισότιμο Παρθεναγωγείο με το Αρσάκειο της Αθήνας, παρείχε αξιόλογη μόρφωση,¹⁰¹ ενώ από τον Κανονισμό λειτουργίας του 1875 διακρίνονται ως προτιμότεροι οι μαθητές «οίτινες ήθελον μετά το πέρας των σπουδών των χρησιμεύσει ως διδάσκαλοι και διδασκάλισσαι».¹⁰²

Θεωρούμε σημαντικό το γεγονός ότι η παιδαγωγός είναι απόφοιτος διδασκαλείου, καθώς την εποχή αυτή ο διαχωρισμός της μέσης εκπαίδευσης από την εκπαίδευση της δασκάλας δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση των στόχων και των επιλογών κάθε βαθμίδας. Η αποτελεσματικότητα αυτή υπηρετείται μέσα από τον ευρύτατο κύκλο σπουδών, τις διδακτικές μεθόδους, την εποπτεία για την ευμέθοδο των εκπαιδευτικών και την επιμέλεια του εκπαιδευτικού προσωπικού.¹⁰³ Στο πλαίσιο αυτό συνδιδάσκει με την αδερφή της Αικατερίνη «εν Θεραπείας,¹⁰⁴ όπου θερμώς ηγαπήθησαν υπό τους Βαλτατζή, του Μαυροκορδάτου, των Ζαριφών».¹⁰⁵

Η Παπαδοπούλου απ' ότι φαίνεται διεύρυνε με την πάροδο του χρόνου τις παιδαγωγικές γνώσεις της βασικής της εκπαίδευσης. Σε επιστολή της (1899) αναφέρει ότι διαβάσει *Ιστορίαν της Παιδαγωγίας*,¹⁰⁶ ενώ αργότερα (1900) εγκωμιάζει το άρθρο του Diesterweg με τίτλο «Το Ιδανικόν Διδασκάλου», το οποίο δημοσιεύεται στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή*.¹⁰⁷ Φαίνεται, δηλαδή, ότι παρακολουθεί

¹⁰¹ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 84.

¹⁰² *Κανονισμός της Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς»*, 1875, ό.π., σ. 13.

¹⁰³ Αικ. Δαλακούρα, «Τα πρωτοποριακά σχολεία της Κωνσταντινούπολης», *Επτά Ημέρες*, της εφ. *Η Καθημερινή* (27.01.2001), σ. 26.

¹⁰⁴ Πρόκειται για την περιοχή Θεραπειά, (Tarabya στα τουρκικά) που βρίσκονται στην ευρωπαϊκή ακτή του Άνω Βοσπόρου. Για την εκπαιδευτική κίνηση στην περιοχή διαβάζουμε ότι το 1875 η κοινότητα των Θεραπειών αποφάσισε να βελτιώσει τα εκπαιδευτικά πράγματα και γ' αυτό προσκάλεσε το Χριστόφορο Σαμαρτσίδα προκειμένου να αναλάβει τη διεύθυνση της σχολής. Α. Μήλλας, *Σφραγίδες Μητροπόλεων Χαλκηδόνος – Δέρκων*, Αθήνα, 2000, σ. 277. Στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχαν τρία ελληνορθόδοξα εκπαιδευτήρια στα Θεραπειά. Το τελευταίο εκπαιδευτήριο της κοινότητας ήταν το Ζαρίφειο Νηπιαγωγείο, που είχε ανεγερθεί το 1879 με δαπάνες του Γεωργίου Ζαρίφη και φιλοξενούσε περίπου 150 νήπια. *Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων του έτους 1906*, Κωνσταντινούπολις, 1905, σ. 146-148. Φαίνεται δηλαδή, ότι οι αδερφές Παπαδοπούλου αγαπήθηκαν από τα ηγετικά και ιδρυτικά μέλη της εκπαιδευτικής κίνησης της κοινότητας των Θεραπειών.

¹⁰⁵ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 127.

¹⁰⁶ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 254.

¹⁰⁷ Πρόκειται για το άρθρο «Το ιδεώδες του Διδασκάλου, Κατά τον Δίστερβεργ», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ', τ. 2 (1900), σ. 23-25. Συγγραφέας του πρωτότυπου κειμένου είναι ο Adolf Diesterweg (1790-1866), γερμανός παιδαγωγός, ανθρωπιστής και συνεχιστής του Pestalozzi. Ο Diesterweg ήταν και πολιτικός της εκπαίδευσης, ενώ η δράση του στο χώρο των Διδασκαλείων συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση του πνεύματος και του επαγγελματικού ήθους της τάξης των γερμανών δημοδιδασκάλων. Α. Remble, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης- Σ. Θ. Χατζησταφανίδη- Πολυζώη (μτφρ), Αθήνα, Παπαδήμα, 1992², σ. 413-414. Στο άρθρο αυτό («Το ιδεώδες του διδασκάλου») ο Diesterweg κατακρίνει την αυστηρή παιδαγωγική, ενώ προτείνοντας τον ιδεατό τύπο δασκάλου καταλήγει στο πρόσωπο του Χριστού σαν το ιδανικό που θα οδηγεί τα επόμενα βήματα των μαθητών στον ανεξάρτητο βίο. Το κείμενο αυτό προσεγγίζεται στην παρούσα μελέτη σε σχέση με τις παιδαγωγικές αρχές της Αλ. Παπαδοπούλου, στο υποκεφάλαιο ««Εδώ δεν

τις παιδαγωγικές εκδόσεις και δημοσιεύσεις, εμπλουτίζοντας τις αντίστοιχες γνώσεις, αρχές και πρακτικές της. Η στάση της αυτή είναι για την Μ. Tamboukou (2004) μια πρακτική «αλλαγής». Καθώς μελετάει σκληρά για να ενισχύσει τις γνώσεις της εκμεταλλευόμενη κάθε ευκαιρία που έχει, από τη γερμανίδα παιδαγωγό μέχρι το καταφύγιό της να μελετά φιλοσοφία, δείχνει ότι ήταν σε μια συνεχιζόμενη *πρόοδο*. Δρα πέρα από τις δυνάμεις της, θέλοντας ν' αλλάξει, «να ξεδιπλώσει τον εαυτό της», να γίνει «κάποια άλλη», κατά την έννοια του Deluzian.¹⁰⁸

2. «Θα έμενον εάν δε μ' εκάλει φωνή ισχυροτέρα»

Επαγγελματική σταδιοδρομία και εθνικιστική δράση

Η εκπαιδευτική δράση της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου χαρακτηρίζεται από έντονη πατριωτική έξαρση¹⁰⁹ για το λόγο αυτό τα διδασκαλικά της βήματα συναντούν σχεδόν πάντα εθνικούς σκοπούς ή καθοδηγούνται από αυτούς.

Όπως είδαμε, η επαγγελματική σταδιοδρομία της ξεκινά με τη διδασκαλία της σε σχολεία των Θεραπειών. Από το τότε μέχρι το 1896 βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη.¹¹⁰ Εκεί πηγές της εποχής αναφέρουν ότι εργάζεται ως δασκάλα ή οικοδιδασκάλισσα. Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει η Κ. Παρρέν, έπειτα από την επίσκεψή της «εις το πτωχικόν σπιτάκι της εις εν εβραϊκόν προάστιον της Κωνσταντινουπόλεως» και μαρτυρά για την ανάγκη της να εργάζεται «δίδουσα μαθήματα».¹¹¹ Επίσης, σε άλλο αφιέρωμα για τη ζωή της αναφέρεται ότι «και ήρχισε να διδάσκη εις τα Παρθεναγωγεία της Κωνσταντινουπόλεως ή να δίδει μαθήματα ιδιωτικά...».¹¹² Εργάζεται, επίσης, ως οικοδιδασκάλισσα στο σπίτι του γιατρού Φώτη Φωτιάδη, αφού κατά την επιστροφή της στην Κωνσταντινούπολη το 1902 γράφει «θα διαχειμάσω εις Κων/πολιν *επαναλαμβάνουσα*¹¹³ τα μαθήματά μου παρά τω κ. Φωτιάδη».¹¹⁴

ήλθα δια να παντρευθώ, ήλθα ως οικοδιδασκάλισσα»- Ο παιδαγωγικός και κοινωνικός ρόλος της δασκάλας. Οι ξένες παιδαγωγοί., σ. 136-141.

¹⁰⁸ Μ. Tamboukou, *ό.π.*, σ. 8-9.

¹⁰⁹ Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, *ό.π.*, σ. 229.

¹¹⁰ Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στις δημοσιεύσεις που πραγματοποιεί, οι οποίες αναφέρουν την Κωνσταντινούπολη ως τόπο συγγραφής. Επίσης, το 1896 εργάζεται ως αρχισυντάκτρια στο περιοδικό *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, το οποίο έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Για τη συνεργασία της με το περιοδικό αυτό βλ. στην παρούσα εργασία την ενότητα ««Τα έργα εφόρευσεν η ανεπάρκεια της γλώσσης και το επιτηδευμένον ύφος»- Ο δημοτικισμός στην πεζογραφία», σ. 55-71.

¹¹¹ [Κ. Παρρέν] «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Α'», *ό.π.*, σ. 2.

¹¹² [Αωνύμου], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *ό.π.*, σ. 43.

¹¹³ Η έμφαση δική μας.

¹¹⁴ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 274.

Το διάστημα 1897-1899 βρίσκεται στη Σηλυβρία,¹¹⁵ μένει στο σπίτι του ομογενή Αν. Σταμούλη και έχει μαθήτριές της τις κόρες του, Ελπινίκη και Αναστασία, με τις οποίες στη συνέχεια διατηρεί στενή αλληλογραφία.¹¹⁶ Διδάσκει στο Κοινοτικό Παρθεναγωγείο Σηλυβρίας,¹¹⁷ ενώ στη δημοσίευση του ποιήματός της «Σηλυβρία» αναφέρεται ότι αυτό «εγράφη, όταν η Α. Παπαδοπούλου ήταν Διευθύντρια στο Παρθεναγωγείο της Σηλυβρίας».¹¹⁸ Εκεί, αντιλαμβάνεται ότι για να μην είναι μάταιη η διδασκαλία της χρειάζεται να συνεργαστεί με τις μητέρες των μαθητριών της. Έτσι «συνεκάλει λοιπόν και ταύτας εις εσπερινά μαθήματα και έπειθεν αυτάς ότι πρώται αυταί όφειλον να μορφώνονται, αν ήθελον και τας κόρας αυτών μορφωμένας».¹¹⁹

Η παιδαγωγική της δράση στη Σηλυβρία συνδέεται με την εθνικιστική. Βρίσκει και υποδεικνύει αρχαίες επιγραφές, τις οποίες μετά την αδιαφορία των αρμοδίων καθαρίζει η ίδια και παραδίδει στη Σχολή.¹²⁰ Ο Μοστράτος, επίσης, αναφέρει ότι «μανθάνει ότι το Σεϊμένι, Θρακικόν ελληνικόν χωρίον, κινδυνεύει να εκβουλαρισθή. Αμέσως γράφει, τρέχει, έρχεται, συνεννοείται μετά της εκκλησίας και μετ' ολίγον πας κίνδυνος αποκρούεται».¹²¹ Τον Ιούλιο του 1899 γράφει από το Πέραν την πρώτη της επιστολή προς τις κόρες του Σταμούλη, θεωρώντας μετριοπαθώς ότι «η αμοιβή ήτο μεγίστη εκ μέρους των αγαπητών Συλυβρινών, δια τους ολίγους κόπους μου».¹²²

Από την ίδια επιστολή πληροφορούμαστε ότι δέχεται δύο επαγγελματικές προτάσεις. Η μία αφορά στη διεύθυνση του υπό ίδρυση οικοτροφείου θηλέων στα Ιεροσόλυμα, θέση για την οποία λέει ότι «δεν θα σπεύσω, διότι έδωκα τον λόγον μου εις τον άγιον Ξάνθης, και μόνον αν εκείνος δεν κατορθώση τίποτε, τότε θα συμβληθώ».¹²³ Αναφέρεται στη δεύτερη πρόταση, τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου της Χαλκηδόνας.¹²⁴ Σημαντικό βάρος στην απόφασή της έχει το «εθνωφελέστερον»¹²⁵ έργο που θέλει να επιτελέσει από τη θέση που θα αναλάβει. Καθώς, σημειώνεται ότι «ήτο πρόθυμος να θυσιάση το μεγαλύτερον της ατομικόν συμφέρον δια να προσφέρη την ελάχιστην έστω εκδούλευσιν εις τον ελληνισμον»,¹²⁶ την ευκαιρία για την εθνική αφοσίωση της στερεί προσωρινά η

¹¹⁵ Η Παπαδοπούλου όπως θα τεκμηριώσουμε λίγο παρακάτω βρίσκεται στη Σηλυβρία διωγμένη ουσιαστικά από την Κωνσταντινούπολη λόγω των θέσεών της υπέρ της δημοτικής γλώσσας.

¹¹⁶ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 245-278.

¹¹⁷ Σε επιστολή της γράφει: «Νομίζω πως στο Παρθεναγωγείον άφηκα την [λέξη δυσανάγνωστη], εγώ την [λέξη δυσανάγνωστη] στα χέρια σας. Ο Ζαννής μου είπε πως την διάβασε επάνω στο τραπέζι και το αποδεικτικόν της υπηρεσίας μου». Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 247.

¹¹⁸ Α. Παπαδοπούλου, «Σηλυβρία», *Παιδικός Κόσμος*, τχ. 17-18 (15-25 Μαΐου 1943), σ. 135. Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει το 1932 και ο Α. Γιαλούρης γράφοντας: «Κατόπι διεύθυνε και το Παρθεναγωγείο της Σηλυβρίας». Α. Γιαλούρης, *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 9.

¹¹⁹ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ.137.

¹²⁰ Στο ίδιο. Τη στάση αυτή των διδασκαλισσών του 19^{ου} αιώνα, σημειώνει και η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, περιγράφοντας τη δυναμική τους παρουσία πέρα από το καθαρά εκπαιδευτικό τους έργο. Βλ. σχ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 225.

¹²¹ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, ό.π..

¹²² Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 246-247.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 247.

¹²⁴ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, σ. 93.

¹²⁵ Στο ίδιο.

¹²⁶ [Ανωνύμου], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», ό.π., σ. 44.

δημόσια αναστάτωση που προκαλείται γύρω από το όνομά της στην Κωνσταντινούπολη σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα.

Αφορμή για το γεγονός αυτό στάθηκε η δημοσίευση του διηγήματός της «Αρετή και κακία» στην εφημερίδα του *Ταχυδρόμου* στις 14 Αυγούστου 1899 και κυρίως το σχόλιο του εκδότη για τη γλώσσα του κειμένου.¹²⁷ Το σχόλιο αυτό προκαλεί και πυροδοτεί το ξέσπασμα του δημόσιου διαλόγου για το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη και τη σύνδεσή του με την εκπαίδευση.^{128 129} Τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου γράφει πικραμένη «Θεέ μου, πώς αηδίασα αυτές τα ημέρας, κατά τα οποίας είδον τον πόλεμον να ανάπτη τριγύρω μου, ή ίδια αηδία, η οποία *άλλοτε μ' έρριψεν εις τα ακτάς σας,*¹³⁰ τώρα με ωθεί και πάλιν μακράν, πολύ μακράν».¹³¹ Από τα λεγόμενά της συνδυαστικά με την πληροφορία του Φ. Φωτιάδη ότι «*προ καιρό* οι εκπαιδευτικές μας επιτροπές είχαν αποκλείσει την Κα Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου απ' τα επίσημα και ευαγή εκπαιδευτικά μας καθιδρύματα. Το ίδιο θέλησε να κάμει λοιπόν κ' ο Ταχυδρόμος»¹³² πιθανολογούμε ότι οι *ακτές* που αναφέρει στις κόρες Σταμούλη δεν είναι άλλες από τη Σηλυβρία και ότι βρίσκεται εκεί το διάστημα 1897-1899 λόγω της απαγόρευσης της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής που αναφέρει ο Φωτιάδης. Το διάστημα, επίσης, που βρίσκεται εκεί ενισχύει την υπόθεση αυτή, επειδή είναι η αμέσως επόμενη περίοδος από την ενασχόλησή της με το περιοδικό *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, έντυπο έκφρασης κυρίως των δημοτικιστών. Το «*προ καιρό*» του Φωτιάδη και το «*άλλοτε*» της ίδιας μπορεί δηλαδή να είναι το 1896-7.

Τα νέα γεγονότα του θερινού 1899 σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα την αναστατώνουν σημαντικά. Ο Α. Γιαλούρης αναφέρει ότι του ζητά τη δημόσια

¹²⁷ Στο γεγονός αυτό θα αναφερθούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο για τις απόψεις της Παπαδοπούλου πάνω στο Γλωσσικό ζήτημα. Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία το κεφ. ««Είνε μεγάλο ευτύχημα να νομίζη το ζήτημα αυτό, το περίπλοκον, λυμένον»- Το «ζωντανό» Γλωσσικό Ζήτημα», σ. 46-55.

¹²⁸ Ν. Τερζής, «Το αίτημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για την ελληνική μεταρρύθμιση: μια κοινωνιολογική προσέγγιση», Εισήγηση στις τιμητικές εκδηλώσεις για το Μανόλη Τριανταφυλλίδη, υπό τη διοργάνωση του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη (28.11.1983), σ. 73-74.

¹²⁹ Αναλυτικά για το Γλωσσικό Ζήτημα στην Κωνσταντινούπολη βλ. σχ. Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ.8 (1920), σ. 133-139 · Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας, Η αλληλογραφία*. Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1985 · Κ. Τσέβικ- Μπαϊβερτιάν, *Το ζήτημα της γλώσσας στην Κωνσταντινούπολη: λόγος και αντίλογος στην εφημερίδα «Ο ταχυδρόμος» (1898-1908)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη-Α.Π.Θ., 2008, σ. 57-184 · Χ. Φεγγαράς, *Το γλωσσικό ζήτημα και οι Γαζετάτζηδες της Πόλης*, Β. Κεχριώτης (εισαγωγή)- Ρ. Σταυρίδη Πατρικίου (επιλεγόμενα), Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2002 [1907] · Σ. Σπανούδη, «Οι «μαλλιαροί» της Πόλης», εφ. *Τα Νέα* (15 και 22 Απριλίου 1948), κ.ά. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται αναλυτικά σε σχέση με την εμπλοκή της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου στο κίνημα του Δημοτικισμού στο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης «Όψεις του Δημοτικισμού στο έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», σ. 41-77.

¹³⁰ Η έμφαση δική μας.

¹³¹ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 248.

¹³² Φ. Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 9.

υποστήριξή του.¹³³ Ο Φ. Φωτιάδης σημειώνει ότι το να την υπερασπιστεί είδε πως θα ήταν ανώφελο.¹³⁴ Έτσι, σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση και με κλονισμένη την υγεία της¹³⁵ βρίσκει δουλειά στο Βουκουρέστι. Στις 28 Αυγούστου 1899 αναχωρεί για τη Ρουμανία κι έπειτα πηγαίνει στη Βιέννη. Στις αρχές του Σεπτεμβρίου (1899) μεταβαίνει στα σύνορα της Αυστρίας για να συναντήσει τις καινούριες της μαθήτριες, τις κόρες του Παύλου Σπανδωνίδη, οι οποίες παραθερίζουν εκεί με τη γερμανίδα παιδαγωγό τους.¹³⁶ Σε επιστολή της γράφει ότι «Ο κ. Σπανδωνίδης είναι Μελενίκιος, διευθ(ύνει) τα κτήματα Δούμπα και θα εργασθώ δια την Μακ(εδονίαν)».¹³⁷ Και πραγματικά συνδέει την παραμονή της στο Βουκουρέστι με την εθνικιστική της δράση.

Δημοσιεύει στην εφημερίδα *Πατρὶς Βουκουρεστίου* τα *Μακεδονικά διηγήματα* «πατριωτικά και κοινωνικά, διότι ακριβώς εδώ εις τα θολά νερά του Δουνάβεως, πνίγεται πολὺς Ἑλληνισμός».¹³⁸ Ο έντονος πατριωτικός χαρακτήρας των έργων της είναι ο λόγος που οι υπεύθυνοι της εφημερίδας της ζητούν να είναι προσεκτική. Η απάντησή της «Εγώ δεν θα είμαι προσεκτική. Εγώ είμαι ανεξάρτητος»¹³⁹ κάνει την εφημερίδα να μη δημοσιεύει όλα τα διηγήματά της. Θεωρεί ότι «το σχέδιο απέτυχε» αλλά το 1900 βρίσκεται ξανά στις στήλες της *Πατρίδας* και σημειώνει ότι «κατέβαλε ένας πυρετός τον Διευθυντήν και τους εναγνώσας της «πατρίδος» να γράφουν μακεδονικά διηγήματα. Την κάθ ιδέαν του διηγήματός μου, την παρατεντώνουν, την γελειογραφούν και τη δημοσιεύουν».¹⁴⁰

Στο Βουκουρέστι η Παπαδοπούλου δε μένει αρχικά ευχαριστημένη από την κατάσταση στο σπίτι του Π. Σπανδωνίδη και κυρίως με την γερμανίδα παιδαγωγό. Λέει «Η Γερμανίς φανατική και με υπέβαλεν εις μυρίας δοκιμασίας· τα παιδιά χωρίς μητέρα, ανατεθραμμένα από ξενοφώνους παιδαγωγούς δεν είχαν ιδέαν καθίκοντος και υποταγής [...] βρέχω κάθε ψίχουλο με φαρμακερά δάκρυα».¹⁴¹ Έτσι υποβάλλει την παραίτησή της, η οποία όχι μόνο δεν γίνεται δεκτή αλλά ο Π. Σπανδωνίδης της

¹³³ Για την απογοήτευση και το θυμό που νιώθει ο Αντώνης Γιαλούρης (1982) γράφει «*Θυμούμαι καλά πώς η λέξη «αναφυλλητό» που αναφερόταν μέσα στο διήγημα, είχε το ατύχημα να μην αρέσει στον ακαλαίσθητο συντάκτη. Αποδοκιμαζόταν ονομαστικά. Φαίνεται πως το σημείωμα αυτό δημοσιευμένο χωρίς να το γνωρίζει η Παπαδοπούλου την δυσαρέστησε πολύ. Όταν την είδα, είταν πολύ θυμωμένη. Οι λεπτομέρειες της συνομιλίας μας μ' έμειναν πολύ ζωηρά στη μνήμη. Η κρυσταλλένια φωνή της λογοτέχνισσας παλλόταν από οργή. Κατόπι από μερικές τυπικές λέξεις, μου ζήτησε απερίφραστα να την υποστηρίξω εναντίον του «Ταχυδρόμου». Έμεινα εμβρόντητος. Εγώ ένας άγνωστος λόγιος να υπερασπιστώ εκείνη λογοτέχνισσα ακουσμένη και με κύρος. Της φανέρωσα την αδυναμία και το φόβο μου. Επίμεινε. Δέχτηκα τη μεγάλη αυτή τιμή και υπεράσπισα, μ' όλη την καρδιά μου και μ' όση είχα τότε δύναμη την Αλεξάνδρα στις στήλες μέσα της «Νέας Εφημερίδας» του Καραγιαννίδη, που η ίδια η διηγηματογράφου μου τις άνοιξε. Η δημοσίευσή μου αυτή στάθηκε μία από τις αφορμές να ξεσπάσει δυνατά και στην Πόλη το γλωσσικό ζήτημα και να μετρηθούν οι δημοτικιστές κι' οι καθαρευουσιάνοι».* Α. Γιαλούρης, *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 8.

¹³⁴ Φ. Φωτιάδης, ό.π., σ. 9.

¹³⁵ Γράφει: «με περιτριγυρίζουν δύο τρία αιμόφυρτα μανδήλια. Κλαίω πικρά [...]. Πώς διψά ολίγην ανάπαυσιν το κουρασμένο κορμί μου.» Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 248.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 248-249 .

¹³⁷ Στο ίδιο.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 255.

¹³⁹ Στο ίδιο.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 259-260.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 258.

λέει ότι είναι πρόθυμος να προβεί σε κάθε θυσία, ακόμη και στην αντικατάσταση όλου του προσωπικού, προκειμένου να μην εκτελέσει την απόφασή της.¹⁴²

Παραμένει και διαμορφώνει μια εθνικο- εκπαιδευτική δράση. Από την αλληλογραφία της πληροφορούμαστε ότι το Σεπτέμβριου του 1899, μαθαίνει ότι σε Ρουμανικό εκπαιδευτήριο ζητούν ελληνίδα δασκάλα για να διδάξει την ελληνική γλώσσα. Παρόλο που έχει διαθέσιμες ώρες, δεν θέλει να αναλάβει για να μην επιβαρύνει την ήδη βεβαρυμμένη υγεία της.¹⁴³ Ωστόσο, επιλέγει τη δωρεάν διδασκαλία σε ελληνικό σχολείο. Πηγές της εποχής επιβεβαιώνουν για την «πρόσθετον διδασκαλίαν, ην ανέλαβεν, οικοδιδάσκαλος ούσα, εν τω Ελληνικώ Σχολείω του Βουκουρεστίου- εδίδαξε δημοσία η Αλεξάνδρα».¹⁴⁴ Πρόκειται για την Ελληνική Αστική Σχολή ο «Ευαγγελισμός», της οποίας ιδρυτικό μέλος υπήρξε και ο Π. Σπανδωνίδης.¹⁴⁵ «Εδίδασκε δωρεάν εις το αρτισύστατον εκεί Παρθεναγωγείον της ομογενούς κοινότητος»¹⁴⁶ και το έργο της αναγνωρίζεται τόσο πολύ ώστε όταν το 1901 βρίσκεται ξανά στην Κωνσταντινούπολη γράφει ότι «επιμένουν οι εν Βουκουρεστίω να επιστρέψω προτείνοντες ως λόγον την σχολήν την οποίαν αγαπώ και δια την οποίαν πονώ. Μένω όμως».¹⁴⁷

Το επόμενο διάστημα μετακινείται συχνά. Βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη (1901) και αναλαμβάνει οικοδιδασκάλισσα έχοντας τέσσερις μαθητές και μαθήτριες.¹⁴⁸ Επιστρέφει στο Βουκουρέστι, παρακολουθεί μαθήματα στο πανεπιστήμιο και επισκέπτεται αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία.¹⁴⁹ Ο Μοστράτος επιβεβαιώνει τη διπλή παραμονή της στο Βουκουρέστι, όπου παρόλη την αγάπη εκ μέρους της οικογένειας Σπανδωνίδη «ησθάνετο εαυτήν ξένην εν ξένη, παρά τας μυριάς απολαύσεις και αναπαύσεις, ων εκεί απέλαβεν εν ελληνικώ οίκω».¹⁵⁰

Το 1902 γράφει για τη μετάβασή της μέσω Βιέννης και Βουδαπέστης στο Μελένικο «όπου είμαι διωρισμένη επόπτις».¹⁵¹ Για τη μετάβαση αυτή στην Καστοριά κάνει λόγο και ο Μοστράτος «όπου ηθέλησεν να μείνη, χάριν αγίου σκοπού».¹⁵² Πραγματοποιεί ένα σύντομο ταξίδι στη Θεσσαλονίκη, η οποία της «ήρεσε πολύ και εύρον τους ανθρώπους αγωνιζομένους τον καλόν αγώνα με σθένος απίστευτον».¹⁵³ Η αναφορά της αυτή σχετίζεται με τον Μακεδονικό Αγώνα,¹⁵⁴ στον οποίο είχε

¹⁴² Στο ίδιο.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 250.

¹⁴⁴ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 96.

¹⁴⁵ Στο ίδιο.

¹⁴⁶ Στο ίδιο.

¹⁴⁷ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 275.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 268.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 270, 272.

¹⁵⁰ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 137- 138.

¹⁵¹ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 272. Την πληροφορία αυτή αναφέρει σε μια επιστολή της (1902), χωρίς να γνωρίζουμε από ποιον είναι διορισμένη. Επίσης, στο θέμα αυτό δεν επανέρχεται ξανά, αλλά ούτε οι πηγές δίνουν περισσότερες σχετικές πληροφορίες.

¹⁵² Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 138.

¹⁵³ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 274.

¹⁵⁴ «Συνεπής, αγωνιστική και ανυποχώρητη εργάτρια της εθνικής ιδέας βρίσκεται το 1902 στη Θεσσαλονίκη και στο Μελένικο, ίσως και στην Καστοριά, την εποχή που άρχισε να οργανώνεται

ζητήσει ήδη από το 1899 τη συνδρομή της αλλά αποτράπηκε ως «ενθουσιώδης». Συγκεκριμένα, γράφει σε επιστολή της ότι «μισοπεθαμένη τους παρακάλεσα να με στείλουν μόνο με 150 γρ(όσια;), όσον δια να μην αποθάνω της πείνης, εις Μακεδονίαν, δεν εύρον άλλην απάντησιν, παρά ότι είμαι πολύ ενθουσιώδης».¹⁵⁵ Πολύ πιθανά η απογοήτευσή της αφορά στο Υπουργείο Εξωτερικών, καθώς σε επιστολή της το Σεπτέμβριο του 1899 στέλνει ευχαριστίες στην κ. Μαριόραν επειδή έμαθε ότι «ο άγιος Πέραν ήτο το πρόσωπο το οποίο ωμίλησε τόσον ευφήμως περί εμού εις το υπουργείον των εξωτερικών της Ελλάδος».¹⁵⁶

Το Οκτώβριο του 1902 επιστρέφει σταθερά για τα τρία επόμενα χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, όπου από το Χάσκιοϊ γράφει ότι νιώθει «ξένη εν τη ίδια πατρίδι».¹⁵⁷ Εκεί μένει αρχικά οικότροφος στο σπίτι του Ιωάννη Μουρέλου δίνοντας μαθήματα στα «καλλίτερα σπίτια της Πόλης, και προπάντων στο σπίτι του Φώτη Φωτιάδη, παίρνοντας αμοιβή καλή, δηλαδή ένα τέταρτο της χρυσής λίρας το μάθημα».¹⁵⁸

Το 1905 αποδέχεται την πρόταση του Στέφανου Νούκα να διευθύνει το «Στεφάνου Νούκα Πρακτικόν Παρθεναγωγείον» στη Θεσσαλονίκη.¹⁵⁹ Στη θέση αυτή «ειργάσθη, εμόχθησεν, ηγρύπνησε, κατώρθωσε μέγα τι όντως και παραμόνιμον», έτσι ώστε «αλησμόνητος ο έκπαγλος ενθουσιασμός, η ροπή ην ήσκησεν επί τας ψυχάς των παρθένων της Θεσσαλονίκης».¹⁶⁰ Για την επιστροφή της στη Θεσσαλονίκη μιλά συγκεκριμένα πριν ακόμα την πραγματοποιήσει: «θα μεταβώ πάλιν κατά τον Ιούνιον ή Ιούλιον και θα διαμείνω επί μακρόν, ίσως δια παντός»,¹⁶¹ ενισχύοντας τις υποθέσεις ότι κατά το προηγούμενο ταξίδι της (1902) ήρθε σε επαφή με το Στέφανο Νούκα και πιθανά συζήτησαν την ίδρυση του Πρακτικού Παρθεναγωγείου.

Η στενή φίλη της Παπαδοπούλου, Θάλεια Φλωρά-Καραβία, επιβεβαιώνει τη σχέση της συγγραφέως-παιδαγωγού με το Νούκα σχετικά με τους κρυφούς αγώνες για την εκπαίδευση των βουλγαρόφωνων της Μακεδονίας.¹⁶² Οι «καλοί αγώνες» δηλαδή που περιγράφει σε επιστολή της το 1902¹⁶³ τη φέρνουν αρχικά στη Θεσσαλονίκη και «μέσα σ' αυτά τα πλαίσια πρέπει να ενταχθεί η ανάληψη της οργάνωσης και διεύθυνσης του Παρθεναγωγείου Στεφάνου Νούκα. Με το όραμα της προσφοράς δηλαδή στην υπόθεση του ελληνισμού της περιοχής αυτής, αποδέχεται την πρόσκληση του Νούκα και εγκαταλείπει την Κωνσταντινούπολη στα 1905».¹⁶⁴

επίσημα ο Μακεδονικός Αγώνας». Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 351.

¹⁵⁵ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 255.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 251.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 274.

¹⁵⁸ Α. Γιαλούρης, «Νεώτερες πληροφορίες ...», ό.π., σ. 747.

¹⁵⁹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Τα Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγγαΐας Σχινά 1905-1974*, Θεσσαλονίκη, Σπάνιας, 1997, σ. 29-34 · Α. Ζήρας, «Εικόναι μιας διδασκαλίσσης», ό.π. σ. 16-17 · Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ.103-106 · Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 138.

¹⁶⁰ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, ό.π..

¹⁶¹ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 274.

¹⁶² Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 104.

¹⁶³ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 274.

¹⁶⁴ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 351.

Οι συνθήκες άλλωστε της ίδρυσης του εν λόγω Παρθεναγωγείου, δεν είναι τυχαίες σχετικά με την εθνική φυσιογνωμία του σχολείου. Ο ιδρυτής του (Νούκας) ευαίσθητος και διορατικός στα αιτήματα των καιρών αντιλαμβάνεται τη σημαντικότητα της γυναικείας συμβολής στη διεκδίκηση των εθνικών δικαιών, τα οποία φέρνουν στην επιφάνεια την καταλυτική σημασία της εκπαίδευσης της Ελληνίδας για τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας και τη μετάδοση των εθνικών αξιών στην ανατροφή των παιδιών.¹⁶⁵ Ο ρόλος αυτός του Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα είναι ισχυρά προβεβλημένος, καθώς «παρασκευάζει ου μόνον εθνοπρεπώς μορφωμένας ελληνίδας, αλλά και οικοδέσποινας εναρέτους και μητέρας αντάξιας του ιερού ονόματος, εφοδιασμένας με την αναγκαίαν πνευματικήν και ηθικήν μόρφωσιν, προς δε και με τα απαραίτητα κεφάλαια των θετικών και πρακτικών γνώσεων, άνευ των οποίων αποβαίνει αδύνατος ή ανεπαρκής η ευπραγία του οίκου, της κοινωνίας, της πατρίδος».¹⁶⁶

Γίνεται αντιληπτό λοιπόν, ότι η επιλογή της Παπαδοπούλου για τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου αυτού δεν είναι τυχαία. Ενώ είναι ήδη πολύ άρρωστη, δεν ακούει τις παρακλήσεις των οικείων της και τις συμβουλές των γιατρών της να μείνει στην Κωνσταντινούπολη, ούτε δελεάζεται από την πρόταση εύπορου Έλληνα, πιθανά του Φ. Φωτιάδη, για διπλασιασμό του μισθού της. Η απάντησή της είναι ότι «θα έμενον χωρίς όλα αυτά, εάν δε μ' εκάλει φωνή ισχυροτέρα».¹⁶⁷

Η άφιξη της Παπαδοπούλου στη Θεσσαλονίκη ανακοινώνεται με ενθουσιασμό στον τύπο της εποχής: «Η πόλις μας έχει την τιμήν να φιλοξενή από προχθές την εκ Κπόλεως διακεκριμένην λογίαν και μόνην παρ' ημίν κυρίως διηγηματογράφον δεσποινίδα Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου».¹⁶⁸ Η ίδια εφημερίδα λίγες μέρες αργότερα χαιρετίζει και συμεριζεται με ενθουσιασμό το διορισμό της: «Η δεσποινίς Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου εκ των διαπρεπεστέρων λογίων Ελληνίδων, αρτιοτάτη εγκυκλοπεδικής και παιδαγωγικής μορφώσεως, ανέλαβεν την διεύθυνσιν του Πρωτύπου Παρθεναγωγείου. Την χαρμόσουν ταύτην είδησιν του διορισμού της γνωστής λογίας ευφροσύνως χαιρετίζοντες μετά πολλής της χαράς και της ευχαριστήσεως φέρομεν αυτήν εις γνώσιν του δημοσίου, πεποιθότες ότι ολόκληρος η καθ' ημάς κοινωνία επί τω ευστοχοτάτω διορισμώ αμέριστον την χαράν ημών ταύτην και την ευχαρίστησιν θα συμερισθή».¹⁶⁹

Κατά τη σύντομη θητεία της στη διεύθυνση του Πρωτύπου Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα, η Παπαδοπούλου τονίζει τη σπουδαιότητα της καλλιέργειας της αγάπης, της ειρήνης και κυρίως της εργασίας, στο πλαίσιο λειτουργίας του Παρθεναγωγείου. Διατηρεί μια εφεκτική στάση απέναντι στη

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 347.

¹⁶⁶ [Ανωνύμου], «Χρονογραφικά σελίδες: Το εν Θεσσαλονίκη "Πρότυπον Παρθεναγωγείον"», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου* (1909), σ. 222.

¹⁶⁷ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 104.

¹⁶⁸ Εφ. *Νέα Αλήθεια* (16.07.1905), όπως αναδημοσιεύεται στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 351.

¹⁶⁹ Εφ. *Νέα Αλήθεια* (27.07.1905), όπως αναδημοσιεύεται στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Τα Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγγαΐας Σχινά...*, ό.π., σ. 31.

γαλλική γλώσσα και προωθεί τη συνεργασία με τις μητέρες.¹⁷⁰ Καθώς τον Φεβρουάριο του επόμενου χρόνου (1906) πεθαίνει ξαφνικά, το όραμά της να υπηρετήσει την ελληνοπρεπή εκπαίδευση των κοριτσιών της Μακεδονίας στο συγκεκριμένο Παρθεναγωγείο μένει ουσιαστικά ανεκπλήρωτο.

3. «Μου εφαινότο ότι ήμιν ο περιπλανώμενος»

Ο βιοπορισμός και το αίσθημα της ξενιτειάς

Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου αντιμετωπίζει συχνά οικονομικά προβλήματα και «αναλαμβάνουσα πάλιν τον τραχύν αγώνα ειργάζετο εύθυμος και ζωηρά διδάσκουσα, διότι φεύ! Τα διηγήματα αυτής ουδέν απέφερον. Εζητούντο, επηνούτο, αλλ' αν τι και επόριζον, ήτο μάλλον είδος ελεημοσύνης η οφειλομένη δικαία αμοιβή».¹⁷¹ Κατά το 19^ο αιώνα, άλλωστε, οι πηγές της εποχής αναφέρουν ότι ένα μεγάλο ποσοστό από τις δασκάλες, ακόμη και αυτές που προέρχονταν από σχετικά εύπορες οικογένειες, εργάζονται για να αντεπεξέλθουν στις οικονομικές ανάγκες της οικογένειας.¹⁷² Οι ανάγκες αυτές της Παπαδοπούλου αναφέρονται χαρακτηριστικά από την Κ. Παρρέν (1906): «Έπρεπε να εργάζεται, διδάσκουσα μαθήματα, δια να ζη και να συντηρή τους ιδικούς της. Έπρεπε να εργάζεται δια να υπηρετή εαυτήν και ηλικιωμέν πάσχουσιν μητέρα και εργάζεται ακόμη δια να ανοίξη ένα νέον και ανεκμετάλλευτον εις τον τόπον της πνευματικόν δρόμον».¹⁷³

Η οικονομική ανάγκη της παιδαγωγού για εργασία αναφέρεται συχνά. Ο Δάφνης (Δ. Ι. Καλογερόπουλος) γράφει με την αναγγελία του θανάτου της «Η ζωή της ατυχούς κόρης δεν είχε τίποτε το ιδιάζον, ήτο μια συνήθης βιοπάλη· διότι επάλαιε και αυτή προς συντήρησιν».¹⁷⁴ Στο ανώνυμο κείμενο που της αφιερώνεται στο *Εθνικόν Ημερολόγιο Σκόκου* γίνεται λόγος για «αγών της ζωής» καθώς «πτωχή, με απροστάτευτον οικογένειαν, έπρεπε να εργασθή, ν' ανοίξη μόνη τον δρόμον, να διέλθη ακάνθας, να ποτισθή πικρίας δια να επαρκέση εις εαυτήν και τους ιδικούς της...».¹⁷⁵

Το βιοποριστικό στοιχείο της εργασίας της δασκάλας αποτυπώνει και η ίδια η παιδαγωγός στα διηγήματά της. Η εργασία αυτή συνδέεται πάντα με κάποια οικογενειακή ανάγκη, η οποία άλλοτε είναι η οικονομική δυσπραγία του συζύγου¹⁷⁶

¹⁷⁰ Τα στοιχεία αυτά αντλούνται από τον λόγο που εκφωνεί στα εγκαίνια του Παρθεναγωγείου το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου. Βλ. σχ. Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ.46-47. Το σύνολο του κειμένου αναλύεται σε σχέση με τις θέσεις της Παπαδοπούλου για τη γυναικεία εκπαίδευση στο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας «Παιδαγωγικές Αντιλήψεις και Γυναικεία Εκπαίδευση», σ. 115.

¹⁷¹ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 138. Η έμφαση δική μας.

¹⁷² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 227.

¹⁷³ [Κ. Παρρέν], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Α'», ό.π., σ. 2.

¹⁷⁴ Δάφνης [Δ. Ι. Καλογερόπουλος], «Σημειώσεις ενός μηνός. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», ό.π., σ. 38.

¹⁷⁵ [Ανωνύμου], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», ό.π., σ. 43.

¹⁷⁶ Γράφει: «η μουσική της συζύγου μου μας τρέφει», Α. Παπαδοπούλου, «Κακιά γλώσσα», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τ.1, αρ.4 (1893), σ.52-56.

και άλλοτε για να σπουδάσει ο αδερφός της οικογένειας στο εξωτερικό.¹⁷⁷ Ειδικά η οικονομική ενίσχυση της οικογένειας είναι ο κύριος λόγος που κάνει τη νεαρή δασκάλα Λητώ, να αφήσει την πατρική στέγη «να ζήσει εις χέρια ξένα»,¹⁷⁸ να πάει οικοδιδασκάλισσα στο σπίτι της οικογένεια Χριστοδούλου και να αποτελέσει την αφορμή για τις αναμνήσεις της στο «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης».¹⁷⁹ Τα στοιχεία αυτά αποκτούν σημασία για τη ζωή της Παπαδοπούλου, ιδωμένα πάλι από λόγια ηρωίδας της Μαργαρώς («Ευτυχισμένη»), όπου «το μυθιστόρημα της ζωής της» είναι «απλούστατα η περιγραφή του βίου τη περιγραφή ακαλλώπιστος εκ του πραγματικού».¹⁸⁰

Παρόλα αυτά, η Παπαδοπούλου θεωρείται από τις πιο ακριβοπληρωμένες δασκάλες, για τις ιδιωτικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες της. Αναφέραμε ήδη ότι ως οικοδιδασκάλισσα στο σπίτι του Φ. Φωτιάδη πληρωνόταν για ένα ιδιωτικό μάθημα ¼ της οθωμανικής λίρας.¹⁸¹ Έτσι μπορεί να εξηγηθεί πώς ενώ η ίδια στήριζε οικονομικά την οικογένειά της και τον εαυτό της, κατάφερνε να ταξιδεύει τόσο πολύ, κι όχι απαραίτητα όπως είδαμε για επαγγελματικούς λόγους.

Ενώ η Παπαδοπούλου φαίνεται μέσα από τις «εθναποστολικές» της μετακινήσεις να απολαμβάνει τη «νομαδική» ζωή της ως δασκάλα, δεν είναι λίγες οι στιγμές που νιώθει μόνη και απογοητευμένη. Γράφει ότι στο Βουκουρέστι «βρέχει κάθε ψίχουλο με φαρμακερά δάκρυα»¹⁸² τα οποία τρέχουν και από τα μάτια της ηρωίδας της Λητώς «όταν εσυλλογίζομαι ότι ζω μακριά από το πατρικό μου σπίτι».¹⁸³ Η εργασία της οικοδιδασκάλισσας είναι εργασία σε «ξένα χέρια»¹⁸⁴ και «ουδ' είναι εύκολον [...] να ζήση κανείς εν μέσω ξένων».¹⁸⁵ Όταν βρίσκεται μακριά από την άρρωστη μητέρα της «η ξενητιά μου φαίνεται ακόμα πικροτέρα [...]». Αλλά «περιπάτει-περιπάτει» ακούεται η πεπρωμένη φωνή και πρέπει να υπακούσω».¹⁸⁶ Την ίδια φωνή ακούει και η Λητώ έπειτα από την παύση της από το σπίτι του κ. Χριστοδούλου. «Όλη εκείνην τη νύκτα εσκεπτόμην την νέαν θέσιν μου. Μου εφαινετο ότι ήμιν ο περιπλανώμενος και η επιβλητική φωνή του Θεού μ' εφώναζε: *περιπάτει, περιπάτει*».¹⁸⁷ Φαίνεται σαν ο δρόμος να γίνεται το σπίτι της. Μετά από συνεχόμενα ταξίδια όταν το διάστημα 1902-1905 βρίσκεται στην

¹⁷⁷ Γράφει: «Η Μαριάνθη ηργάσθη επί δύο έτη ως διδασκάλισσα δια να επιστρέψης επιστήμων», Α. Παπαδοπούλου, «Οικογενειακά υποχρεώσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ.13 (1898), σ.216-223.

¹⁷⁸ Α. Παπαδοπούλου, «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης», *ό.π.*, σ. 36.

¹⁷⁹ Στο ίδιο.

¹⁸⁰ Α. Παπαδοπούλου, «Ευτυχισμένη», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τ. 3, αρ. 30 (1896), σ.235-239.

¹⁸¹ Α. Γιαλούρης, «Νεώτερες πληροφορίες ...», *ό.π.*, σ. 747.

¹⁸² Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 258.

¹⁸³ Α. Παπαδοπούλου, «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης», *ό.π.*, σ. 51.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 56.

¹⁸⁵ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 258.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 262.

¹⁸⁷ Α. Παπαδοπούλου, «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης», *ό.π.*, σ. 60.

Κωνσταντινούπολη μαρτυρίες της εποχής την αναφέρουν πολύ καταβεβλημένη αλλά «μαχόμενη»: *-Εγώ μέσα στους δρόμους θα πεθάνω, είναι η απάντησή της.*¹⁸⁸

Οι περιπλανήσεις αυτές και η εγκατάλειψη της πατρικής στέγης, η οποία προσφέρει περιορισμό και προστασία, δημιουργούν την αντίληψη της μεταβολής της εικόνας που έχει η γυναίκα της εποχής για τον εαυτό της και για τον κοινωνικό της ρόλο.¹⁸⁹ Πραγματικά, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει, όπου ενώ έχει τη φροντίδα της οικογένειάς της «πρέπει το πρώι να υπάγει στο μάθημα. Βαρύς ο σταυρός»,¹⁹⁰ διανύοντας αποστάσεις για να βρει εργασία, λέει «Θυμάστε καμιά φορά που σας έλεγα ότι μπορώ να μετατοπίσω τον κόσμο, τέτοια τρελλή δύναμη έννοιωθα μέσα μου. Τώρα αυτήν την στιγμήν ως να πήρα εγώ όλον του Προμηθέως μας το πυρ αισθάνομαι τον εαυτόν μου παντοδύναμον».¹⁹¹ Κάπως έτσι παρά την απογοήτευση και τον ξενιτεμό που νιώθει γράφει «θα έμβω πάλιν οικοδιδασκάλισσα, αλλά τώρα θα εκλέξω μόνη μου οικογένειαν αριστοκρατικήν και [...] όταν θα με διώξουν και οι αριστοκράται, θα γράψω τας αναμνήσεις μου πάλιν»¹⁹² ορίζοντας μόνη της τη ζωή της. Άλλωστε θεωρεί ότι οι νέοι πρέπει να αποφασίζουν μόνοι το μέλλον τους.¹⁹³ Πιστεύοντας ότι «η νέα γενεά [πρέπει] να [...] σχηματίσει κόσμον ιδικόν της»¹⁹⁴ αλλά και να βελτιώσει «τους ρύπους της παρούσης»¹⁹⁵ βλέπει το μέλλον αισιόδοξα.

Πραγματικά και η ίδια δημιούργησε τη ζωή της επιλέγοντας: πήρε αποφάσεις για τον εαυτό της, έφυγε, ταξίδεψε, δημιούργησε μυθιστορηματικούς χώρους στο λογοτεχνικό βασίλειο όταν η πραγματικότητα ήταν πολύ θλιβερή ή πολύ μικρή για να φιλοξενήσει τα όνειρά της.¹⁹⁶ Έτσι καταφέρνει να συμφιλιωθεί με τη μοναξιά της, κι εκεί που κάποτε την τρόμαζε, μετατρέπεται σε μία διαδικασία ανακάλυψης του εαυτού. Η μεταστροφή αυτή γίνεται το καταφύγιό της από τον εξωτερικό κόσμο και την ανακουφίζει από την αναγκαιότητα που νιώθει να προσποιείται μέσα σε αυτόν.¹⁹⁷

Οι επιλογές που πραγματοποιεί ως δασκάλα δίνουν μία πολυδιάστατη όψη της αντίληψης του ρόλου της. Δεν εργάζεται μόνο για να αντεπεξέλθει στις οικονομικές ανάγκες της οικογένειάς της, αλλά συμμετέχει ενεργά στην εθνική και κοινωνική ζωή. Η πατριωτική δράση αποτελούσε για την Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου (2006) ευκαιρία για την άμεση συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική δράση, μέσα από

¹⁸⁸ Α. Γαλούρης, «Νεώτερες πληροφορίες...», *ό.π.*, σ. 747.

¹⁸⁹ Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, *ό.π.*, σ. 229.

¹⁹⁰ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 269.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 273.

¹⁹² Α. Παπαδοπούλου, «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης», *ό.π.*, σ. 63.

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 55.

¹⁹⁴ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 271. Την απάντηση αυτή γράφει αναφερόμενη στην Ελένη Φωτιάδη, κόρη του Φ. Φωτιάδη και στη συμβουλή που ζητά από την Παπαδοπούλου «*αν πρέπει να πάγη στον κόσμον εφέτος*».

¹⁹⁵ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Βυζαντινά Χρονικά, Εξετάσεις- Ένας παπάς», *εφ. Εστία*, αρ. φ. 106 (21 Ιουνίου 1894), σ. 1.

¹⁹⁶ Μ. Tamboukou, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 267.

την οποία ως αυτοτελή μέρη του έθνους δρούσαν ως υποκείμενα που επηρέαζαν την εξέλιξη της ιστορίας.¹⁹⁸

Στο πλαίσιο αυτό θα μελετηθούν στη συνέχεια οι απόψεις και οι δράσεις της Παπαδοπούλου σχετικά με τρία μεγάλα ζητήματα της εποχής που έζησε και συμμετείχε: το γλωσσικό, το εθνικό και το γυναικείο ζήτημα. Σκοπός της διερεύνησης αυτής, όπως έχει ήδη σημειωθεί στην εισαγωγή, είναι η ανάδειξη των προσωπικών της αντιλήψεων, στο βαθμό που αυτές συνδέονται κυρίως με την εκπαίδευση και ειδικότερα με εκείνη των κοριτσιών, σύμφωνα με τα ερωτήματα της έρευνάς μας.

¹⁹⁸ Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκη εκπαιδευτικά..., ό.π.*, σ. 229.

Β' ΜΕΡΟΣ

ΓΛΩΣΣΑ, ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

1. Όψεις του Δημοτικισμού στο έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου

Εισαγωγή

Κατά την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα, επανεμφανίζονται στην Ελλάδα και στον ελληνισμό της διασποράς, διαφωτιστικές ιδέες, οι οποίες δίνουν εκ νέου τη δυνατότητα στη δημοτική γλώσσα και στους συμβολισμούς της να γίνουν οι άξονες, γύρω από τους οποίους θα συσπειρωθούν οι πνευματικές δυνάμεις, που θα αναζητήσουν συνολικές λύσεις στα εθνικά και κοινωνικά αδιέξοδα.¹⁹⁹ Το 1880 στην –κατά τον Τριανταφυλλίδη- «μεγάλη περίοδο του δημοτικισμού», το περιεχόμενο της διαμάχης από την πλευρά των δημοτικιστών, δεν έχει ως διακύβευμα τη γλώσσα αλλά το όραμα μιας «νέας Ελλάδας».²⁰⁰

Το εθνικό επιχείρημα, μόρφωμα του ελληνικού επεκτατισμού στο πλαίσιο των Βαλκάνιων ανταγωνισμών, χρησιμοποιείται έντονα και από τις δύο πλευρές της γλωσσικής διαμάχης. Οι καθαρευουσιάνοι είναι πεπεισμένοι ότι η καθαρεύουσα θα χαρίσει στους μακεδόνες τα εφόδια εκείνα που θα τους κάνουν να πέσουν ειρηνικά «εις τα προσφιλείς αγκάλας της μητρός Ελλάδος».²⁰¹ Οι δημοτικιστές από την άλλη πλευρά, διακηρύσσουν ότι η μόρφωση του λαού για την πρόοδο του έθνους, πρέπει να γίνει με τη διάδοση της μητρικής γλώσσας στο γραπτό λόγο, δίνοντας στην εκπαίδευση μια πρακτική εθνική αποστολή.²⁰²

Οι ιδέες αυτές για το «μεγάλωμα των συνόρων, φυσικών και νοερών»²⁰³ διατυπώνονται σε μία προσπάθεια συστηματοποίησης των δομικών χαρακτηριστικών της δημοτικής γλώσσας, πλασιωμένης από πολιτική σκοπιά και ιδεολογία, στο έργο του Ψυχάρη «Το ταξίδι μου». Έτσι, καθιερώνεται το 1888, η χρονιά δηλαδή της έκδοσής του, ως η χρονολογία που τυπικά συμβολίζει την εμφάνιση του κινήματος του δημοτικισμού.²⁰⁴ Κατά την Ρ. Πατρικίου (1999) το γεγονός της πλατειάς απήχησης του ψυχαρικού κηρύγματος δεν είναι τυχαίο για τις πολιτικές συνιστώσες της εποχής, καθώς θεωρεί ότι η «ριζοβόλησή» του οφείλεται στην εναρμόνιση των ιδεών του δημοτικιστή με το τρικουπικό πλαίσιο του εκσυγχρονισμού. Το γεγονός αυτό επιτρέπει στον Ψυχάρη τη συστηματοποίηση των αντιλήψεών του σε κίνημα με ιδεολογική αυτονόμηση.²⁰⁵

Η αντίδραση των οπαδών της καθαρεύουσας είναι άμεση, επειδή μέσα από τις σελίδες του «μανιφέστου» εισάγονται με ορμητικό ενθουσιασμό οι βασικές αρχές της γαλλικής επανάστασης, δηλαδή της αστικής ιδεολογίας.²⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτό οι

¹⁹⁹ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 22-23.

²⁰⁰ Α. Φραγκουδάκη, *Η γλώσσα και το έθνος: 1880-1980*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001, σ. 126.

²⁰¹ Ν. Καζάζης, όπως παρατίθεται στο Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 90.

²⁰² Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 90.

²⁰³ Πρόκειται για το προλογικό σημείωμα του Γ. Ψυχάρη, στο *Το Ταξίδι μου*, ό.π., σ. 7-8. Ο Ψυχάρης γράφει «Πρέπει να μεγαλώση όχι μονάχα τα φυσικά, μα και τα νοερά του σύνορα. Γι' αυτά τα σύνορα πολεμώ».

²⁰⁴ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 26.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 27.

²⁰⁶ Α. Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 126.

λόγιοι της διασποράς ως μόρια του ελληνισμού με συνδετικό στοιχείο ομοιογένειας με το ελληνικό κράτος τη γλώσσα, συσπειρώνονται γύρω από ένα συντεταγμένο έργο και δράση.²⁰⁷ Σημαντική παρουσία στη γλωσσική διαμάχη που αναζωπυρώνεται αποκτά ο περιοδικός τύπος και οι εφημερίδες. Μέσα στα φύλλα τους αναπτύσσεται ένας διάλογος θέσεων και αντιθέσεων, στον οποίο παίρνουν μέρος διανοούμενοι, συγγραφείς και δημοσιογράφοι του ελληνικού κράτους και του έξω ελληνισμού. Επικοινωνώντας μέσα από τον τύπο της εποχής αναπτύσσουν ένα ζωντανό και διαρκή διάλογο, προσπαθώντας τελικά να επικαιροποιήσουν τη γλωσσική διαμάχη και να διεκδικήσουν την επίλυσή της.

Η δράση όλων, ωστόσο, πραγματοποιείται κάτω από τη σκιά του Πατριαρχείου. Καθώς πληθυσμιακά το ελληνικό κράτος μειοψηφεί σε σχέση με τον «υπόδουλο» ελληνισμό, η δύναμη του Πατριαρχείου αποκτά μεγάλη σημασία, επηρεάζοντας την αστική τάξη του Βασιλείου σε συντηρητικές και διδακτικές πνευματικές εκδηλώσεις.²⁰⁸ Στο πλαίσιο αυτών το σπουδαιότερο επιχείρημα της αρχαιομανίας ορισμένων καθηγητών του Πανεπιστημίου (Μιστριώτης, Κόντος και Χατζιδάκης) είναι ότι η «υπερκαθαρεύουσα» αποτελεί το συνεκτικό δεσμό του έθνους και οι δημοτικιστές κατηγορούνται ως «όργανα ξένης προπαγάνδας» για τη διάσπαση της εθνικής ενότητας.²⁰⁹

Στην Κωνσταντινούπολη η ζωή του ελληνισμού συνδέεται άμεσα με το Πατριαρχείο και την εκκλησία γενικότερα.²¹⁰ Παρόλα αυτά η ελληνο-ορθόδοξη κοινότητα της οθωμανικής πρωτεύουσας με έντονα αστικό- επιχειρηματικό χαρακτήρα έχει σφυρηλατήσει σχέσεις με τη δυτική Ευρώπη μέσα από πολλούς αγωγούς ιδεών και νοοτροπιών.²¹¹ Συνεπώς, το πεδίο διαμόρφωσης και εκδήλωσης αντιλήψεων ακροβατεί πάνω στις δυτικές επιρροές με κίνδυνο να *πιαστεί στα δίχτυα* του Πατριαρχείου.

Στην Αθήνα μπορεί ο κύκλος του Πανεπιστημίου να εναρμονίζεται με τη λόγια παράδοση του Πατριαρχείου²¹² οι πολιτικές, όμως, δυνάμεις του κράτους (Τρικούπης) στηρίζουν τον εκσυγχρονισμό της χώρας, με αποτέλεσμα την πύκνωση μιας συστηματικής πνευματικής εκδήλωσης. Λόγιοι και συγγραφείς επιδίδονται δυναμικά στην ολική αντιμετώπιση του γλωσσικού ζητήματος, ξεπερνώντας το αρχικό αίτημα της επιβολής της δημοτικής στον γραπτό λόγο.²¹³

Συνεπώς, γίνεται κατανοητό πώς εμφανίζονται παρόμοιες δυνάμεις στην Κωνσταντινούπολη –λόγω της επαφής με τη Δύση- και γιατί οι εκφραστές της δημοσιεύουν τα κείμενά τους στην Αθήνα. Επίσης, μπορούμε σύμφωνα με την παραπάνω οπτική, να ερμηνεύσουμε κάθε «μετριασμένη» δημόσια έκφραση υπέρ του δημοτικισμού όταν αυτή πραγματοποιείται στην Κωνσταντινούπολη, αφού

²⁰⁷ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 138-139.

²⁰⁸ Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 83.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 84.

²¹⁰ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 28.

²¹¹ Χ. Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης 1861- 1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 139.

²¹² Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 82-88.

²¹³ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 21-25.

σημειώνεται²¹⁴ ο φόβος των συνεπειών από το αντίπαλο στρατόπεδο, το οποίο συνδέεται με την άρχουσα τάξη. Χαρακτηριστικό σε αυτή την οπτική είναι το σχόλιο της Παπαδοπούλου: «Αλλ' ημάς τους υποδούλους, δια τους οποίους αμείλικτος λογοκρισία θέτει φραγμόν αδιαπέραστον προς την εν Αθήναις πνευματικήν κίνησιν [...]».²¹⁵

Η λογοκρισία γίνεται πραγματικό γεγονός και για την ίδια τη συγγραφέα, καθώς όπως ήδη σημειώθηκε, η δημοσίευση του -γραμμένου στη δημοτική- διηγήματός της «Αρετή και Κακία» στη μεγαλύτερη εφημερίδα της Πόλης, το *Νεολόγο*, το 1899, την αναγκάζει να φύγει μακριά. Η Παπαδοπούλου, ωστόσο, έχει και στο παρελθόν δημοσιεύσει στην Κωνσταντινούπολη κείμενα στη δημοτική. Παρόλο που σημειώνεται ότι τα έντυπα δημοσίευσης ήταν περιορισμένης εμβέλειας,²¹⁶ στη δραστηριότητά της αυτή πιθανολογούμε την απαγόρευση που της ασκεί η Πατριαρχική Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή να διδάσκει στα επίσημα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Κωνσταντινούπολης.²¹⁷ Πέρα, όμως, από τη λογοτεχνική της έκφραση στη δημοτική γλώσσα, η συγγραφέας-δασκάλα δημοσιεύει τρία δημοσιογραφικά θα λέγαμε κείμενα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, ενώ σε δύο ακόμα χρονογραφήματα αναφέρεται δευτερευόντως και στο δημοτικισμό.

Συγκεκριμένα, το 1894 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Εστία* της Αθήνας ένα άρθρο με τίτλο «Το γλωσσικόν μας ζήτημα. Συνδιάλεξις μετά του κ. Βουτυρά».²¹⁸ Η Παπαδοπούλου μεταφέρει τις απόψεις του μεγάλου εκδότη της Πόλης Σταύρου Βουτυρά, η δύναμη του οποίου λέγεται ότι είναι τόσο μεγάλη, ώστε ελέγχει όχι μόνο την κοινωνική και πολιτιστική ζωή της Πόλης αλλά επηρεάζει ακόμη και αξιοματούχους της εκκλησίας.²¹⁹ Η *Βυζαντίς* προσπαθεί εμμέσως να πάρει θέση στο γλωσσικό ζήτημα, ουσιαστικά με μια ελαφριά ειρωνεία όταν παρουσιάζει τα επιχειρήματα του καθαρευουσιάνου εκδότη και δημοσιογράφου.

Ένα μήνα μετά (Ιούνιος, 1894) δημοσιεύει πάλι ως *Βυζαντίς*, στο ίδιο έντυπο το γράμμα του Αλέξιου Ντερεβίτσκι, με το οποίο της εκφράζει τις ευχαριστίες του για τα γραμμένα στη δημοτική βιβλία που του στέλνει. Μέσα από το χρονογράφημα αυτό διατυπώνει την ανάγκη επίλυσης της γλωσσικής διαμάχης αφού τη θεωρεί «γελοία» και υποτιμητική για την σύγχρονη Ελλάδα στα μάτια των ξένων φιλελλήνων.

²¹⁴ Βλ. σχ. Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *ό.π.* Σ. Σπανούδη, «Δυο λησμονημένες», *ό.π.* Σ. Σπανούδη, «Οι «μαλλιαροί» της Πόλης», *ό.π.* Φ. Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 94-95.

²¹⁵ Στο *Λεύκωμα επί τη συμπληρώσει της τριακοντετηρίδος του φιλολογικού σταδίου του Χαράλαμπους Αννίνου, 1869-1899*, Αθήναι, Εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, 1900, σ. 82.

²¹⁶ Πρόκειται για ένα διήγημα στο περιοδικό *Η Βοσπορίς* της Κ. Πρεβεζιώτου και πολλά στο περιοδικό *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*. Ο Α. Γιαλούρης αναφέρει ότι η έκδοση της *Ηχώ* και οι ιδέες της δεν παρατηρήθηκαν καθόλου στην Πόλη. Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *ό.π.*, σ. 134.

²¹⁷ Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία, σ. 42.

²¹⁸ *Βυζαντίς* [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα. Συνδιάλεξις μετά του κ. Βουτυρά», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 57, 3 Μαΐου 1894, σ. 1.

²¹⁹ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, *ό.π.*, σ. 38. Για το σκάνδαλο που εμπλέκει τον *Ταχυδρόμο* στο μοναστήρι της Φανερωμένης βλ. σχ. Χ. Φεγγαράς, *Το γλωσσικό ζήτημα και οι γαζετατζήδες της Πόλης*, *ό.π.*, σ. 8-12.

Το επόμενο σχετικό κείμενό της εμφανίζεται στις σελίδες του περιοδικού *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, το 1896, ως «Ανοιχτό Γράμμα» σε μία αναγνώστρια του περιοδικού και αφορά αποκλειστικά το γλωσσικό ζήτημα.²²⁰ Το «Γράμμα» αποτελεί μία «ήπια» επιχειρηματολογία υπέρ της δημοτικής στη λογοτεχνία.

Το 1905 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Πρόοδος Κωνσταντινουπόλεως* ένα κείμενό της με τίτλο «Και πάλιν η γλώσσα».²²¹ Το άρθρο αυτό δεν καταφέραμε να το εντοπίσουμε αλλά ο Γ. Παπακώστας (1980) γράφει ότι πρόκειται για μια «θετική αναφορά στο γλωσσικό ζήτημα κι επιφυλακτική στάση απέναντι στις θέσεις του Ψυχάρη».²²² Καθώς δεν μπορούμε να αναλύσουμε το ίδιο το κείμενο, μπορούμε να κάνουμε κάποιες υποθέσεις σχετικά με το χρόνο δημοσίευσής του. Το Φεβρουάριο του 1905 η Παπαδοπούλου βρίσκεται στη θέση της διευθύντριας του Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα στη Θεσσαλονίκη. Τον προηγούμενο, όμως, χρόνο βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη και εργάζεται ξανά ως οικοδιδασκάλισσα των παιδιών του Φ. Φωτιάδη. Ο Φωτιάδης το 1905 ιδρύει το Αδελφάτο τη εθνικής γλώσσας «Η Ανάσταση», το πρώτο οργανωμένο σωματείο με στόχο τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, του οποίου, όμως, οι προεργασίες ίδρυσης εντοπίζονται στον Οκτώβριο του προηγούμενου χρόνου.²²³ Ήδη το 1902 έχει δημοσιεύσει το έργο του «Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννησις». Ο Φωτιάδης αν και είναι από τους πρώτους κοινωνούς του ψυχαρικού κηρύγματος στην Πόλη, κάνει ένα βήμα μπροστά διεκδικώντας την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο. Με τις θέσεις του αυτές αρχίζει να διαφοροποιείται από τον μεγάλο δημοτικιστή γλωσσολόγο, γεγονός που αποτυπώνεται και στη μεταξύ τους αλληλογραφία.²²⁴ Όπως σημειώνει η Ρ. Πατρικίου (1999), από τη στιγμή που το θέμα της δημοτικής γλώσσας συνδέεται με το εκπαιδευτικό ζήτημα, αρχίζει η αντιπαράθεση εντός του κινήματος των δημοτικιστών και αναπτύσσονται αντιπαραθετικές σχέσεις ανάμεσα στον ψυχαρισμό και τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Αιτία της διαφοροποίησης είναι οι ποικίλες κοσμοθεωρίες για το γίνεσθαι των κοινωνιών που εισέρχονται στο κίνημα, με διάφορα ιδεολογικά ερείσματα, τα οποία εκφράζονται μέσα από τις διατυπώσεις των νέων εκπαιδευτικών προτάσεων.²²⁵

Η διαφοροποίηση αυτή δε σημαίνει απαραίτητα *ρήξη* καθώς ο δημοτικιστής γιατρός υιοθετεί στην προσπάθειά του τον όρο «Αδερφάτο», σύμφωνα με την επιταγή των ιστορικών αρχηγών του κινήματος και ιδιαίτερα του Αλέξανδρου Πάλλη, που συνιστά στις δημοτικιστικές ενώσεις να υιοθετούν τον όρο αυτό.²²⁶ Συνεπώς, η «επιφυλακτική στάση» της Παπαδοπούλου στις θέσεις του Ψυχάρη μπορεί να ερμηνευτεί με επιφυλακτικότητα στο πλαίσιο της συναναστροφής της με

²²⁰ Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τ.3, αρ. 13 (1896), σ. 99.

²²¹ Εφ. *Πρόοδος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ. φ. 157, 21 Φεβρουαρίου 1905, σ. 1.

²²² Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 179.

²²³ Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης...*, ό.π., σ. 63-4.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 115- 321.

²²⁵ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 124.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 56-57. Για τις προτάσεις του Α. Πάλλη σχετικά με την ίδρυση «Αδερφάτων» βλ. σχ. Ο *Νουμάς*, αρ. φ. 127, 19 Δεκέμβρη 1904, σ. 8.

τον Φωτιάδη και λόγω της δικής του διαφοροποίησης απέναντι στο μεγάλο δημοτικιστή.

Στα δημοσιογραφικά αυτά κείμενα προστίθεται ένα μικρό σχόλιο στο χρονογράφημά της «Επιστολαί εκ Κωνσταντινουπόλεως» που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Παναθήναια*, το 1903.²²⁷ Η Παπαδοπούλου ως *Ανατολίτισσα* κάνει μια σύντομη αναφορά στο γλωσσικό ζήτημα και τη λογοτεχνία, υπέρ της επίλυσής του.

Το θέμα του δημοτικισμού την εμπνέει και λογοτεχνικά. Αναφορές στις φιλολογικές εσπερίδες βρίσκουμε στη νουβέλα της «Ημερολόγιον της δεσποινίδος Λεσβίου» (1894), έργο στο οποίο περιγράφει την αδιαφορία των συμπολιτών της για τη νεώτερη φιλολογία. Για τη χρήση της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνική έκφραση αναφέρεται ειδικά το διήγημά της «Τα έργα των διδασκάλων» (1895). Με το διήγημα αυτό μας εισάγει στα φιλολογικά σαλόνια της Κωνσταντινούπολης όπου διαβάζονταν, αναλύονταν και «λογοκρίνονταν» έργα δημοτικιστών. Στο κείμενο αυτό, η Παπαδοπούλου επιχειρεί ωστόσο κάτι περισσότερο. Μέσα από την έννοια της κατανόησης της γλώσσας (διγλωσσία) επιρρίπτει ευθύνες στους δασκάλους εισάγοντάς μας στον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Τέλος, μικρές αναφορές για την καθαρευουσιάνικη γλώσσα των δασκάλων, ως επιλογή κοινωνικής καταξίωσης, κάνει στα έργα της «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης» (1891) και «Προφητεία» (1899).

Σύμφωνα με τα προηγούμενα μπορούμε να προσεγγίσουμε τις θέσεις της Παπαδοπούλου κάτω από τρεις άξονες ανάλυσης. Ο πρώτος αναφέρεται στην επικαιροποίηση της διαμάχης στην Πόλη. Ο δεύτερος αφορά αναλυτικά στη θέση της συγγραφέως σχετικά με τη δημοτική γλώσσα στη λογοτεχνία, πεδίο το οποίο αποτέλεσε και τον πρώτο σταθμό των διεκδικήσεων της παράταξης των δημοτικιστών της περιόδου που εξετάζουμε. Ο τρίτος άξονας αφορά στον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, μια άποψη που μπορεί συνολικά στο έργο της να εκτείνεται σε λίγες παραγράφους, αλλά παρουσιάζεται ένθερμα και επιτακτικά.

²²⁷ Ανατολίτισσα [Α. Παπαδοπούλου], «Επιστολαί εκ Κωνσταντινουπόλεως», *Παναθήναια*, τχ.6 (1903), σ. 412-413. Πρόκειται για μια συστηματική δημοσίευση *επιστολών* από το 1902 έως το 1905, στα οποία καταθέτει σχόλια για την κοινωνική και πνευματική ζωή της Πόλης, υπογράφοντας ως Ανατολίτισσα και Θρακοπούλα.

1.1 «Είνε μεγάλο ευτύχημα να νομίζη το ζήτημα αυτό, το περίπλοκον, λυμένον»

Το «ζωντανό» Γλωσσικό Ζήτημα

Το 1894, δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Εστία*, στην Αθήνα, το άρθρο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, με τίτλο «Το γλωσσικόν μας ζήτημα. Συνδιάλεξις μετά του κ. Βουτυρά». ²²⁸ Η σημασία του κειμένου αυτού δεν αξιολογείται για τις απόψεις της ίδιας της Παπαδοπούλου σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, απόψεις ωστόσο που αναδεικνύονται με λανθάνοντα τρόπο στο άρθρο, από την ειρωνεία στο ύφος και από την επιλογή των ερωτήσεων. Σημαντικό στοιχείο στην ανάλυσή μας είναι η παρουσίαση των βασικών επιχειρημάτων των οπαδών της καθαρεύουσας και η ανάδειξη του αντίλογου, από την παράταξη των δημοτικιστών, προκειμένου να διαμορφωθεί μια ενδεικτική εικόνα της γλωσσικής διαμάχης στα τέλη του 19^{ου}- αρχές 20ού αιώνα. Η εικόνα αυτή θα μας χρησιμεύσει ερμηνευτικά, στην προσπάθειά μας να προσεγγίσουμε στη συνέχεια τον υπερασπιστικό λόγο της Παπαδοπούλου, για την καθιέρωση της δημοτικής στη λογοτεχνία και την εκπαίδευση.

Η Παπαδοπούλου αρχικά ειρωνευόμενη για «το πτωχό γυναικός μυαλό της ανταποκριτριάς» μπροστά στον «ωκεανόν των γνώσεων του κ. Βουτυρά» ²²⁹ περιγράφει τη μεγαλοπρέπεια των γραφείων του εκδότη. Έμμεσα, δηλαδή, ο λόγος των καθαρευουσιάνων συνδέεται με μια επιβλητικότητα και αριστοκρατία στη μορφή, ενώ αυτοσαρκαζόμενη τοποθετεί τον Δημοτικισμό σε μια θέση *φυσικής μειονεξίας*. Παρόλα αυτά, ο Βουτυράς την υποδέχεται «με την συνήθη αβρότητά του». ²³⁰

Η «συνδιάλεξις» για χάριν των αναγνωστών της *Εστίας* ξεκινά αμέσως προκειμένου να μάθουν οι αναγνώστες του αθηναϊκού εντύπου τι πιστεύει για το γλωσσικό ζήτημα και τη σύγχρονη λογοτεχνία «ο πρύτανης των δημοσιογράφων μας». ²³¹ Η αναγόρευση του Βουτυρά σε «πρύτανη» αποτυπώνει ακριβώς την πραγματικότητα της δύναμής του στην Κωνσταντινούπολη, καθώς –όπως είδαμε προηγουμένως- ο Βουτυράς έχει μεγάλη ισχύ και επιρροή στην κοινωνική, πνευματική και εκκλησιαστική ζωή της Πόλης. ²³² Φαίνεται λοιπόν, ότι η Παπαδοπούλου γνωρίζει πολύ καλά με ποιον συνομιλεί και κυρίως την εξουσία του. Η περιγραφή της «συνδιάλεξης» είναι ζωηρή: «Μόλις εξέρχεται του έρκους των οδόντων μου η λέξις γλωσσικόν ζήτημα και αφήνει την θέσιν του, η χειρ του, [...] ανορθούται και η φωνή του με ελαφράν απόχρωσιν δυσαρέσκειας λέγει: -Εκείνο ελύθη. –Ελύθη με τα «Είδωλα» του κ. Ροΐδου;» ²³³ δηλ. ελύθη υπέρ της ομιλουμένης;» ²³⁴

²²⁸ Βλ. υποσημείωση 219.

²²⁹ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.* .

²³⁰ Στο ίδιο.

²³¹ Στο ίδιο.

²³² Βλ. στην παρούσα εργασία σ. 44, υποσημείωση 220.

²³³ Η συνέντευξη δημοσιεύεται το 1894, ένα χρόνο μετά την έκδοση των «Ειδώλων» του Ροΐδη, ένα έργο που υποστηρίζει το Δημοτικισμό. Για τον συγγραφέα ως «είδωλα» εννοούνται ο λογιολατρισμός και τα επακόλουθά του στη ζωή του έθνους. Βλ. σχ. Ε. Κριαράς. *Πρόσωπα και θέματα από την*

Η Παπαδοπούλου δίνει πλαγίως το στίγμα της προκαλώντας την αντίδρασή του. Η θέση του Βουτυρά μαρτυρά την πάγια στάση των οπαδών της καθαρεύουσας για το γλωσσικό ζήτημα: εκείνο δεν υπάρχει καθώς έχει λυθεί εδώ και αιώνες υπέρ της καθαρεύουσας. Η συγγραφέας δήθεν δικαιώνει την αντίδραση του δημοσιογράφου- εκδότη καθώς «εδώ το γλωσσικό ζήτημα λιμνάζει και κανείς γνωστικός άνθρωπος δεν τολμά να σείσει τον θρόνον του παρακειμένου, της δοτικής και της απαρεμφάτου».²³⁵

Η αντιμετώπιση του «λυμένου» γλωσσικού ζητήματος αποτελεί *προφανή πραγματικότητα* για τους καθαρευουσιάνους, καθώς το αντιμετωπίζουν ή θέλουν να το αντιμετωπίσουν σε μία πρακτική επιλογή της χρήσης της γλώσσας, χωρίς πολιτικές ή κοινωνικές διαστάσεις. Έτσι, «θρονιάζονται» γραμματικο-συντακτικοί κανόνες «λιμνάζοντας» το γλωσσικό ζήτημα. Με τα λόγια αυτά η Παπαδοπούλου αναγνωρίζει τη στασιμότητα του ζητήματος αλλά και την εκκρεμότητά του επί μακρό χρονικό διάστημα.

Η θέση αυτή για τη *λυμένη υπόθεση* αποτελεί συνολική μάλλον άποψη των καθαρευουσιάνων. Ο δικηγόρος και οπαδός της καθαρεύουσας, Κωνσταντίνος Ράδος²³⁶ (1890) διατυπώνει παρόμοια ότι δεν υπάρχει ζήτημα «προτίμησης» της γλώσσας, καθώς το θέμα αυτό είναι οριστικά λυμένο υπέρ της καθαρεύουσας.²³⁷ Το γλωσσικό ζήτημα είναι για τον Κ. Ράδο θέμα «αναβιώσεως της ελληνικής γλώσσας»²³⁸ και για τον Βουτυρά η αναμόχλευση αυτή είναι μια «ιδιοτροπία των ολίγων!!» για την οποία δε γίνεται «να υποχωρήσει το έργο ενός αιώνας».²³⁹ Η παράταξη λοιπόν των καθαρευουσιάνων προτάσσει το χρόνο σαν ένα προνομιακό έδαφος, με μία έννοια «χρησιδεσποτείας», με την οποία δικαιούνται την κυριότητα της γλώσσας.

Ο Βουτυράς και οι *συνοδοιπόροι* του, αδυνατούν να δουν την «κοίτη» ενός ρεύματος που ξεκινά ήδη από το 1870 με την Επτανησιακή Σχολή και απλώνεται ορμητικά με την *Εστία* το 1876 και τη Νέα Αθηναϊκή Σχολή.²⁴⁰ Οι «ολίγοι» που περιγράφει και οι «ιδιοτροπίες» τους είναι μία σημαντική μερίδα και στην

ιστορία του Δημοτικισμού, Τόμος Α', Αθήνα, Καστανιώτη, 1986. Κυρίως το κεφάλαιο «Ο Ροΐδης των «Ειδώλων»», σ. 27-32.

²³⁴ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*

²³⁵ Στο ίδιο.

²³⁶ Επιλέχθηκε το έργο του Κωνσταντίνου Ράδου, *Ο εν Γαλλία περί της ελληνικής γλώσσας αγών, τελευταία φάσις του γλωσσικού ημών ζητήματος*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», 1890, επειδή σχετίζεται σημαντικά με το περιεχόμενο της συνέντευξης, καθώς παρουσιάζει το παράδειγμα της Γαλλίας και τις θέσεις του Ψυχάρη. Ο Κ. Ράδος οπαδός της καθαρεύουσας μπορεί να μην είναι η πιο αντιπροσωπευτική φωνή της διαμάχης αλλά αυτό ακριβώς το γεγονός θεωρούμε ότι ενισχύει τη άποψή μας ότι *υπάρχει ένας ενιαίος λόγος στην παράταξη των καθαρευουσιάνων, με κοινά επιχειρήματα και θέσεις.*

²³⁷ Γράφει: «Γλωσσικόν ζήτημα λέγοντες ενταύθα δεν εννοούμεν το περί της προτιμήσεως της δημώδους ή της καθαρευούσης ζήτημα, όπερ θεωρούμεν ως μη υπάρχον, άτε οριστικώς υπέρ της καθαρευούσης λελυμένον». Κ. Ράδος, *ό.π.*, σ. 103.

²³⁸ Στο ίδιο.

²³⁹ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], « Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*

²⁴⁰ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, *ό.π.*, σ. 21-22.

Κωνσταντινούπολη, δεδομένου ότι λίγα χρόνια αργότερα ξεκινούν τον αγώνα τους με το περιοδικό *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως* αλλά και μέσα από την παράδοση των φιλολογικών σαλονιών στις αρχές του επόμενου αιώνα.²⁴¹ Γενικά σημειώνεται²⁴² ότι η φάση αυτή του γλωσσικού ζητήματος που αναζωπύρωσε έντονα τη διαμάχη, δεν άργησε να φανεί στην Κωνσταντινούπολη, λίγα χρόνια μετά το *Ταξίδι* του Ψυχάρη (1888).

Καθώς οι οπαδοί του δημοτικισμού αντλούν από το οπλοστάσιο της νεωτερικότητας και του Διαφωτισμού τα επιχειρήματά τους υπέρ της ανάτασης της ομιλουμένης γλώσσας, θεωρούν ότι η εθνική γλώσσα πρέπει να είναι η γλώσσα του λαού.²⁴³ Ο Βουτυράς γνωρίζοντας σαφώς τα επιχειρήματα αυτά λέει ότι «κοινήν δεν είχαν ούτε οι αρχαίοι».²⁴⁴ Παραμένοντας, ωστόσο, στην παράταξη των καθαρευουσιάνων η ύπαρξη της Κοινής Γλώσσας αναγνωρίζεται και στην αρχαιότητα. Ο Γεώργιος Χασιώτης (1911) στο έργο του «Η γλώσσα του Έλληνας» αναγνωρίζει στην Αρχαία Ελλάδα τη χρήση λαϊκής γλώσσας²⁴⁵ και συνεχίζει ότι στο πέρασμα των χρόνων ο γραπτός λόγος καταστάθηκε λόγος των λογίων και ο προφορικός του λαού άρα, η διγλωσσία υπήρχε πάντοτε.²⁴⁶ Στο διαχρονικό πέρασμα που επιχειρεί αναδεικνύει την προβληματική πολυμορφία της «χυδαίας» γλώσσας του λαού, μέσα από ιδιωτισμούς και μείξεις και καταλήγει ότι σκοπός των δημοτικιστών είναι η εφαρμογή μιας δικής τους γλώσσας.

Έτσι, (επι)μένοντας στη λογική του Χασιώτη, ο Βουτυράς πιστεύει ότι «η καλλιτέρευσις και τελειοποίησις της γλώσσης, ήτο έργον όχι του λαού, αλλά των λογίων το αποδεικνύει η γλαφυρά Αττική, εις την οποίαν τόσα εγράφησαν αριστουργήματα, φιλοτιμουμένων [...]».²⁴⁷ Βλέποντας σχετικά τη μελέτη του Ματθαίου Παρανίκα (1867) «Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') εκατονταετηρίδος» είναι φανερό η προσπάθεια ενίσχυσης της αδιάλειπτης αυτής δράσης των λογίων «δια παντοίων μόχθων διερχόμενον και εργαζόμενον εις των γραμμάτων την αναγέννησιν».²⁴⁸ Σύμφωνα με

²⁴¹ Βλ. σχ. Α. Γιαννιού- Γαϊτάνου, «Τα Φιλολογικά Σαλόνια της Πόλης», *Νέα Εστία*, τχ.44 (1948), σ. 838 και τχ.504 (1948), σ. 917-920.

²⁴² Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *ό.π.*, σ. 133.

²⁴³ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, *ό.π.*, σ. 22.

²⁴⁴ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*

²⁴⁵ Γράφει: «Από των αρχαιοτάτων χρόνων οι Έλληνες, εκτός των διαλεκτικών ιδιωμάτων αυτών, εποιούντο χρήσιν και λαϊκής γλώσσης. Τα έργα αυτών και αι επιγραφαί δεικνύουσιν ίχνη τοιαύτα». Γ. Χ. Χασιώτης, *Η γλώσσα του Έλληνας. Ο Πτωχοπρόδρομος και οι οπαδοί αυτού*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Αδελφών Γεράρδων, 1909, σ. 11.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 14-15. Για τη διγλωσσία στην αρχαιότητα βλ. επίσης Α. Ε. Μέγα, *Ιστορία του Γλωσσικού Ζητήματος*, Εν Αθήναις, Ι.Δ. Κολλάρου Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1925, κυρίως τις σ. 15-83.

²⁴⁷ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*

²⁴⁸ Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') εκατονταετηρίδος*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά, 1867, (εισαγωγή). Ο Μ. Παρανίκας γράφει στη συνέχεια μια σημαντικού μεγέθους παράθεση ονομάτων λογίων, οι οποίοι εργάστηκαν για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων «ως εν τη εκκρίτω αρχαιότητι» (σ. 3), με σκοπό τη διατήρηση του Έθνους. Η μελέτη, δηλαδή, αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί από την παράταξη των οπαδών της καθαρεύουσας τόσο για τη δράση των λογίων υπέρ της διάδοσης της ελληνικής

την οπτική αυτή, η διάδοση της ελληνικής γλώσσας αποτελεί συστηματικό και κοπιαστικό έργο των λογίων, οπότε και η σημερινή μορφή της γλώσσας μέσω της καθαρεύουσας είναι το αδιαμφισβήτητο αποτέλεσμα της υπεροχής της ανάμεσα σε άλλες γλώσσες.

Η δράση αυτή των λογίων έναντι του λαού ανεβάζει σε κύρος τη δυναμική έκβασή του γλωσσικού ζητήματος υπέρ της καθαρεύουσας. Έτσι, στη συνέχεια ο λαός συνδέεται με την «αμάθεια και τη δουλεία», συνεπώς δε γίνεται τη γλώσσα του «να την καταστήσωμεν γλώσσαν μας!».²⁴⁹ Η παράδοση των κλέφτικων τραγουδιών και η χρήση της δημοτικής στην ποίηση -επιχείρημα του δημοτικιστικού κινήματος- αποτελεί για τον Βουτυρά ανάμνηση του «μαύρου παρελθόντος μας» το οποίο πρέπει να λησμονηθεί.²⁵⁰ Πραγματικά, η παράταξη των καθαρευουσιάνων προσπαθεί στο ισχυρό αυτό επιχείρημα της χρήσης των δημοτικών τραγουδιών στο εθνικό φρόνημα, να συνδέσει τη γλώσσα τους με εκείνο το παρελθόν και τους αιώνες δουλείας. Ο Κ. Ράδος (1890) γράφει σχετικά «Είναι το ωραίο ιδίωμα εν ω υμνούν την ελευθερίαν οι αδάμαστοι ημών αρματωλοί και κλέφται, δια μέσου μακρών αιώνων δουλείας διατυπώντες το αδιάπτωτον ημών εθνικόν φρόνημα και την επί την απόσισιν του ξενικού ζυγού αδιάσειστον του γένους πεποίθησιν».²⁵¹

Η δημοτική γλώσσα ή η γλώσσα του λαού στα δημοτικά τραγούδια γίνεται δηλαδή γλώσσα των αρματωλών και των κλεφτών, γλώσσα μιας υπόδουλης Ελλάδας και έντονα ιδιωματική. Η Παπαδοπούλου προσπαθώντας να επιχειρηματολογήσει υπέρ της γλώσσας αυτής θυμίζει στον Βουτυρά ότι με τη χρήση της γράφτηκαν πολλά ωραία έργα. Στην άρνησή του να το αναγνωρίσει του απαντά ότι ίσως να μην τα έχει αναγνώσει προκειμένου να δει πώς η δημοτική γλώσσα ζωντανεύει τη λογοτεχνία.²⁵² Πρόκειται για το σταθερό αίτημα των δημοτικιστών σχετικά με την εκφραστικότητα της δημοτικής στη λογοτεχνία αφού «ήταν δυνατό να μιλήσει στην ψυχή του λαού ο επισημότερος διερμηνευτής του νεοελληνικού εθνικισμού, αν μεταχειρίζονταν την καθαρεύουσα;».²⁵³

Ο Βουτυράς απαντά ότι βαρέθηκε να διαβάσει τους δημοτικιστές και ότι δεν βρήκε τίποτε καλό στη γραφή τους²⁵⁴ ενώ η Παπαδοπούλου βρίσκει στην παρούσα

γλώσσας στα αρχαιοελληνικά πρότυπα όσο και για την ανάπτυξη του εθνικού επιχειρήματος σχετικά με την ενοποιητική εθνική λειτουργία της γλώσσας ανά τους αιώνες.

²⁴⁹ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*.

²⁵⁰ Ο Βουτυράς πιστεύει ότι πρέπει να «λησμονηθή το παρελθόν αυτό το οποίον μας πληγώνει και η γλώσσα την οποίαν πρέπει να ονομάσωμεν γλώσσα της αμάθειας και της αφέλειας, ας μείνη εις τα κλέφτικα τραγούδια, αντικείμενον οίκτου δια τους μεταγενέστερους». Στο ίδιο. Για τον εθνικό ρόλο των δημοτικών τραγουδιών ως επιχείρημα των δημοτικιστών βλ. σχ. Χ. Φεγγαράς, *ό.π.*, σ. 23-24.

²⁵¹ Κ. Ράδος, *ό.π.*, σ. 53.

²⁵² Γράφει: «Ίσως δεν τους αναγνώσατε να ιδήτε τι ωραία που γράφουν και τι ωραία που εκφράζει αυτά τα πράγματα η δημώδης, πώς τα ζωντανεύη». Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*.

²⁵³ Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 154.

²⁵⁴ Γράφει: «-Βαρέθηκα να τους διαβάζω' κουράσθηκα απάνω στα έργα των, χωρίς να εύρω τίποτε καλόν». Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*.

συγκυρία ενδιαφέροντα δείγματα γραφής.²⁵⁵ Το αντεπιχείρημα διαμορφώνεται από το λαό. Κατά τον καθαρευουσιάνο εκδότη ο λαός «δεν γνωρίζει τίποτε απ' αυτά εδώ· ήξευρε, και παρηκολούθει μάλιστα τους Σούτσους και όλους τους μακαρίτας».²⁵⁶

Η Παπαδοπούλου αναφερόμενη στο πνευματικό κλίμα της Κωνσταντινούπολης απαντά ότι «ο λαός φυσικά αγαπά, ότι δεν εννοεί». Η θέση της αυτή συνοψίζει την πραγματικότητα που περιγράφει ο Ι. Γρυπάρης²⁵⁷, η Σ. Σπανούδη²⁵⁸ και ο Α. Γιαλούρης²⁵⁹ σχετικά με την εμμονή του λαού και των λογίων της Πόλης στην ανάγνωση παλαιότερων κειμένων γραμμένων στην καθαρεύουσα ή στα αρχαία ελληνικά. Πραγματικά, στο έργο της *Ημερολόγιον της Δεσποινίδος Λεσβίου* (1894) γράφει με ενθουσιασμό για τη ποίηση των Δροσίνη, Παλαμά, Εφταλιώτη και Πολέμη και απαντά στα σχόλια ότι τα ποιήματά τους θα μείνουν τραγούδια του κλείδωνα, ότι «οι Κωνσταντινουπολίται όλοι έχουν την ιδίαν ιδέαν δι' έναν λόγον απλούστατον [...] Δεν τους εδιάβασαν».²⁶⁰ Το γεγονός αυτό οδήγησε -σύμφωνα με τους δημοτικιστές που βλέπουν τη σύγχρονη λογοτεχνική παραγωγή περιθωριοποιημένη- στην πνευματική «στείρωση»²⁶¹ και πενία²⁶² της Κωνσταντινούπολης.

Από την άλλη πλευρά το στρατόπεδο των καθαρευουσιάνων, χρησιμοποιώντας αφορισμούς επιτίθεται στους δημοτικιστές θεωρώντας τους *αγράμματος* οι οποίοι «τίποτε, τίποτε, τίποτε δεν ξέρουν αυτοί οι ίδιοι γράμματα και δεν θέλουν ν' αφήσουν και τους άλλους να μάθουν». Παρόμοια ο Κ. Ράδος (1890) θεωρεί ότι την καθαρεύουσα διαβάζουν όσοι έχουν φοιτήσει σε σχολείο, ενώ τη δημόδη χρησιμοποιούν οι μικροπωλητές του δρόμου. «Διατί λοιπόν τότε τοσούτοι αγώνες όπως μιμήμεθα το ύφος, τους τύπους και γράφομεν τας λέξεις των εντελώς αγραμμάτων».²⁶³ Την απάντηση θα δώσει λίγα χρόνια αργότερα ο Φ. Φωτιάδης, λέγοντας ότι «ναι, σκολιά και γυμνάσια και πανεπιστήμιο είναι γεμάτα απ' ανθρώπους που καταπιάνονται να μας κάνουν τα παιδιά γραμματισμένα, μα γραμματισμένος όμως κ' αγράμματος τι είναι δεν τόχομε ακόμη καταλάβει καθόλου -μα καθόλου-» διαπιστώνοντας τελικά ότι μετά από τη φοίτησή του στο σχολείο έγινε «με τέχνη αγράμματος».²⁶⁴

Το θέατρο ως κατεξοχήν «σχολείο» του λαού δε διαφεύγει από την επίθεση του Βουτυρά. Καθώς την περίοδο εκείνη εμφανίζονται στη δραματουργία έργα

²⁵⁵ Γράφει: «ήρχισαν να γράφονται τόσω ενδιαφέροντα πράγματα, ώστε θα σας εξεκούραζαν». Στο ίδιο.

²⁵⁶ Στο ίδιο.

²⁵⁷ Βλ. σχ. Ι. Γρυπάρης. «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 10-11 (1894), σ. 171.

²⁵⁸ Βλ. σχ. Σ. Σπανούδη, «Δυο λησμονημένες», *ό.π.* · Σ. Σπανούδη, «Οι «μαλλιαροί» της Πόλης», *ό.π.*.

²⁵⁹ Βλ. σχ. Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *ό.π.*.

²⁶⁰ Α. Παπαδοπούλου, *Ημερολόγιον της Δεσποινίδος Λεσβίου*, Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Κεφαλίδου, 1894, σ. 46.

²⁶¹ Ι. Γρυπάρης, *ό.π.*, σ. 171.

²⁶² Σ. Σπανούδη, «Δυο λησμονημένες», *ό.π.*.

²⁶³ Κ. Ράδος, *ό.π.*, σ. 80.

²⁶⁴ Φ. Φωτιάδης, *ό.π.*, σ.11-12. Για τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό βλ. στην παρούσα εργασία το κεφ. «Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός», σ. 71-77.

γραμμένα στη δημοτική,²⁶⁵ ο εκδότης-δημοσιογράφος, αναφερόμενος σε ένα επεισόδιο στο θέατρο, όπου κάποιοι θεατές δυσανασχέτησαν για τη γλώσσα του έργου, καταλήγει με την απέχθειά τους για την καταστροφική επίδρασή της.²⁶⁶ Η πραγματικότητα αυτή όντως ενοχλεί τους καθαρευουσιάνους, που βλέπουν την άμεση επαφή του λαού με τη δημοτική *απειλητική* και προβαίνουν σε αφορισμούς θεωρώντας «τη δήθεν δημώδη γλώσσα γεγραμμένων δραματικών έργων αφόρητα τινα *gachis*²⁶⁷ δημώδους και καθαρευούσης, έστιν ότε μάλιστα λίαν αρχαϊκής, αηδίαν τοις ακρωμένοις εμποιούντα».²⁶⁸ Η δυσαρέσκεια που αναφέρει ο Βουτυράς από τους θεατές σε αυτά τα θεάματα είναι ο κοινός παρονομαστής των οπαδών της καθαρεύουσας που ενισχύονται από τη δήθεν προτίμηση του κοινού για την καθαρεύουσα, γεγονός που τελικά *οριστικοποιεί* τη λύση του ζητήματος και στη δραματουργία: «όσον δ' αφορά το ζήτημα της χρήσεως της δημώδους εν τη δραματική ποιήσει τούτο νομίζομεν ελύθη ήδη κατ' αυτής κοινή βοή».²⁶⁹

Η Παπαδοπούλου, δεν παίρνει καμία θέση σε αυτό το ζήτημα. Εκτελώντας περισσότερο χρέη *δημοσιογράφου* ρωτά το Βουτυρά για τον Ψυχάρη. Η αναφορά της στο Ψυχάρη έπειτα από το σχολιασμό της χρήσης της δημοτικής στη δραματουργία μάλλον δεν είναι τυχαία, καθώς ο γλωσσολόγος- δημοτικιστής βρίσκεται στο παρασκήνιο των εξελίξεων της γλωσσικής διαμάχης και της εξάπλωσής της σε διάφορα κοινωνικά πεδία, όπως είναι και το θέατρο. Γράφοντας στον Εφταλιώτη για τους «Βουρκόλακες» πιστεύει ότι «Το λαό θα τον κάνουμε δικό μας με το θέατρο μόνο. Μας χρειάζονται δράματα γερά, που να κλαίη, να φοβάται, να τρέμη κ' έτσι να θυμάται και τη γλώσσα».²⁷⁰

Ο Βουτυράς απαντά για τον Ψυχάρη με στόμφο «Φοβερός άνθρωπος!». Στόχος της επίθεσής του δεν είναι μόνο η άποψη ότι προσπαθεί να επιβάλει το Χιακό ιδίωμα,

²⁶⁵ Την ίδια χρονιά της «συνδιάλεξης» (1894), ο Αργ. Εφταλιώτης δημοσιεύει στην *Εστία* (τχ. 37, αρ. 30, σ. 469-473) τον «Βουρκόλακα», (το οποίο γράφτηκε ωστόσο το 1892) το πρώτο κατά τη Νάντια Ευαγγελινού (2005) έργο «που γράφτηκε υπηρετώντας την αναγκαιότητα ανανέωσης της νεοελληνικής δραματογραφίας με έργα που ξεχωρίζουν για τον εθνικό τους χαρακτήρα και όπως επισημαίνει ο Παλαμάς (1900) εντάσσεται σε μια ιστορική προοπτική γιατί: «γράφτηκε προτού μας έρθουν άλλα έργα ανάλογα, [...] έδειξε το δρόμο έξω από σκουριασμένες αλυσίδες περασμένων κανόνων» (Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 16, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1962-1969, σ. 187). Βλ. σχ. Ν. Ευαγγελινού, «Η συνεισφορά του Ψυχάρη στο νεοελληνικό θέατρο», στο Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών- Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2005, σ.261-274, κυρίως σ. 266-267.

²⁶⁶ Γράφει: «άλλη φορά στο θέατρον, διορθώναμε λιγάκι τη γλώσσα μας, τώρα τη χαλνούμε ... ορίστε κατάστασις!!». Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*.

²⁶⁷ *Χάος στα γαλλικά*

²⁶⁸ Κ. Ράδος, *ό.π.*, σ. 34.

²⁶⁹ Στο *ίδιο*, σ. 59.

²⁷⁰ Γράμμα του Γ. Ψυχάρη στον Α. Εφταλιώτη με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1892, στο Κ. Πετράκου, «Η θεατρική αντίληψη του Ψυχάρη», στο Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του...*, *ό.π.*, σ. 276.

αλλά ότι διαδίδει τις ιδέες του και στους Γάλλους. Οι Γάλλοι, ωστόσο, θεωρεί ότι δεν πείθονται αλλά «μόνο ημείς δαπανώμεθα εις αγώνα μάται[ο]ν».²⁷¹

Ο εκδότης χρησιμοποιεί πάλι επιχειρήματα από τη δημοφιλή φαρέτρα των καθαρευουσιάνων: η δημοτική γλώσσα είναι *ιδιωματική* και γι' αυτό το λόγο είναι αδύνατο να καθιερωθεί ως *ενιαία*.²⁷² Ο λόγος αυτός αποτελεί για άλλη μία φορά για τους οπαδούς της καθαρεύουσας προφανές αποδεικτικό στοιχείο όπου «περί των λοιπών δημωδών ιδιωμάτων, κυρίως ειπείν, λόγος δεν δύναται να γίνηται, εκάστου αυτών αγνοουμένου παρά τη μείζονι μερίδι του ελληνικού έθνους».²⁷³ Στο πλαίσιο αυτό η δράση του Ψυχάρη στο Παρίσι φαντάζει εθνικά προσβλητική για τους καθαρευουσιάνους αφού και το ίδιο παράδειγμα της Γαλλίας σχετικά με τη μεταρρυθμιστική της προσπάθεια υπέρ της ομιλούμενης δεν έχει αποκρυσταλλωθεί.²⁷⁴ Ο Κ. Ράδος (1890) παρουσιάζοντας με επιχειρήματα την πνευματική πενία των Γάλλων σε αντίθεση με την αρχαία παράδοση και πολιτισμό των Ελλήνων, καταλήγει ότι οι Γάλλοι επιδιώκουν την απλούστευση της γλώσσας τους για οικονομικά συμφέροντα. Θεωρεί ότι ο πολιτισμός τους δεν είναι θεμελιωμένος, όπως ο ελληνικός, και αποσκοπεί στο κέρδος. Υποστηρίζοντας ότι η αναγέννηση της Δύσης στη Γαλλία και στην Ιταλία βασίστηκε σε έργα ελλήνων λογίων, όπως ο Γαζής και Λάσκαρης,²⁷⁵ τοποθετείται αντίθετα από τους δημοτικιστές που προσπαθούν να δημιουργήσουν ένα σύγχρονο παρόν.

Συγκεκριμένα, την «αδρανή και ρητορική προσκόλληση»²⁷⁶ των καθαρευουσιάνων στο ένδοξο παρελθόν, που πηγάζει από τα έργα της αρχαιότητας αντιμάχεται ο Ψυχάρης στο κεφάλαιό του «Οι αρχαίοι» στο *Ταξίδι του*.²⁷⁷ Οι αρχαίοι συνομιλητές του αντιλαμβάνονται ότι «ίσως πάλε φταίμε μεις, που δεν έγινε τίποτα ίσια με

²⁷¹ Γράφει: «Ναι, ναι, το Χιακόν' και το χειρότερο που πήγε στο Παρίσι και διδάσκει τοιαύτα πράγματα και εις τους Γάλλους. Μα αυτοί οι άνθρωποι δολοφονούν τη γλώσσαν. Στο Παρίσι δεν γράφουν τα μυθιστορήματά των και τα επιστημονικά συγγράμματά των κατά το μασσαλιωτικόν ιδίωμα. Θεός φυλάξοι! Φροντίζουν και την τελειοποιούν την γλώσσαν των. Μόνο ημείς δαπανώμεθα εις αγώνα μάται[ο]ν». Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*

²⁷² Τη δυσκολία της ιδιωματικής γλώσσας κατανοούν και αναγνωρίζουν και οι δημοτικιστές. Ο Νικόλαος Κονεμένος, ενδεικτικά, χωρίς να εγκρίνει τη χρήση των ιδιωμάτων στη λογοτεχνία γράφει «αν εθέλαμε να μην υπάρχουν μήτε αυτές οι μικρές διαφορές, τότες θα έπρεπε να διαλέξομε και προσδιορίσομε μεταξύ των διαφόρων τύπων εκείνους όπου θα έμελλε να είναι κοινοί στους γραμματισμένους όλου του έθνους [...] [ο καθένας πρέπει] ν' αρχινίσει να γράφει τη γλώσσα του όπως μπορεί καλύτερα». Στο Ε. Κριαράς, *ό.π.*, σ. 44. Ακόμη και ο Ψυχάρης που κατηγορείται από τους καθαρευουσιάνους ως υπερασπιστής του χιακού ιδιώματος, κρίνοντας τη μετάφραση της Ιλιάδας από τον Πάλλη σημειώνει με επιφύλαξη ότι ο μεταφραστής προτιμά τύπους γνήσια λαϊκούς και πολλές φορές ιδιωματικούς σε σημείο που οι άκρατοι δημοτικισμοί του Πάλλη σοκάρουν τον αναγνώστη. Βλ. σχ. «Αλέξαντρος Πάλλη, Αγωνιστής και Κήρυκας του Δημοτικισμού» στο Ε. Κριαράς, *ό.π.*, σ. 55-56. Για την άρνηση του προβληματισμού των ιδιωμάτων εκ μέρους των δημοτικιστών βλ. σχ. Χ. Φεγγαράς, *ό.π.*, σ. 21-23. Ο Φεγγαράς ωστόσο αναγνωρίζει την άπλαστη ακόμη μορφή της δημοτικής (σ. 24).

²⁷³ Κ. Ράδος, *ό.π.*, σ. 58.

²⁷⁴ «Και οι μεν οπαδοί της «ekritur fonetik» (φονητική γραφή ως θα ελέγομεν ημείς) σκιρτώσιν εξ αγαλλιάσεως επί τη ιδέα ότι ήγγικε πλέον η ημέρα καθ' ην «θα γράφωμεν ως ομιλούμεν», οι δε αντίθετοι σκυθρωπάζουσι φοβούμενοι μήπως και τούτο είναι σημείον των καιρών, παραφροσύνη τις έτι προ του τέλους του φθίνοντος, του παρακμάζοντος τούτου αιώνος». Στο *ίδιο*, σελ 14-15.

²⁷⁵ Στο *ίδιο*.

²⁷⁶ Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 128.

²⁷⁷ Βλ. σχ. το κεφάλαιο «Οι αρχαίοι» στο Γ. Ψυχάρης, *ό.π.*, σ. 219-236.

τώρα. Ξαίρεις τι θα πη ένας λαός να μας έχη προγόνους ξαίρεις τι βάρος είμαστε στο λαϊμό σας;». ²⁷⁸ Εκείνο δηλαδή που για τους καθαρευουσιάνους είναι παράδειγμα για την Ευρώπη, για τους δημοτικιστές είναι η τροχοπέδη της προόδου. Η άποψη αυτή εκφράζεται επίσης από τον Δ. Βερναρδάκη (1834-1907) κατά τον οποίο η αρχαία ελληνική γραμματεία στάθηκε για τους Έλληνες όχι η αφετηρία μιας αναγέννησης αλλά η αιτία μιας απονέκρωσης. Σύμφωνα με τη γνώμη του, η στέρεη και αμετακίνητη βάση για τη διαμόρφωση του νεότερου γραπτού λόγου έπρεπε να γίνει η ζωντανή γλώσσα του ελληνικού λαού. ²⁷⁹ Οι αναφορές στην ελληνική αρχαιότητα και η ανάδειξή της σαν «ελληνική» αξία, είναι ο σταθερός χώρος που έχει τόσο πλατιά διεθνή αναγνώριση, ώστε να υποκλίνονται σε αυτή οι ισχυροί του κόσμου. Σε κρίσιμες περιόδους αναζήτησης εθνικής ταυτότητας, η αναφορά στην αρχαιότητα και η αναζήτηση αποδεικτικών τεκμηρίων συγγένειας με αυτήν, η «αυθεντικότητα» της γλώσσας αποτελεί το μοναδικό καταφύγιο. ²⁸⁰ Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η έξαρση του εθνικισμού στα πλαίσια εξωτερικών ανταγωνισμών απαιτεί την πνευματική υπεροχή του Ελληνισμού. Η υπεροχή αυτή στα μάτια των Ευρωπαίων -αλλά και ως ενοποιητική εθνική εικόνα- επιχειρείται με την αναφορά στην αρχαιότητα.

Έτσι, στο εθνικό επιχείρημα της επικράτησης, και τα δύο στρατόπεδα τη γλωσσικής διαμάχης θεωρούν ότι συνδέονται στενά με τη γλώσσα της αρχαίας Ελλάδας! Οι καθαρευουσιάνοι μέσω της λύσης του Κοραή «και του τιτάνειου έργου του», ²⁸¹ οι δημοτικιστές μέσα από την ομιλούμενη γλώσσα του λαού, χρησιμοποιώντας το επιχείρημα της συνέχειας, καθώς θεωρούν το γεγονός ότι η ελληνική «μιλιέται» για τόσο πολλούς αιώνες ως το αδιαμφισβήτητο τεκμήριο της αυθεντικότητάς της. ²⁸²

Και οι δύο παρατάξεις υποστηρίζουν ως «κοινή» γλώσσα του λαού τη δική τους εκδοχή: «Η καθαρεύουσα είναι το κοινόν απάντων των Ελλήνων συννεοθήσεως όργανον· αυτή είναι όντως η κοινή, ουχί δε η του κ. Ψυχάρη δημοτική, διάφορος ούσα κατά τας διαφόρους ελληνικά χώρας, ως την κατέστησε μάλιστα, εν απάσαις ακατάληπτος. [...] Κοινή όμως ουχί πλέον ως πρόχειρος, αλλά στηριζόμενη επί της μελέτης, της συζητήσεων και της οσημέραι αυξούσης καλλισθησίας των λαλούντων αυτήν». ²⁸³ Από την άλλη πλευρά οι δημοτικιστές θεωρούν ότι η δημοτική είναι η ομιλούμενη κοινή γλώσσα του λαού, εκείνη που κατανοεί, κι ότι η καθαρεύουσα «είναι καταστροφή και χαμός της αρχαίας και της νέας [...] και καμία δύναμη στον κόσμο δεν θα κάμη το λαό να μην είναι λαός». ²⁸⁴

Η *καλαισθησία*, όμως, και το *επιβλητικό ύφος* των καθαρευουσιάνων είναι ίσως το πλεονέκτημα που κερδίζει έδαφος στις λαϊκές μάζες, καθώς εξερχόμενη η Παπαδοπούλου από το γραφείο του Βουτυρά, συνοδευόμενη από τον ξάδερφό της

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 235.

²⁷⁹ Ε. Κριαράς, *ό.π.*, σ. 20.

²⁸⁰ Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 103-104.

²⁸¹ Έκφραση που αποδίδεται στον Βουτυρά, στο Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα...», *ό.π.*.

²⁸² Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 132.

²⁸³ Κ. Ράδος, *ό.π.*, σ. 32.

²⁸⁴ Γ. Ψυχάρης, *ό.π.*, σ. 284.

ρωτά τη γνώμη του για όσα άκουσε. Εκείνος συντάσσεται με τις απόψεις του εκδότη και η Παπαδοπούλου αναρωτιέται πώς του άρεσε ένα ύφος «στρυφνόν, με μακράς μακράς περιόδους» για να λάβει τη γεμάτη θαυμασμό απάντηση «πλησιάζει τόσω προς την αρχαίαν...».²⁸⁵ Η ομοιότητα και η γειννίαση της καθαρεύουσας με την κλασική αρχαία ελληνική, αποτελεί για τους οπαδούς της *στοιχείο αυθεντικότητας*. Η δημοτική αντίθετα αποτελεί «αλλοίωση και αλλαγή από τη συνέχεια» και άρα η ύπαρξή της την καθιστά στα μάτια των καθαρευουσιάνων «ακρωτηριάσματα και χυδαιότητας», γιατί της αφαιρούν την αρχαιοελληνική της ευγένεια και «μυθική» καθαρότητα.²⁸⁶

Η δημοτικίστρια καταλήγει σαρκαστικά δήθεν σύμφωνη με την άποψη του Βουτυρά ότι το γλωσσικό ζήτημα είναι *λυμένο*, και μάλιστα υπέρ της καθαρεύουσας, μακαρίζοντάς τον ότι «Είνε μεγάλο ευτύχημα να νομίζη το ζήτημα αυτό, το περίπλοκον, λυμένον' και μάλιστα λυμένον κατά τους ιδικούς του πόθους και τας ιδικάς του ευχάς», καθώς «Βλέπετε; Όλοι εδώ είνε σύμφωνοι και μόνον μαλώνουν εις ωρισμένας περιστάσεις, εις την ορθογραφίαν ή τον τονισμόν απλούστατα καμμίας λέξεως».²⁸⁷

Η συνέντευξή της αποτυπώνει ορισμένα από τα κύρια σημεία του λόγου των οπαδών της καθαρεύουσας και σκιαγραφεί σημεία του αντίλογου των δημοτικιστών. Στις απόψεις αυτές η Παπαδοπούλου διατηρεί μια εφεκτική περισσότερο στάση. Επειδή το δημοσίευμα είναι δημοσιογραφικό και εκείνη εκτελεί χρέη *ανταποκρίτριας- δημοσιογράφου*, η προσωπική θέση της στο ζήτημα πραγματοποιείται μέσα από εμβόλιμα σχόλια, προκλητικές ερωτήσεις και λεπτές ειρωνείες. Παρόλα αυτά, μπορούμε να αντιληφθούμε ξεκάθαρα τη δική της θέση, η οποία την τοποθετεί στο στρατόπεδο των δημοτικιστών: το γλωσσικό ζήτημα δεν είναι σε καμία περίπτωση *λυμένο*. Βρίσκεται σε εξέλιξη, είναι περίπλοκο και δυναμικό. Έτσι, σε άλλο δημοσιογραφικό της κείμενο εκφράζει την ευχή να λυθεί: «επιστρέφω και πάλιν εις την ευχήν και εύχομαι να λυθεί το γλωσσικό ζήτημα, αν και μόνον ο χρόνος ωριμάζει τας σταφυλάς και λύει τα ζητήματα».²⁸⁸

Η Παπαδοπούλου θεωρεί ότι η εμφάνιση της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνία βρίσκεται στην πιο δημιουργική της φάση και οι σύγχρονοι δημοτικιστές λογοτέχνες έχουν να επιδείξουν πολλά.²⁸⁹ Η δημοτική σημειώνεται από τους υποστηρικτές της ως η μόνη γλώσσα που μπορεί να αποδώσει με ακρίβεια την αλήθεια των συγγραφέων.²⁹⁰ Στην εκφραστικότητα της δημοτικής γλώσσας στο γραπτό λόγο αναφέρεται ο Ε. Ροΐδης σχετικά με τη διγλωσσία «των αυτών ανθρώπων, των έχοντων γλώσσαν ζωντανήν, δι' ης εκφράζουσι άπαντα αυτών τα αισθήματα και τα πάθη, και καταδικαζομένων να μεταχειρίζονται γράφοντες ή αγορεύοντες άλλην

²⁸⁵ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα ...», *ό.π.*.

²⁸⁶ Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 132.

²⁸⁷ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα ... », *ό.π.*.

²⁸⁸ Ανατολίτισσα [Α. Παπαδοπούλου], «Επιστολαί εκ Κωνσταντινουπόλεως», *Παναθήναια*, τχ.6 (1903), σ. 412.

²⁸⁹ Γράφει: «ιδήτε τι ωραία που γράφουν και τι ωραία που εκφράζει αυτά τα πράγματα η δημώδης, πώς τα ζωντανεύη [...] ήρχισαν να γράφονται τόσω ενδιαφέροντα πράγματα, ώστε θα σας εξεκούραζαν», στο Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Το γλωσσικόν ζήτημα...», *ό.π.*.

²⁹⁰ Βλ. σχ. Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ.3, αρ. 13 (1896), σ. 99.

τινά, δι' ης είναι απολύτως αδύνατος η έκφρασις παντός αισθήματος και παντός πάθους». ²⁹¹

Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι ο λαός έλκεται από το περισπούδαστο ύφος της καθαρεύουσας και υποτιμώντας τη δύναμη που μπορεί να έχει, θαυμάζει και αποδέχεται τα ακατάληπτα, αντιμετωπίζοντας την κοινωνική διάσταση του κινήματος σα μια απλή διένεξη σχετικά με γλωσσολογικούς τύπους. Κλείνοντας με αυτή τη διαπίστωση φαίνεται ότι η Παπαδοπούλου σε αυτή την πρώτη της δημόσια τοποθέτηση υπέρ του Δημοτικισμού, παίρνει θέση για την αναζωπύρωσή του. Θεωρώντας ότι τελικά για τους συμπολίτες της η γλωσσική διένεξη είναι ένα απλό θέμα ορθογραφίας και τονισμού για το οποίο μερικές φορές «μαλώνουν», υποτιμά την πραγματικότητα αυτή για να αναδείξει το ακριβώς αντίθετο: πρόκειται για μια ενεργή διαμάχη με κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις. Όπως σημειώνει προλογικά ο Ε. Ροΐδης (1893) στα *Είδωλά* του «ματαιοπονίαν, αργολογίαν, αναμασσήματα, κηρύττουσιν εκ των προτέρων πάσαν του γλωσσικού ζητήματος ανακίνησιν οι πιστεύοντες ότι τούτο ελύθη προ πολλού...». ²⁹² Θεωρούμε, ότι στο κείμενό της αυτό η Παπαδοπούλου με μία κυκλική πορεία αφετηρίας- τέλους θέλει να τονίσει αυτό ακριβώς το γεγονός, ότι το γλωσσικό ζήτημα είναι και ζωντανό και σημαντικό.

Η κυριότερη θέση της για τη δημοτική γλώσσα, εκφράζεται σχετικά με την αναγκαία κατά τους δημοτικιστές χρήση της στη λογοτεχνία, άποψη στην οποία θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω.

1.2 «Τα έργα εφόνευσεν η ανεπάρκεια της γλώσσης και το επιτηδευμένον ύφος»

Ο Δημοτικισμός στην Πεζογραφία

Η Αθηνά Γιαννιού- Γαϊτάνου (1948) στο άρθρο της «Τα Φιλολογικά Σαλόνια της Πόλης» γράφει εισαγωγικά «Ένα μέρος της μόρφωσής του ο άνθρωπος το χρωστά στους κύκλους της συναναστροφής του. Κι αυτοί, αναλόγως με τα ρεύματα της εποχής, γίνονται περισσότερο ή λιγότερο πνευματικοί. Και πολλοί βρίσκουν εκεί την κατεύθυνση της όλης ζωής τους». ²⁹³ Στους ανθρώπους αυτούς που ζυμώθηκαν με τις ιδέες της εποχής αλλά και επηρέασαν πνευματικά νέες γενιές λογίων και λογοτεχνών στην Κωνσταντινούπολη, ανήκει και η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου.

Τη συγγραφέα η Γιαννιού- Γαϊτάνου «συναντά» στα Φιλολογικά Σαλόνια του Νίκου Φαληρέα -διευθυντή της *Φιλολογικής Ηχώς Κωνσταντινουπόλεως*-, του γιατρού Φ. Φωτιάδη και στο σπίτι του Θ. Γεωργιάδη, όπου μαζί με τη Σοφία Σπανούδη «είταν οι μόνες γυναίκες, που πατούσαν ενεργά και συνειδητά στα πρώτα φιλολογικά σαλόνια» της κόρης του Ελένης. ²⁹⁴ Η συμμετοχή της Παπαδοπούλου στις

²⁹¹ Ε. Ροΐδης, «Γλωσσικά παρατηρήσεις», *Κλειώ*, τχ. Α', αρ. 8 (1885), σ. 114.

²⁹² Ε. Ροΐδης, *Τα Είδωλλα: Γλωσσική μελέτη*, Εν Αθήναις, Έκδοσις Εστίας, 1893.

²⁹³ Α. Γιαννιού- Γαϊτάνου, *ό.π.*, σ. 838.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 919.

«εσπερίδες» αυτές συνδέεται με τη δράση της υπέρ της διάδοσης της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνία και στην εκπαίδευση.²⁹⁵

Φαίνεται δε ότι πίσω από την «πρώτη ομάδα νέων επαναστατημένων στις ιδέες και αντιλήψεις της νεότερης Πολιτικής λογοτεχνίας», την οποία αποτελούσαν συγγραφείς όπως ο Α. Γιαλούρης, ο Γ. Ροντάκης, ο Αχ. Γεωργιάδης, ο Δαμασκηνός, κ.ά.,²⁹⁶ βρισκόταν ήδη η αποκρυσταλλωμένη και σταθερή φωνή της στη μύηση «θετικά καταρτισμένων λογίων της Πόλης» καθώς –κατά τη Γιαννιού- Γαϊτάνου- «προτήτερα (sic) είχε δουλέψει σιωπηρά, υπομονετικά και φωτισμένα, χωρίς αξιώσεις -1880-1906- και σφυροκόπησε άφανα, πάνω στ' αμόνι της σκέψης και της λεύτερης συζήτησης, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου [...] η θετική εκείνη πολιτίσσο, που ήξερε τι ζητούσε και στο φιλολογικό σπίτι της στο Χάσκιοϊ (το Βυζαντινό Πικρίδιο) σεμνά, μα και επίμονα κατάρτισε τα πρώτα αυτά παιδιά, που αποδείχτηκαν από τις πρώτες εκείνες συγκεντρώσεις της οι γερές δυνάμεις της νεότερης Φιλολογικής Σχολής της Πόλης».²⁹⁷

Κατά τη μαρτυρία πάντα της Α. Γιαννιού- Γαϊτάνου (1948) η Παπαδοπούλου εμφανίζεται να δέχεται στο σπίτι της «διψασμένους» εκκολλαπτόμενους συγγραφείς της Κωνσταντινούπολης. Για τις συναντήσεις αυτές γράφει ο Α. Γιαλούρης «πολλές φορές πήρα το δρόμο με τα πόδια από το Σταυροδρόμι στο Χάσκιοϊ, που κατοικούσε για να την επισκεφτώ. Είταν η υποστηρίχτρια των νέων λογίων και ο οδηγός. Σ' αυτήν ανακοινωνόταν κάθε παράπονο και κάθε δισταγμός».²⁹⁸ Οι συναντήσεις όμως αυτές δεν πρέπει να συνδέονταν με το γλωσσικό ζήτημα και τη λογοτεχνία, αφού ο Γιαλούρης σε άλλο σημείο αναφέρει ότι δεν συζήτησε ποτέ διεξοδικά μαζί της για να καταλάβει τις απόψεις της για τη δημοτική!²⁹⁹ Η συγγραφέας «κατηχεί» νέους λογοτέχνες που αργότερα αποτελούν, όπως είδαμε, «τις γερές δυνάμεις της νεότερης Φιλολογικής Συντροφιάς της Πόλης».³⁰⁰

Οι φιλολογικές εσπερίδες τροφοδοτούν θεματικά και τη λογοτεχνική της δημιουργία. Το 1895 δημοσιεύει το διήγημά της «Τα έργα των διδασκάλων»,³⁰¹ όπου εισάγει τους αναγνώστες στον κόσμο των φιλολογικών σαλονιών. Μέσα από το κείμενο αυτό αντιλαμβανόμαστε ότι το «τελετουργικό» τους περιστρέφεται γύρω από μία λογοτεχνική ανάγνωση, η οποία στη συνέχεια προκαλεί συζήτηση. Στα εν λόγω σαλόνια η συζήτηση αφορά στη γλώσσα των κειμένων και επεκτείνεται στο γλωσσικό ζήτημα, ως διαμάχη μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικισμού. Οι

²⁹⁵ Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία, το επόμενο κεφάλαιο «Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός», σ. 70.

²⁹⁶ Α. Γιαννιού- Γαϊτάνου, *ό.π.*, σ. 917-8. Οι συγγραφείς αυτοί ανέλαβαν τη σύνταξη της *Φιλολογικής Ηχώς Κωνσταντινουπόλεως*, έπειτα από την Αλ. Παπαδοπούλου και τον Ι. Γρυπάρη, από τις 7 Ιανουαρίου 1897. Στο *ίδιο*, σ. 918.

²⁹⁷ Στο *ίδιο*, σ. 918. Την επίσκεψή του στο σπίτι της στο Χάσκιοϊ επιβεβαιώνει ο Αντώνης Γιαλούρης γράφοντας «Η Αλεξάνδρα την εποχή εκείνη κατοικούσε στο προάστιο της Πόλης Χάσκιοϊ [...] Κατοικούσε σε κάποιο ξύλινο σπίτι που σήμερα δεν υπάρχει, γιατί κήκε. Το σπίτι αυτό το επισκέφθηκα κι' εγώ». Α. Γιαλούρης, «Νεώτερες πληροφορίες...», *ό.π.*, σ. 747.

²⁹⁸ Α. Γιαλούρης, *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου*, *ό.π.*, σ. 7.

²⁹⁹ Στο *ίδιο*, σ. 15.

³⁰⁰ Α. Γιαννιού- Γαϊτάνου, *ό.π.*, σ. 918.

³⁰¹ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», *ό.π.*, σ. 227-229.

συμμετέχοντες δεν είναι απαραίτητα δημοτικιστές και αυτό ειδικά είναι το σημείο που κάνει τις εσπερίδες ενδιαφέρουσες.³⁰²

Θεωρούμε ότι η χρονιά έκδοσης του κειμένου είναι σημαντική. Το διήγημα δημοσιεύεται το 1895 –συνεπώς έχει γραφτεί έως το 1894-, σε μία περίοδο που η ίδια βρίσκεται σταθερά στην Κωνσταντινούπολη παραδίδοντας μαθήματα στο σπίτι του Φ. Φωτιάδη, ως οικοδιδασκάλισσα των παιδιών του. Την επόμενη χρονιά (1896) βρίσκεται στο συντακτικό τιμόνι του περιοδικού *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως* μαζί με τον Ι. Γρυπάρη. Το περιοδικό αυτό αποτέλεσε –όπως θα δούμε- το κατεξοχήν βήμα έκφρασης των δημοτικιστών της Πόλης. Συνεπώς, «Τα έργα των διδασκάλων» εμφανίζονται στην Αθήνα, σε μία περίοδο έντονης ενασχόλησης της Παπαδοπούλου με το δημοτικισμό, είτε μέσα από τη συμμετοχή της σε φιλολογικά σαλόνια, είτε παραγωγικά στο απόγειο της δημοτικιστικής συγγραφικής της δραστηριότητας.

Υπερασπιζόμενη τη χρήση αυτή διατυπώνει τις θέσεις της ξεκάθαρα και χωρίς ακρότητες στο «Ανοιχτό Γράμμα» που υπογράφει ως Αλεξάνδρα στη *Φιλολογική Ηχώ* ένα χρόνο αργότερα (1896).³⁰³ Απαντώντας σε μία «φίλη», η συγγραφέας παίρνει θέση από τη σκοπιά της λογοτέχνης, η οποία ασφυκτικά συγγραφικά στα άκαμπτα δεσμά της καθαρεύουσας. Γράφει: «Κηρύττεσθε πολύ δικαίως υπέρ της καθαρευούσης, διότι δεν είσθε ηναγκασμένη με την ανεπαρκή αυτήν τεχνητήν γλώσσαν, να περιγράψετε σκηνάς του καθημερινού βίου. Όσοι αποπειράθησαν να γράψουν, τα έργα των δεν έζησαν. Τα εφόνευσεν η ανεπάρκεια της γλώσσης και το επιτηδευμένον ύφος, εις το οποίον εξάπαντος έπρεπε να εκπέσουν».³⁰⁴ Οι πνευματικοί άνθρωποι συνειδητοποιούν ότι η καθαρεύουσα δε διαθέτει τη λυρική δύναμη να εκφράσει τα ανθρώπινα πάθη και συναισθήματα.³⁰⁵ Χαρακτηριστική είναι η στάση του Ε. Ροΐδη ο οποίος στον πρόλογο των «Πάρεργων» του αναφέρεται στην απόφασή του να μην ξαναγράψει όσο υπάρχει η διγλωσσία ανάμεσα σε προφορικό και γραπτό λόγο, γιατί το γεγονός αυτό του στερεί την πλήρη απόδοση νοημάτων, σκέψεων και συναισθημάτων.³⁰⁶ Όπως σημειώνει, επίσης, στα «Είδωλά» του (1893) «Αδιαφόρος τω όντι θα ήτο η αθέτησις οιουδήποτε νόμου, αν

³⁰² Έτσι, στο σαλόνι του Φαληρέα θα συναντήσουμε τον Γρυπάρη και το Γεδεών να δίνουν «ατέλειωτες συζητήσεις [με] αντίθετες γλωσσικές αντιλήψεις. [...] Όχι σπάνια πιάνουνταν σε φιλολογικούς καβγάδες, που άφηκαν ιστορικά ανέκδοτα με μαξηλαρώματα ολονύχτια και τις περίφημες φωνάρες του Γεδεών, που ξυπνούσε τη γειτονιά, όταν κάποτε, οι εξυπνότατες και τετραπερασμένες αδερφές του Ν. Φαληρέα [...] κοίμιζαν τον αρχιδημοτικιστή με τον αρχικαθαρευολόγο επιγραμματοποιό της αρχαίας σε υπνοδωμάτιο κοινό...» στο Σ. Σπανούδη, «Τα Φιλολογικά Σαλόνια...», *ό.π.*, σ. 841.

³⁰³ Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», *ό.π.*, σ. 99.

³⁰⁴ Στο ίδιο.

³⁰⁵ Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 154.

³⁰⁶ Γράφει «ο πρώτος τούτων [λόγος] είναι, ότι κατά την παρούσαν της γλώσσης ημών κατάστασιν ουδέ δύο μεταξύ δέκα αυτού ιδεών δύναται ο γράφων να μεταδώση, δεν λέγομεν ακριβώς αλλά τουλάχιστον επαρκώς, χωρίς να προσκρούση εις την ανάγκην της χρήσεως λέξεως τινός ή γραμματικού τύπου, ή εξορισθέντος του γραπτού ημών λόγου, ως δήθεν χυδαίου, ή αρχαϊζοντος και αχρήστου εν των προφορικών». Ε. Ροΐδης, «Περί της σημερινής Ελληνικής γλώσσης», *Εστία*, τχ. ΙΘ', αρ. 486 (21 Απριλίου 1885), σ. 35. Πρόκειται για αναδημοσίευση του προλόγου των «Πάρεργων» του Ε. Ροΐδη.

απεδεικνύετο η καθαρεύουσα όσον πάσα άλλη γλώσσα επαρκής όχι μόνον προς συνεννόησιν, αλλά και φιλολογικήν χρήσιν».³⁰⁷

Η ανεπάρκεια της καθαρεύουσας στη λογοτεχνία χαρακτηρίζεται στη συνέχεια από την Παπαδοπούλου ως «ήττα» σχετικά με την εθνική αφύπνιση. Η «ήττα» αυτή σημειώνεται και από τον Κ. Άμαντο (1920) ως σημαντικό γεγονός, επειδή η ποίηση μορφώνει την «εθνική ψυχή».³⁰⁸ Η συγγραφέας λέγοντας για τη νίκη ουσιαστικά της δημοτικής στην εθνική αφύπνιση των Ελλήνων αναφέρεται στην επτανησιακή Σχολή της δεκαετίας του 1870, η οποία φέρνοντας την κληρονομιά του Σολωμού με εκπροσώπους τον Α. Λασκαράτο, Ν. Κονεμένο και Α. Βαλαωρίτη στηλιτεύουν την πολεμική των λογίων απέναντι στη δημοτική ως αντεθνική.³⁰⁹

Η διάδοση των εθνικών ιδεών μέσω της προφορικής γλώσσας του λαού αποκτά έντονα εθνική διάσταση και στο «Το Ταξίδι μου» του Ψυχάρη. Ο δημοτικιστής-γλωσσολόγος γράφει «Ένα έθνος, για να γίνη έθνος, θέλει δύο πράγματα: να μεγαλώσουνε τα σύνορά του και να κάμη φιλολογία δική του. Άμα το φανερώση πως ξαίρει τι αξίζει η δημοτική του γλώσσα κι άμα δεν ντρέπεται γι' αφτή τη γλώσσα, βλέπουμε πως τόντις είναι έθνος. Πρέπει να μεγαλώση όχι μονάχα τα φυσικά, μα και τα νοερά του τα σύνορα».³¹⁰ Τα λόγια του Ψυχάρη μετασηματίζουν το κίνημα του δημοτικισμού σε «εθνικό». Μπορεί η εθνική προβληματική να αποτελεί στην παρούσα φάση του γλωσσικού ζητήματος ιδεολογικό άξονα και των δύο παρατάξεων, στα λόγια όμως του Ψυχάρη αποκτά εκσυγχρονιστικό περιεχόμενο, καθώς διατηρώντας αποστάσεις από την αρχαιότητα καταφέρνει ταυτόχρονα να εξασφαλίσει την οικειοποίησή της.³¹¹

Το «μεγάλωμα των νοερών συνόρων» του Ψυχάρη η Παπαδοπούλου το προβλέπει μ' ένα ρομαντισμό ότι «αύριον θα φυσήση ένα αεράκι [...] και η γλώσσα αυτή [η καθαρεύουσα] θα μείνη γλωσσολογικόν μνημείον των ημερών μας»,³¹² κατευνάζοντας την ακραία ψυχαρική εκτίμηση και πεποίθηση ότι «να διήτε που μια μέρα θα καταντήση ντροπή να γράφουμε την καθαρεύουσα».³¹³ Η συγγραφέας χαρακτηρίζει ήπια την καθαρεύουσα «γλώσσα μεταβατική» δημιουργώντας σαφείς αποστάσεις από τους υπερασπιστές εκείνους των δύο γλωσσικών στρατοπέδων που θεωρούν ταυτόχρονα τη δική τους γλώσσα ως συνέχεια της αρχαίας ελληνικής

³⁰⁷ Ε. Ροϊδης, *Είδωλα...*, ό.π., σ. ιδ'.

³⁰⁸ «Σήμερα μάλιστα, εις τον παγκόσμιον ανταγωνισμόν, νικούν τα έθνη εκείνα, εις τα οποία όχι μόνον ωρισμένοι κύκλοι γραμματισμένοι [...] αλλ' όλαι αι μάζαι αι λαϊκαί [...] ενεπνεύσθησαν τα εθνικά ιδεώδη δια της ποιήσεως και της λογοτεχνίας». Κ. Άμαντος, *Το γλωσσικόν ζήτημα*, Αθήναι, 1920, σ. 5.

³⁰⁹ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 23-24. Ενδεικτικά ο Ν. Κονεμένος στο φυλλάδιό του *Και πάλε περί γλώσσας* (Κέρκυρα, 1875) γράφει «οι λογιώτατοι πιστεύουν οπώς η ζωντανή γλώσσα του έθνους είναι γλώσσα της χυδαιότητος και της απρέπειας. Με τούτο καταδικάζουν όλο το έθνος, επειδή όλο το έθνος μιλεί εκείνη τη γλώσσα». Στο ίδιο, σ. 24.

³¹⁰ Γ. Ψυχάρης, ό.π., σ. 7-8.

³¹¹ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 29.

³¹² Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», ό.π. Η Παπαδοπούλου μεταφέρει -όπως είδαμε- στα «Έργα των διδασκάλων» (1895) σχεδόν αυτούσια την ίδια εκτίμηση, τοποθετώντας δια στόματος κ. Γ. τα έργα της καθαρεύουσας στο αρχαιολογικό μουσείο.

³¹³ Γ. Ψυχάρης, ό.π., σ. 242.

παράδοσης.³¹⁴ Εκείνη διατυπώνει την άποψη ότι μέσα από την καθαρεύουσα θα προκύψει *μεταβατικά* η δημοτική, δίνοντας τη διάσταση μιας ενιαίας εξελικτικής πορείας, η οποία από τα αρχαία ελληνικά και τον αττικισμό, περνά στην καθαρεύουσα και καταλήγει σήμερα στη δημοτική. Η άποψη αυτή συνδέεται στενά με την επιχειρηματολογία που χρησιμοποιούν οι δημοτικιστές στην προσπάθειά τους να «νομιμοποιήσουν» την υπάρχουσα γλωσσική πραγματικότητα, βασισμένοι σε επιστημονικά ερείσματα που θέλουν την ιστορική γραμματική να ακολουθεί εξελικτικούς νόμους.³¹⁵

Πρόκειται για τη θέση σύμφωνα με την οποία η γλώσσα εξελίσσεται, ούτε φθείρεται, ούτε «εκβαρβαρώνεται», εκείνο που ο Ε. Ροΐδης (1893) γράφει «ότι η από των προομηρικών μέχρι των σημερινών χρόνων ελληνική είναι μία και η αυτή γλώσσα, ούτε φθαρείσα, ούτε βαρβαρωθείσα ουδ' άλλο τι παθούσα, αλλά κατ' εσωτερικούς και αναγκαίους νόμους ως πάσα άλλη αναπτυχθείσα».³¹⁶ Πιθανά να μην την ενδιαφέρει πραγματικά να πάρει δημόσια συγκεκριμένη θέση στο θέμα, καθώς σε άλλο σημείο του «Ανοιχτού Γράμματος» αναφέρει ρητά «Όταν χωρίς να παραλείψω ούτε συλλαβήν, διαβάζω όσα περί γλώσσης γράφονται, σχηματίζω την ιδέαν: ότι γίνεται μια μεγάλη ζύμωσις, αλλά δεν κουράζω τον νουν μου δια να βγάλω συμπεράσματα υπέρ του ενός ή υπέρ του άλλου».³¹⁷

Ο λόγος που ενώ παρακολουθεί στενά τις εξελίξεις του γλωσσικού ζητήματος, δεν καταλήγει σε συμπεράσματα τα οποία θα δικαιώσουν κάποια από τις δύο πλευρές είναι, όπως αναπτύσσει παρακάτω, λόγω του χρέους που νιώθει να δημιουργήσει το έδαφος για τις επόμενες γενιές. Ένα έδαφος ανθισμένο από λογοτεχνική παραγωγή. Ίσως με τον τρόπο αυτό να επικρίνει όσους θεωρητικολογούν υπέρ των θέσεών τους, κι έτσι απομακρύνονται τελικά από την αληθινή μάχη που είναι γι' αυτήν τα ίδια τα κείμενα: «η επερχόμενη γενεά [...] θα μας ευγνωμονή, διότι εύρεν έργα και όχι λόγια, λόγια, λόγια».³¹⁸

Η Παπαδοπούλου για την προσφορά αυτή στις επόμενες γενιές δεν αποδέχεται το σύνολο των έργων που είναι γραμμένα στη δημοτική αλλά, εκείνων που «εγκρύπτουν μίαν αλήθειαν» κι έχουν «ολίγην τέχνην»³¹⁹ στη μορφή. Η ίδια για να δημιουργήσει δημοτικιστική λογοτεχνία αντλεί από «τας μάλλον εν χρήσει λέξεις»

³¹⁴ Για τους οπαδούς της καθαρεύουσας βλ. ενδ. Γ. Χασιώτης, *ό.π.*. Για τους οπαδούς της δημοτικής βλ. ενδ. το κεφάλαιο ΚΕ' «Χαμένα Λόγια» στο Γ. Ψυχάρης, *ό.π.*, σ. 263-265.

³¹⁵ Μ. Σετάτος, «Ο Ψυχάρης και η κοινή νέα ελληνική», στο Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του...*, *ό.π.*, σ. 45-51.

³¹⁶ Ε. Ροΐδης, *Είδωλα*, *ό.π.*, σ. ιγ'.

³¹⁷ Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», *ό.π.*.

³¹⁸ Στο *ίδιο*. Στο χρόνο και στο λαό εμπιστεύεται και ο Ν. Βασιλειάδης το αποτέλεσμα της γλωσσικής ζύμωσης, ασκώντας κριτική στους «υπερ-δημοτικιστές μαλλιαρούς» πιστεύοντας ότι «ο χρόνος [...] θα διορθώσει, θα συνάξει και θα καταρτίσει την εθνικήν γλώσσαν μας. Το έργο αυτό γίνεται ανεπεσθέτως και προχωρεί. Θα ζυμωθούν όλα τα λογοτεχνικά στοιχεία και από την μεγάλην μάζαν του λαού, από τους γραμματισμένους και από τα σπλάχνα της ελληνικής φύσεως, θα καταρτισθή η ζωντανή και καλλιτέρα γλώσσα του. Ε' αυτής οφείλει να κατεργασθή η Τέχνη την υπεροχήν του πνεύματος». Ν. Βασιλειάδης, *Εικόνες, Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της «Εστίας», 1910, σ. 127.

³¹⁹ Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», *ό.π.*

και χωρίς να μελετήσει τα ιδιώματα χρησιμοποιεί όσα ιδιωματικά στοιχεία «μεταχειρίζονται οι τριγυρινοί μου». ³²⁰ Η τακτική αυτή σημειώνεται και από τον Ε. Ροΐδη στα *Είδωλά* του (1893), ο οποίος προτείνει στους συγγραφείς «την ανεύρεσιν του επικρατεστέρου τύπου, [...] και την σταθεράν τούτου χρήσιν, όπως μεταδοθή εις τον γραπτόν λόγον βαθμός ενότητος και ομαλότητος ανώτερος του επικρατούντος εις τον προφορικό και απαραίτητος καλλιέπειας όρος». ³²¹

Με τον τρόπο αυτό η Παπαδοπούλου διατηρεί μια «ήπια» στάση πάνω στη γλωσσική διαμάχη και δεν καταφεύγει σε «μαλλιαρές» ακρότητες του γραπτού λόγου. ³²² Ο λόγος που το κάνει, αν και όπως λέει μπορεί να χαρακτηρισθεί «φυγοπνία» ή «αφέλεια», είναι επειδή δεν θεωρεί ότι είναι γλωσσολογικά αρμόδια ώστε να δημιουργήσει «αρχές σταθερές». Στο σημείο αυτό εκφράζει την εμπιστοσύνη της στους «εις τα τοιαύτα εργαζομένους» και στη δραστηριότητά τους αλλά κυρίως «εις το πείσμα των, με τον οποίον υπερασπίζονται τα ιδέας των», ³²³ και αντιφάσκει με την προηγούμενη πρότασή της να αφοσιωθούν οι υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας στη συγγραφή έργων και όχι σε θεωρητικολογίες. Η αντιφατικότητα του λόγου της μπορεί να κατανοηθεί σε ένα κλίμα συζητήσεων και ζυμώσεων την εποχή αυτή.

Η «ασταθής» τοποθέτηση της Παπαδοπούλου στηλιτεύεται από την μετέπειτα κληρονόμο του περιοδικού Τατιάνα Σταύρου (1948) και παρομοιάζεται με το παιδικό παιχνίδι τυφλόμυγα: αφήνει την αλήθεια τη στιγμή που τη φτάνει. ³²⁴ Στη συνέχεια η Τ. Σταύρου, αντιλαμβανόμενη το πεδίο των ζυμώσεων και των δυσκολιών της εποχής, νιώθει ανακουφισμένη που στα χρόνια της δεν υπήρχαν τέτοια διλλήματα για τους νέους, για τους οποίους «άλλοι αμφέβαλαν, κόπιασαν, θυσιάστηκαν και ετοίμασαν την οδό και την πλατειά πύλη από την οποία μπαίνουν ελεύθεροι οι εκλεκτοί». ³²⁵

Ακόμη κι αν συμφωνήσουμε στο σημείο ότι η Παπαδοπούλου υπεκφεύγει της ένθερμης τοποθέτησης υπέρ του δημοτικισμού, τον οποίο υποστηρίζει με ήπιους τόνους, δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε τη συνέπειά της, καθώς ήταν μία δόκιμη δημοτικίστρια. Το γεγονός αυτό πέρα από το πλήθος των έργων της, φανερώνεται και από τον τρόπο που αναφέρονται σε αυτήν οι σύγχρονοί της

³²⁰ Στο ίδιο.

³²¹ Ε. Ροΐδης, *Είδωλα...*, ό.π., σ. 375.

³²² Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τη συνολική μελέτη του έργου της.

³²³ Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», ό.π.. Σε αντίθεση με την Παπαδοπούλου, ο Φ. Φωτιάδης παρότι γιατρός όταν παίρνει δημόσια θέση υπέρ του δημοτικισμού γράφει ειρωνικά «Τι λέτε; Για άνθρωπο που στερείται τα προσόντα (όπως μου είπαν και μου το ξαναείπαν) δε σας φαίνεται σαν κομμάτι παραπανισμένη η μετριοφροσύνη μου; μα έτσι χαλνά του ανθρώπου ο χαρακτήρας όταν ο νόμος δεν εφαρμόζεται σωστά αφού βλέπω που κανείς δεν τον ψηφά τον περί Προσόντων Νόμο, γιατί τάχα είπα να νηριούμ' εγώ;». Φ. Φωτιάδης, ό.π., σ. 14.

³²⁴ Γράφει: «με τα μάτια δεμένα- όπως στο παιχνίδι- απλώνει να συλλάβει την αλήθεια, τη φτάνει, κι αντί να την αρπάξει, παρά τρίχα την παρατά. Αισθάνεται πως με την καθαρεύουσα, την φκιασθή γλώσσα, τέχνη ζωντανή δε γίνεται. Πλησιάζει απολύτως την αλήθεια. Και όμως εκεί που λες πως μπήκε στο νόημα της προσπάθειας νάσου και βλέπεις να την παρατά και να ξεμακραίνει. Αντί να πει η δημόδης είναι ακόμα άπλαστη, σου λέει «μεταβατική». Και το χειρότερο, που ρωτιέται ποια από τις δυο γλώσσες θα επικρατήσει». Τ. Σταύρου, «Η Φιλολογική Ηχώ και η συντροφιά της», *Νέα Εστία*, τ.514 (1948), σ. 1485.

³²⁵ Στο ίδιο.

μαχητές της δημοτικής γλώσσας -όπως είναι οι Φ. Φωτιάδης και Α. Γιαλούρης- και από τον τρόπο που συνδιαλέγεται μαζί της «με σέβας σπάνιο για τον αλαζόνα Ψυχάρη και με μεγάλη εκτίμηση»³²⁶ ο γλωσσολόγος- δημοτικιστής.

Συγκεκριμένα, την ίδια περίοδο (1896) ο Ψυχάρης απαντώντας σε επιστολή της για τη δημιουργία γυναικείου περιοδικού, αναφερόμενος στις γλωσσολογικές αυθαιρεσίες δημοτικιστών της γράφει: «Η τέχνη όμως θέλει προσοχή για τούτο θέλει και γραμματική. Κ' έτσι γραμματική και τέχνη είναι το ίδιο».³²⁷ Η θέση αυτή βέβαια δημιουργεί στη συνέχεια μια ακραία ακαμψία στο δημοτικιστή γλωσσολόγο, η οποία όρθωσε οχυρά ανάμεσα στο ίδιο το κίνημα. Και πραγματικά απευθυνόμενος στην Παπαδοπούλου της εύχεται να γράφει «στη γραμματική του λαού» η οποία είναι η γνήσια «γραμματική της γλώσσας της εθνικής», ώστε να «μην παραπονιούμαι».³²⁸

Η Παπαδοπούλου δεν φαίνεται να ακολουθεί τις παραινέσεις του Ψυχάρη, που στην προσπάθειά του να δημιουργήσει μια «λαϊκή γλώσσα» κατέφυγε σε ακρότητες και έντονους ιδιωματισμούς. Συμφωνεί στη *θεωρητική* τοποθέτησή του για τη χρήση μιας δημοτικής στη λογοτεχνία, χωρίς αυθαιρεσίες, ακόμη κι αν λογοτεχνικά τα έργα αυτά δεν αποτελούν αριστουργήματα.³²⁹ Σε πρακτικό επίπεδο, ωστόσο, η γραφή της διαφέρει αισθητά από την ψυχαική, καθώς η συγγραφέας χρησιμοποιεί πραγματικά μια απλοποιημένη γλώσσα, αποφεύγοντας ιδιωματισμούς και έντονες λαϊκές εκφράσεις.³³⁰

³²⁶ Στο ίδιο.

³²⁷ Γ. Ψυχάρης, «Ανοιχτό γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 3, αρ. 18 (1896), σ. 140.

³²⁸ Στο ίδιο, σ. 141. Ο Ψυχάρης πιθανά με τα λόγια αυτά στηλιτεύει τη διγλωσσία εντός της δημοτικιστικής παράταξης, καθώς -όπως θα δούμε- οι οπαδοί του δημοτικισμού συχνά δημοσίευαν κείμενα και στην καθαρεύουσα. Απαντώντας σχετικά στις δριμύτατες ψυχαικές επικρίσεις για τη στάση αυτή των δημοτικιστών, ο γλωσσολόγος και δημοτικιστής Μένος Φιλήντας θα απαντήσει ότι εκείνος (ο Ψυχάρης) ευνοήθηκε στην συνέπειά του λόγου και των ιδεών του επειδή ζούσε στη Γαλλία διότι «Α ζούσε εδώ, θαπογοητέβουνταν και θα σώπαινε από καιρό, και το έργο του θάμενε ατέλειωτο [...] Ίσως μάλιστα θ'αναγκαζούνταν να γράψει και στην καθαρέβουσα, για να ζήσει, όπως αναγκαστήκαμε λίγο πολύ όλοι μας εμείς οι άλλοι, που τότε νιώσαμε κατάβαθα και τότε πιστέψαμε ολοκληρωτικά, και όμως γράψαμε την καθαρέβουσα γιατί έτσι τόθελε το κράτος που μας είχε υπαλλήλους ή έτσι τόθελαν οι χρηματοδότες μας αγοράζοντας τη πέννα μας για νάχουνε μεγαλύτερη κυκλοφορία τα έργα που τυπώνανε». Μ. Φιλήντας, «Ο Ψυχάρης», *Νέα Εστία*, έτ. Γ', τχ.70 (1929), σ. 957.

³²⁹ Η οπτική αυτή προκύπτει από τον όρο «αγριολούλουδα» που χρησιμοποιεί αναφερόμενη στα πρώτα λογοτεχνικά κείμενα που γράφονται με τη χρήση της δημοτικής. Βλ. σχ. Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό γράμμα», *ό.π.*

³³⁰ Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος αναγνωρίζοντας κριτικά τη συμβολή του δημοτικιστή- γλωσσολόγου στη λογοτεχνική γλώσσα και των δημοτικιστών που ακολούθησαν, γράφει: «Το «Ταξίδι» του Ψυχάρη (1888) έδωσε το σύνθημα και το παράδειγμα. [...]Ο Ψυχάρης έκαμε να γίνουν και οι πεζογράφοι. Κι από τότε, με το «Ταξίδι», άρχισε να μορφώνεται η νέα γλώσσα της λογοτεχνικής πεζογραφίας - μυθιστορήματος, διηγήματος, θεατρικού λόγου, ακόμα και φιλολογικού δοκιμίου. Οι παλαιοί (sic) δημοτικιστές πεζογράφοι και πρώτος ο Ψυχάρης ήταν φανατικοί, υπερβολικοί των «άκρων» και κυρίως ιδιωματικοί (ο Ψυχάρης π.χ. έγραφε στο ιδίωμα της Πόλης). Άλλοι λίγο πιο ύστερ' από τους πρώτους εκείνους, είδαν πως έπρεπε ν' αφήσουν κατά μέρος τις υπερβολές, τα άκρα, και προπάντων τα ιδιώματα και να μεταχειριστούν μια γλώσσα, δημοτική πάντα, ζωντανή πάντα, μα πιο απλή' πιο

Η αναζήτηση ενός κανόνα, οδηγεί τους δημοτικιστές σε «πειραματισμούς» γλωσσικών επιλογών και η αναζήτηση αυτή κατακρίνεται από την πλευρά των καθαρευουσιάνων. Ο Κ. Ράδος (1890) αναφερόμενος στη χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία, επικρίνει την πλήρη ελευθερία που παρέχεται στον ποιητή και στον διηγηματογράφο «προκειμένου μεν περί της δημοδεστέρας ν' αλειεύη αδιαφόρως λέξεις και τύπους εν τω αχανεί και απύθμενω πελάγει πασών των ελληνικών διαλέκτων αρχαίων τε και νεωτέρων». ³³¹ Από την ελευθερία αυτή απομακρύνεται η Παπαδοπούλου με τη χρήση δόκιμων «κοινών» λέξεων και συνολικά στα έργα της, που είναι γραμμένα στη δημοτική, διαπιστώνουμε αυτό το σταθερό ύφος. ³³²

Τις αντιθέσεις, των γλωσσικών παρατάξεων και την έκβαση της διαμάχης η συγγραφέας εναποθέτει στις επόμενες γενιές, που καθιστά ως τους τελικούς κριτές της, καθώς όσα επιχειρήματα και πείσμα κι αν προβάλλει το κάθε γλωσσολογικό στρατόπεδο «την ετυμηγορίαν της η επερχόμενη γενεά, δεν θα εκφέρει βασιζόμενη εις επιχειρήματα. Τα σημερινά έργα, τα αγριολούλουδα με ιδιάζον άρωμά των, θα ήνε ο τάπης, επί του οποίου το ζήτημα θα τεθή». ³³³

Το ενδιαφέρον της, ωστόσο, για τη λύση του ζητήματος είναι έντονο στο χρονογράφημα του 1894. Εκεί γράφει ότι «πρέπει, πρέπει να δοθή μια λύσις, διότι... εγίναμεν γελοίους». ³³⁴ Στη συνέχεια δημοσιεύει το γράμμα του Αλέξιου Ντερεβίτσκι που την ευχαριστεί για τα βιβλία που του στέλνει. Ο Ντερεβίτσκι δεν ξέρει, όμως, σε ποια γλώσσα να εκφράσει την ευχαριστία του: στην καθαρεύουσα του *Νεολόγου* ή στη δημοτική που μαθαίνει από τις σελίδες των μυθιστορημάτων της; Η Παπαδοπούλου πιστεύει ότι το γράμμα αυτό περιγράφει όλη την ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος, θεωρώντας την υπάρχουσα διγλωσσία ντροπή για τη νεώτερη Ελλάδα.

Καθώς, η συγγραφέας προωθεί τη χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνική έκφραση και αναθέτει ουσιαστικά στην *ιστορία* την έκβαση του γλωσσικού αγώνα, φαίνεται ότι την περίοδο εκείνη η ασχολία της με το γλωσσικό ζήτημα περιστρέφεται και αφορά στη λογοτεχνική χρήση της. Η θέση, δηλαδή, που παίρνει είναι εκείνη από της σκοπιά της λογοτέχνης. Θεωρεί ότι η δημοτική αποτελεί ένα πιο εύχρηστο και λυρικό εργαλείο για τη δημιουργία «βιώσιμων» ³³⁵ έργων και θέτει τον εαυτό της στην υπηρεσία αυτής της οπτικής, προκειμένου οι επόμενες γενιές να βρουν ένα φιλολογικό θησαυρό, από τον οποίο θα αντλήσουν έργα που θα αποτελέσουν και

προσιτή, πιο κοινή· πανελλήνια». Γ. Ξενόπουλος, «Πνευματική Ζωή: Η γλώσσα της Πεζογραφίας», εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 29 Ιουνίου 1942, Αθήνα.

³³¹ Κ. Ράδος, *ό.π.*, σ. 52.

³³² Αντίθετα, μπορεί ο Ψυχάρης να αποστρέφεται τι αυθαιρεσίες, όμως, στην προσπάθειά του να τυποποιήσει τη γλώσσα καταγράφονται στο έργο σημεία διγλωσσίας και αντιφάσεις. Για τη διαμόρφωση κανόνων μιας κοινής γλώσσας, με βάση τη δημοτική στο έργο του Γ. Ψυχάρη, βλ. σχ. Μ. Σετάτος, «Ο Ψυχάρης και η κοινή νέα ελληνική», στο Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 45-51. Ο Peter Mackridge στη μελέτη του ««Σύμφωνα με τον κανόνα και με γούστο»: Ο Ψυχάρης και τα όρια της γλωσσικής τυποποίησης» παραθέτει σημεία διγλωσσίας και αντιφάσεις στην εφαρμογή κοινών κανόνων στο έργο του ίδιου του υπερασπιστή του. Στο Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του...*, *ό.π.*, σ. 61-69.

³³³ Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», *ό.π.*.

³³⁴ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Βυζαντινά χρονικά», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 112, 27 Ιουνίου 1894, σ. 1.

³³⁵ Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», *ό.π.*...

την πραγματική λύση του γλωσσικού ζητήματος. Χαρακτηριστικά και προγενέστερα στην ίδια κατεύθυνση ο Ε. Ροΐδης (1893) γράφει ότι η επίλυση του γλωσσικού ζητήματος δεν θα πραγματοποιηθεί με μία απαγόρευση της καθαρεύουσας αλλά, με την επιμονή των δημοτικιστών στη λογοτεχνική παραγωγή, έτσι ώστε σταδιακά οι αναγνώστες θα δείξουν την εύνοιά τους, η οποία αποτελεί και το «απαραίτητον επιτυχίας στοιχείον».³³⁶

Η θέση αυτή της Παπαδοπούλου, όσο δομημένη κι αν είναι πάνω σε πολιτιστικά και εθνικά επιχειρήματα, δεν παύει να είναι μία οπτική, δύσκολα υλοποιήσιμη. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους: στην «μοναρχία» της καθαρεύουσας στην Κωνσταντινούπολη και στη γυναικεία φύση της συγγραφέως. Συγκεκριμένα, η φιλολογία που αναπτυσσόταν την περίοδο εκείνη, χαρακτηρίζεται από «απόλυτη μονοκρατορία της καθαρεύουσας της αδιαίρετης. Ούτε σημάδι διγλωσσίας στο γραπτό λόγο. Ούτε το δειλότερο αργοσάλεμα ζωής. Απ' το ένα μέρος ο σχολαστικισμός, ο απαισιώτερος δασκαλισμός σαβανωμένος με του Βυζαντινισμού το σάβανο. Από το άλλο μέρος ο Λεβαντινισμός, που λυμαίνεται την κοινωνία της Πόλης και το ηδονικό «φαρμιέντε», απονεκρώνουν κάθε ορμή και κάθε νέο οργανισμό».³³⁷ Μέσα σε αυτό το κλίμα η Παπαδοπούλου έχει να αντιμετωπίσει άλλον έναν απαγορευτικό παράγοντα: το φύλο της, καθώς σύμφωνα με τη σύγχρονή της, φίλη και συντοπίτισσά, Σοφία Σπανούδη «και να γράφη ακόμα δημόσια μια γυναίκα την εποχή εκείνη στην Πόλη, εθεωρείτο ασυγχώρητο αμάρτημα».³³⁸ Παρόλα αυτά, δημοσιεύοντας τα λογοτεχνικά κείμενά της και δομώντας έμπρακτα το πεδίο κριτικής για τις επόμενες γενιές, καταφέρνει «με την απότολη κι επαναστατική εμφάνισή της μέσα στ' αρνητικό, κι' αραχνιασμένο, κι' αποτελεσματικό διανοητικό περιβάλλον της Πόλης» να σπάσει τα δεσμά «της προαιώνιας πνευματικής δουλείας» και να δείξει στους νεότερους «τον αληθινό δρόμο».³³⁹ Κι αν μέσα στα λόγια των συνοδοιπόρων της εντοπίζουμε μία ενθουσιώδη (υπερ)εκτίμηση, δεν μπορούμε να μη διαπιστώσουμε την ευρεία αποδοχή και σπουδαιότητα που της αναγνωρίζει ο κύκλος των δημοτικιστών της Πόλης.

Έτσι, μέσα από τη δράση της συμμετέχει στη δημιουργία μιας δημοτικιστικής φιλολογικής παράδοσης, ενσαρκώνοντας το κήρυγμα του Ψυχάρη και του Ροΐδη που στρέφουν τη δημοτική στο γραπτό λόγο και αντίστροφα. Όταν ο Ψυχάρης συνομιλώντας με τους αρχαίους προγόνους του στο *Ταξίδι* του ενθαρρύνει λέγοντας «θάρρος παιδιά και όλο μπρος! με τις δημοτικές τις εφημερίδες, με τα πεζά διηγήματα και με τους στίχους, κάτι θα καταφέρετε και σεις»³⁴⁰ θεωρεί ότι με αυτόν τον τρόπο οι σύγχρονοί του θα ξαναβρούν εκείνο το «αρχαίο πνεύμα» της πρωτοπορίας.

³³⁶ Ε. Ροΐδης, *Είδωλα...*, ό.π., σ. 397.

³³⁷ Σ. Σπανούδη, «Οι «Μαλλιαροί» της Πόλης», ό.π..

³³⁸ Σ. Σπανούδη, «Δύο Λησμονημένες», ό.π..

³³⁹ Στο ίδιο.

³⁴⁰ Γ. Ψυχάρης, ό.π., σ. 251.

Η στροφή αυτή που παρατηρείται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα σε μια νέα παραγωγή λόγου συλλέγει, σύμφωνα με την Ρ. Πατρικίου (1999), το πάθος των νέων λογίων, καλλιτεχνών και διανοούμενων για οποιαδήποτε ιδέα θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως έρεισμα στην αναζήτηση καινούριων συστατικών στοιχείων της εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας.³⁴¹ Τον καιρό που η Παπαδοπούλου δημοσιεύει το «Ανοιχτό Γράμμα» της (1896) βρίσκεται ιδεολογικά στο δεύτερο σκέλος της αυτής της διαμορφούμενης ταυτότητας: στην πολιτιστική.³⁴² Πρόκειται για την περίοδο που μαζί με τον Ι. Γρυπάρη βρίσκεται στο συντακτικό πυρήνα του περιοδικού *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*.

Η *Φιλολογική Ηχώ* αποτέλεσε το «επίσημον όργανον της δημόδους»³⁴³ στην Πόλη.³⁴⁴ Το περιοδικό ήταν αποτέλεσμα των «εσπερίδων» που διοργάνωνε ο Ντελής Θοδωρής Φαληρέας μπέης, πατέρας του διευθυντή της *Ηχώς* Νίκου Φαληρέα.³⁴⁵

Η Σοφία Σπανούδη (1939) περιγράφει παραστατικά την πρώτη είσοδό της στα «μπουντρούμια» του περιοδικού, στο Γαλατά, στα τυπογραφεία του Ζιβίδη, σε ηλικία δεκαπέντε χρονών. Φοβισμένη μην τη δει κανείς και χάσει την υπόληψή της, καθώς «ετελούντο εκεί μέσα «τα όργανα των μαλλιαρών», όπως έγραφαν τότε οι εφημερίδες της Πόλης».³⁴⁶

Το περιοδικό κυκλοφορεί σε τρεις περιόδους. «Κατά τα πρώτα βήματα η «Φιλολογική Ηχώ» ήταν συντηρητικότερα... Αλλά, βαθμηδόν, υπό την επίδραση του ποιητού [Γρυπάρη] και της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου ανοίγει τας σελίδας της ανεπιφυλάκτως εις τον δημοτικισμόν και γίνεται μεταξύ Αθηνών και Βασιλευούσης ο σύνδεσμος των νέων λογοτεχνικών κατευθύνσεων».³⁴⁷ Η περίοδος αυτή, η οποία αποτελεί τη «χρυσή εποχή» του περιοδικού, όχι μόνο θα ευνοήσει την προώθηση της δημοτικής στην Πόλη αλλά θα αποτελέσει το σημείο έκφρασης και ανάδειξης

³⁴¹ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 21-22.

³⁴² Για την εθνική ταυτότητα και τη γλώσσα στο έργο της Παπαδοπούλου θα αναφερθούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, με τίτλο «Φρόντισε τα παιδιά σου να μην ξεχάσουν την ωραία γλώσσα μας»: Ο εθνικός ρόλος της γλώσσας», σ. 87-96.

³⁴³ Την έκφραση αυτή χρησιμοποιεί ο διευθυντής του περιοδικού Ν. Φαληρέας στο Ν. Θ. Φαληρέυς, «Επί τοις γενεθλίοις της Α. Α. Μ. του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Χαν του Β'», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 40 (7 Ιανουαρίου 1897), χ.σ.

³⁴⁴ Η συγκυρία της εμφάνισης του περιοδικού το καθιστά σημαντικό βήμα έκφρασης για τους δημοτικιστές. Όπως σημειώνει ο Γ. Παπακώστας (1980) η *Φιλολογική Ηχώ* «ήρθε την πιο κατάλληλη ώρα. Δηλαδή σε μια στιγμή που είχε σταματήσει κάθε παρόμοια δραστηριότητα στην Αθήνα και στην Πόλη, αφού μετά το κλείσιμο της *Εστίας* (Ιούλιος 1895) κι ώσπου να εκδοθεί η *Τέχνη* του Κ. Χατζόπουλου (Νοέμβριος 1898), δεν υπήρχε άλλο ελληνικό περιοδικό, για να εκφράσει τις καινούργιες αναζητήσεις, μια και τα *Ολύμπια*, που εκδόθηκαν στο μεταξύ, δεν μπόρεσαν να αναπληρώσουν το μεγάλο κενό». Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 44. Επίσης, ο *Νουμάς* εκδίδεται πολύ αργότερα (2 Ιανουαρίου 1903), ενώ η συστηματική σύνδεσή του με το δημοτικισμό θα γίνει από τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου. Βλ. ενδ. «Το περιοδικό Ο Νουμάς και ο Δημοτικισμός της Διασποράς» στο Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 135-147.

³⁴⁵ «Απ' το σαλόνι αυτό γεννήθηκε η «Φιλολογική Ηχώ» της Πόλης μ' εκδότη πάντα τον Νίκο Φαληρέα γιού [...] με τον Γρυπάρη αρχισυντάκτη [...] και φωτεινό οδηγητή, που κέρδισε τον Αμουργιανό [Ν. Φαληρέας] στο δημοτικισμό, όπως και την Αλεξ. Παπαδοπούλου». Α. Γιαννιού-Γαϊτάνου, «Τα Φιλολογικά Φαλόνια...», ό.π., σ. 841.

³⁴⁶ Σ. Σπανούδη, «Δύο λησμονημένες», ό.π..

³⁴⁷ Ν. Βέης, «Γρυπαρικά», *Νέα Εστία*, τχ. 32 (1942), σ. 608.

νέων συγγραφέων.³⁴⁸ Η στροφή αυτή του περιοδικού ερμηνεύεται και συνδέεται με το κλείσιμο μεγάλων λογοτεχνικών περιοδικών της Αθήνας, γεγονός που οδηγεί καταξιωμένους συγγραφείς, όπως είναι ο Γρ. Ξενόπουλος, ο Γ. Ψυχάρης, ο Κ. Παλαμάς, ο Μ. Μαλακάσης, ο Αργ. Εφταλιώτης, κ.ά. να αναζητήσουν στα έντυπα του έξω ελληνισμού «φιλολογική στέγη».³⁴⁹ Η επιρροή της Αθήνας είναι διάχυτη στέλνοντας τη «ζωογόνο πνοή της».³⁵⁰

Στη *Φιλολογική Ηχώ* αναγνωρίζει ο Αντώνης Γιαλούρης (1920) «το πρώτο σάλεμα της δημοτικιστικής ιδέας στην Πόλη»³⁵¹, στα 1895, επτά χρόνια μετά από την έκδοση του *Ταξιδιού* (1888). Στη δεύτερη περίοδο του εντύπου, όταν στη συντακτική ομάδα βρίσκεται η Παπαδοπούλου μαζί με τον Γρυπάρη, «το περιοδικό αρχίζει να γίνεται όργανο του δημοτικισμού, οι στήλες του είναι ανοιχτές για έργα γραμμένα στη δημοτική και μεγάλη προσπάθεια γίνεται για ν' αποδειχτεί πως χωρίς τη χρήση της καμία προκοπή δεν μπορούμε να προσμένουμε από τη νεώτερή μας λογοτεχνία».³⁵² Το περιοδικό δηλαδή, δεν τοποθετείται γενικά σε ένα αγώνα υπέρ της δημοτικής γλώσσας, αλλά προσανατολίζει το ενδιαφέρον του και στοχοθετεί τις απόψεις του υπέρ της διάδοσης της δημοτικής στη λογοτεχνία. Στη δράση αυτή αναφέρεται και ο διευθυντής του Ν. Φαληρέας (1897) μιλώντας για την τιμή και το θάρρος του να ιδρύσει περιοδικό «επίσημον όργανον της δημόδους εν Κωνσταντινουπόλει» προβάλλοντας τη γλωσσική μορφή που «απεκλείετο από την εδώ δημοσιογραφίαν».³⁵³

Έτσι, όταν το συντακτικό ζεύγος Παπαδοπούλου- Γρυπάρης κλείνει ένα χρόνο στο «τιμόνι» της *Ηχώ*, ο Γρυπάρης δημοσιεύει ένα άρθρο με τίτλο «Ένας φιλολογικός μας χρόνος» στο οποίο κάνει μία επισκόπηση της παραγωγής αξιόλογων λογοτεχνικών έργων που γράφτηκαν στη δημοτική.

Στο κείμενό του σημαντική παρουσία και απουσία αποτελεί η Παπαδοπούλου. Καθώς δεν προβάλλεται τόσο ως δημιουργός, ο Γρυπάρης της αφιερώνει ένα μεγάλο τμήμα του κειμένου σχετικά με την απογοήτευση που εκείνη νιώθει σχετικά με την *αρχαιολατρία* που δείχνουν οι σύγχρονοί της. Έτσι, εξαιτίας της άγνοιάς τους για τους εν ενεργεία λογοτέχνες, προκαλούν την πνευματική στασιμότητα της Κωνσταντινούπολης: «Δεν γνωρίζω ορθότερη εξήγηση για την φιλολογική στείρωση της πόλης μας –αφού το πράμα δεν επιδέχεται αμφιβολία- και την εξήγηση αυτή την δίνει η δεσποινίς Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου στη «Μεγάλη Κωμωδία της». Η μόνη γνωριμία των λογίων μας, από εκείνους τουλάχιστον που μπορούσε να περιμένη κανείς κάτι καλό, είναι η κλασική των αρχαίων φιλολογία, και κάπως η

³⁴⁸ Πρόκειται για τους Α. Γιαλούρη, Αχ. Γεωργιάδη, Δ. Δαμασκηνό, Γ. Ροντάκη, Ζαχ. Φυτίλη, Σ. Σπανούδη, κ.ά.. Οι τέσσερις πρώτοι θα πάρουν στη συνέχεια τα ινία της σύνταξης και κάτω από τον άκρατο ενθουσιασμό τους γύρω από το ψυχαρικό κήρυγμα, θα οδηγηθούν στην υπερβολή, γεγονός που κάνει το διευθυντή του εντύπου Ν. Φαληρέα να τους συστήνει αυτοσυγκράτηση. Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 46.

³⁴⁹ Τ. Σταύρου, «Η Φιλολογική Ηχώ...», ό.π., σ. 1421. Βλ. αναλυτικά υποσημείωση 345.

³⁵⁰ Στο ίδιο.

³⁵¹ Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», ό.π., σ.134.

³⁵² Στο ίδιο.

³⁵³ Ν. Θ. Φαληρέας, ό.π..

ξένη». ³⁵⁴ Στη συνέχεια ο Γρυπάρης φανερώνει την αγωνία της Παπαδοπούλου να αποτελέσει και η ίδια το σημείο αναφοράς των επόμενων γενεών, όσον αφορά τη συγγραφή της. Την αγωνία της «Ν' αποτελέση βέβαια μέρος εκείνων, όπου «δια να διερμηνεύωσι τόσω πιστά τον μικρομεγαλόκοσμον των αισθημάτων μιας εποχής σημαίνει ότι θα μείνωσι τα έργα των μνημεία ιερά της εποχής». Μας το είπε η ίδια». ³⁵⁵

Ακολουθώντας έμπρακτα τις απόψεις της για τη διάδοση του δημοτικισμού στη νεώτερη φιλολογία, δημοσιεύει την περίοδο εκείνη πολλά διηγήματα κυρίως στη δημοτική γλώσσα. ³⁵⁶ Η δραστηριότητά της αυτή φαίνεται αρχικά ακίνδυνη για το πολιτικό «σαβανωμένο» πνεύμα –για να υιοθετήσουμε τον χαρακτηρισμό της Σ. Σπανούδη-, καθώς πραγματοποιείται σε Αθηναϊκά κυρίως έντυπα. ³⁵⁷ Στην Κωνσταντινούπολη δημοσιεύει διηγήματα γραμμένα στη δημοτική μέσα από τις στήλες της *Φιλολογικής Ηχώς*. Παρόλο που ο Α. Γιαλούρης θεωρεί ότι την εποχή εκείνη η έκδοση του περιοδικού και κατά συνέπεια οι ιδέες του δεν παρατηρήθηκαν καθόλου, ³⁵⁸ στη δραστηριότητα αυτή πιθανολογούμε –όπως έχουμε υποστηρίξει- τη φυγή της στη Σηλυβρία το 1897. ³⁵⁹

Στην Κωνσταντινούπολη η συγγραφέας θα εκδώσει επίσης δύο διηγήματα γραμμένα στη δημοτική, μακριά από τις στήλες της *Ηχώς*, στο περιοδικό *Η Βοσπορίς*, της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου, χωρίς, ωστόσο, η κίνηση αυτή να προκαλεί καμία σημαντική συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα. ³⁶⁰ Έτσι η Παπαδοπούλου θα τολμήσει κάτι επαναστατικό: να εισχωρήσει στα φύλλα του συντηρητικού *Ταχυδρόμου* και να διαβαστεί σε όλη την Κωνσταντινούπολη, γεγονός που πυροδοτεί τελικά και το ξέσπασμα του δημόσιου διαλόγου για το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη.

Η κίνηση αυτή πραγματοποιείται το καλοκαίρι του 1899. Μακριά πια από το συντακτικό πυρήνα της *Φιλολογικής Ηχώς* ³⁶¹ και αφού έχει αναπτύξει συνεργασίες

³⁵⁴ Ι. Γρυπάρης, *ό.π.*, σ. 171. Η νουβέλα «Μεγάλη Κωμωδός» αρχικά κυκλοφόρησε σε τριάντα δύο συνέχειες στην εφ. *Ανατολικός Κήρυξ Κωνσταντινουπόλεως* το 1893 με τον υπότιτλο «Ημερολόγιον της Δεσποινίδος Λεσβίου». Ο υπότιτλος κατά τη βιβλιοδέτηση (1894) αποτέλεσε τον κύριο τίτλο του βιβλίου. Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, *ό.π.*, σ. 139. Στο έργο αυτό οι ήρωες της Παπαδοπούλου συμμετέχουν σε λογοτεχνικές εσπερίδες, δείχνοντας προτίμηση στους αρχαίους συγγραφείς και στις ξένες μεταφράσεις. Επίσης, σημειώνεται το γεγονός ότι οι λόγοι δεν παραδέχονται την ύπαρξη νεώτερης φιλολογίας, στάση η οποία καταδεικνύεται ως πραγματική από τους Ι. Γρυπάρη, Σ. Σπανούδη και Α. Γιαλούρη. Βλ. σχ. Α. Παπαδοπούλου, *Ημερολόγιον της Δεσποινίδος Λεσβίου*, *ό.π.*, κυρίως τις σ. 45-46, 51-52.

³⁵⁵ Ι. Γρυπάρης, *ό.π.*, σ. 172.

³⁵⁶ Από το 1896 έως και τη δημοσίευση του διηγήματος «Αρετή και Κακία» (1899) η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου δημοσιεύει 40 διηγήματα. Από αυτά τα 8 είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα, τα 10 σε μικτή γλώσσα και τα 22 στη δημοτική.

³⁵⁷ Πρόκειται για τα έντυπα: *Εθνικόν Ημερολόγιον του Σκόκου*, *Εφημερίς των Κυριών*, *Η Διάπλασις των Παιδων*, *Εθνική Αγωγή*, *Ποικίλη Στοά*.

³⁵⁸ Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *ό.π.* σ. 134.

³⁵⁹ Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία σ. 31.

³⁶⁰ Για τα διηγήματα της Αλ. Παπαδοπούλου στο περιοδικό *Η Βοσπορίς* της Κ. Πρεβεζιώτου και τη σχέση τους με το γλωσσικό ζήτημα βλ. σχ. Π. Αποστολή, «Δύο λανθάνοντα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», *Πόρφυρας*, τχ. ΚΘ', αρ. 127 (2008), σ. 7-17, Κέρκυρα.

³⁶¹ Την εποχή εκείνη βρίσκεται στη Σηλυβρία.

με αθηναϊκά έντυπα μεγάλης κυκλοφορίας,³⁶² τον Αύγουστο του 1899 ο *Ταχυδρόμος* φιλοξενεί στις σελίδες του το διήγημά της «Αρετή και Κακία»,³⁶³ το οποίο είναι γραμμένο στη δημοτική. Το κείμενο δημοσιεύεται χωρίς το όνομά της συνοδευόμενο από το εξής σχόλιο από τη σύνταξη της εφημερίδας: «Το επόμενο διήγημα δημοσιευμένον ουχί χάριν της γλώσσης αυτού, την οποία απορούμεν πως κατώρθωσεν να παραγάγη ο αβρός κάλαμος της συγγραφέως, ούτε ιδίαν αυτής γλώσσας ούσαν, ούτε προς το γλωσσικόν συναίσθημα των αναγνωστών του *Ταχυδρόμου* δυναμένην να συνάδη, αλλ' εξ εκτιμήσεως προς το πρόσωπον εξ' ου προέρχεται [...]. Δεν διστάζομεν μάλιστα να ειπώμεν ότι, αν το διήγημα τούτο εγράφετο εις γλώσσας καθαρωτέραν, θα ήτο εν των καλών προϊόντων της ελαφράς ημών φιλολογίας».³⁶⁴ Το σχόλιο αυτό προκαλεί το ξέσπασμα του δημόσιου διαλόγου για το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη και τη σύνδεσή του με την εκπαίδευση.³⁶⁵ Ο διάλογος αυτός αναπτύσσεται μέσω του *Ταχυδρόμου* και του δημοτικιστή γιατρού Φώτη Φωτιάδη.³⁶⁶

Πρόκειται για ένα διάλογο, μέσω επιστολών, ο οποίος αφορμάται από το διήγημα αυτό αλλά δεν εξαντλείται σε αυτό. Αντίθετα, δεν αποτελεί καν την υπεράσπιση της επειδή, όπως λέει ο Φ. Φωτιάδης, «να υπερασπίσω την Κ^α Α. Παπαδοπούλου είδα πως θάταν ανόφελτο».³⁶⁷

Τα δημοσιεύματα που ακολουθούν ξεκινούν με τη χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία. Η πλευρά του *Ταχυδρόμου* αποδέχεται τη «γνήσια δημώδη» με προϋποθέσεις αλλά όχι «το κατά βούλησιν εκάστου δημιουργού εξάμβλωμα, είναι ανεκτή [η γνήσια δημώδης] ως γλώσσα ειδών τινων της λυρικής ποιήσεως· αλλά ως γλώσσα πεζογραφίας, ειρήσθω άπαξ έτι, είναι είδωλον νερκόν και άψυχον, πολύ αποτροπαιότερον των Ειδώλων του Ροΐδου».³⁶⁸ Ο Φ. Φωτιάδης στην πρώτη του επιστολή θα υπερασπιστεί τη χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία αλλά θα καταλήξει στη διάδοσή της στην εκπαίδευση. Έτσι, ο *Ταχυδρόμος* στην απάντησή του θα ανακοινώσει ότι «δια πρώτην και τελευταίαν φοράν εδέχθη εις τας στήλας

³⁶² Η Σοφία Σπανούδη θεωρεί ότι η Παπαδοπούλου «είχε γίνει πολύ γρήγορα γνωστή έξω από τα στενά πνευματικά σύνορα της Πόλης, με την τακτική συνεργασία της στο *Ημερολόγιον του Σκόκου*, τον ευεργετικό εκείνο ετήσιο τόμο που έφερνε μέχρι τις εσχατιές του ελληνισμού τα ελπιδοφόρα μηνύματα της ελληνική πνευματικής ζωής». Σ. Σπανούδη, «Δυο λησμονημένες», *ό.π.*

³⁶³ Α. Παπαδοπούλου, «Αρετή και Κακία», εφ. *Ταχυδρόμος*, αρ. φ. 392, 14 Αυγούστου 1899, σ. 3.

³⁶⁴ Σημείωμα από τη διεύθυνση της εφημερίδας, *στο ίδιο*.

³⁶⁵ Ν. Τερζής, «Το αίτημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για την ελληνική μεταρρύθμιση: μια κοινωνιολογική προσέγγιση». Εισήγηση στις τιμητικές εκδηλώσεις για το Μανόλη Τριανταφυλλίδη, υπό τη διοργάνωση του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη, (28.11.1983), σ. 73-74.

³⁶⁶ Όλος ο διάλογος δημοσιεύεται αργότερα στο βιβλίο του Φ. Φωτιάδη, *Το Γλωσσικόν Ζήτημα...*, *ό.π.*. Για ολόκληρη της διαμάχη βλ. ενδ. Κ. Τσέβικ- Μπαϊβερτιάν, *Το ζήτημα της γλώσσας ...*, *ό.π.*. Για τον Φ. Φωτιάδη βλ. ενδ. Α. Δελμούζος, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*, Αθήνα, 1947 · Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης...*, *ό.π.* · Ρ. Γκόλφης, «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα: Φώτης Φωτιάδης», *Νέα Εστία*, τχ.233 (1930), σ. 1231-1233, κ.ά..

³⁶⁷ Φ. Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 9.

³⁶⁸ *Στο ίδιο*, σ. 128.

του έργον γραμμένον εν τη γλώσση του διηγήματος εκείνου»³⁶⁹ κλείνοντας οριστικά την πρόσβαση της λογοτεχνικής δημοτικιστικής έκφρασης στις στήλες του.

Το θέμα θα πάρει μεγάλες διαστάσεις. Η Παπαδοπούλου βιώνει ένα εχθρικό κλίμα εναντίον της, το οποίο δεν την πεισμώνει αλλά την αγανακτεί. Λίγες μέρες αργότερα κι αφού η γλωσσική διαμάχη αρχίζει να φουντώνει γράφει σε επιστολή της «Θεέ μου, πώς αηδίασα autás τα ημέρας, κατά τα οποίας είδον τον πόλεμον να ανάπτη τριγύρω μου, ή ίδια αηδία, η οποία άλλοτε [1897;] μ' έρριψεν εις τα ακτάς σας [Σηλυβρία], τώρα με ωθεί και πάλιν μακράν, πολύ μακράν».³⁷⁰ Έτσι, τον ίδιο χρόνο στα τέλη του Αυγούστου αναχωρεί για το Βουκουρέστι, για να επιστρέψει ξανά στην Κωνσταντινούπολη το 1901, διατηρώντας αποστάσεις από τους κύκλους των φιλολογικών σαλονιών.³⁷¹

Σημαντικό στοιχείο στη διαμάχη, αλλά και στην έκφραση των δημοτικιστών λογοτεχνών και της ίδιας της Παπαδοπούλου, είναι το γεγονός ότι η δημοσίευση πολλών κειμένων τους είναι με τη χρήση της καθαρεύουσας. Ακόμη και στη *Φιλολογική Ηχώ* η Τ. Σταύρου (1948) παρατηρεί «θάλεγε κανείς, από τη γενική χρήση της καθαρεύουσας, σε όλες τις σελίδες, πως όλοι αγνοούσαν ότι υπάρχει και δημοτική, κι ως εξεδόθη το περιοδικό προς χάριν της».³⁷² Ο Ν. Φαληρέας αιτιολογεί τη στάση αυτή του περιοδικού προς όφελος της λογοτεχνίας.³⁷³ Επίσης, ολόκληρη η μετέπειτα αρθρογραφία του Φ. Φωτιάδη στον *Ταχυδρόμο* σχετικά με την «εκπαιδευτική αναγέννηση» που οραματίζεται, γίνεται στην καθαρεύουσα. Καθώς οι συντάκτες του *Ταχυδρόμου* σχολιάζουν προκλητικά «διότι η γλώσσα αυτού [...] ελάχιστα μεν απέχει από της του Ταχυδρόμου [...] ουδέ κατ' ελάχιστον όμως προσεγγίζει προς το περί ου ο λόγος εξημβλωμένον ιδίωμα» θα αναρωτηθούν στη συνέχεια «διατί αυτός ο περισπούδαστος ημών φίλος γράφων δεν μεταχειρίζεται αυτό;». Η απάντηση της εφημερίδας είναι ότι πρόκειται για τη γλώσσα (καθαρεύουσα) που κατανοεί το αναγνωστικό κοινό.³⁷⁴

Το επιχείρημα, το οποίο χρησιμοποιεί τους αναγνώστες για την εδραίωση της καθαρεύουσας ως της επιθυμητής γλώσσας του κοινού, απαντάται συχνά στο στρατόπεδο των καθαρευουσιάνων. Το 1890 ο Κ. Ράδος αναφέρεται αντίστοιχα στους αθηναίους εργάτες που γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή και διαβάζουν καθαρευουσιάνικες εφημερίδες, ενώ όταν «παρουσιάσθη τις εφημερίς Ψυχαρική, ως εσχάτως ο «Πατριώτης», ξεψυχά αυτήν την ημέρα της εμφανίσεως αυτής, άτε

³⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 144.

³⁷⁰ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 248.

³⁷¹ Γράφει «εις τα εσπερίδας του κ. Φωτιάδου δεν πηγαίνω». Στο ίδιο, σ. 268.

³⁷² Τ. Σταύρου, «Η Φιλολογική Ηχώ ...», *ό.π.*, σ. 1357.

³⁷³ Γράφει: « [...] δεν αποκλείει βεβαίως την άλλην της γλώσσης μορφήν, την καθαρεύουσαν, αποδείκνυον τούτο και πάντοτε καθώς και τόρα (sic). Επειδή έχει ως πρόγραμμα να υποδέχεται με στοργήν εις τας στήλας του παν το καλόν ή τουλάχιστον το ανώτερον του μετρίου, ασχέτως προς το γλωσσικόν αυτού ένδυμα». Ν. Φαληρέας, *ό.π.*. Η έμφαση δική μας.

³⁷⁴ Η διεύθυνση της εφημερίδας δίνει την απάντηση: «Διότι προδήλως τούτο είναι το γενικώς εις τον ελληνικόν κόσμον των αναγινωσκόντων καταληπτόν· διότι δεν γνωρίζει το άλλο εκείνο το αρλεκίνειον, ουδ' εννοεί ίσως, ως ουδ' άλλος τις πλην των ολιγίστων γραφόντων αυτό, εκ των οποίων πάλιν έκαστος μόνον το ίδιον αυτού δίνονται να εννοή· εκείνο π.χ. το «έφυγα απ' τα' ακρογιάλι με αναφιλητό»· εκείνο το αναφιλητό πόσοι των γνησίων Ελλήνων εννοούσιν;». Φ. Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 139.

γραφομένη εις γλώσσαν δυσχερώς κατανοητήν».³⁷⁵ Παρόμοια, ο Ιωάννης Βαρβαγιάννης, στους *Εθνικούς Κινδύνους* (1911) του, παραθέτει αριθμητικά στοιχεία για τις ευυπόληπτες αθηναϊκές εφημερίδες και καταλήγει στην προτίμηση, στην αγάπη και στην οικειότητα που νιώθει ο λαός για την καθαρεύουσα.³⁷⁶

Ο αντίλογος, ωστόσο, από την πλευρά των δημοτικιστών αποκαλύπτει μια διαφορετική πραγματικότητα. Ο Φ. Φωτιάδης (1902) απαντώντας στις κατηγορίες αυτές δηλώνει ότι φορούσε «μασκαράδικα» δημοσιεύοντας τα κείμενά του στην καθαρεύουσα, αναφέροντας ρητά την «ανάγκαση του Κράτους» καθώς «θέλοντας και μη λοιπόν είμαστε πολλές φορές υποχρεωμένοι να την φορούμε αφτή (sic) τη στολή, γιατί αλλιώς δε μας δέχεται σ' ακρόαση το Κράτος, η Ιερά Λειτουργία της Θέμιδος, ο Τύπος, η Εισαγγελία, κ.τ.λ. κ.τ.λ.».³⁷⁷ Ακόμη και η Παπαδοπούλου στο διήγημά της «Τα έργα των διδασκάλων» (1895) καταλήγει τον αγώνα υπέρ της δημοτικής με την ερώτηση «και νομίζετε ότι εδώ [στην Κωνσταντινούπολη] ένθα σχολαί, εκκλησία και δημοσιογραφία, εισί συνησπισμένα εναντίον της δημώδους, θα δυνησθήτε να εργασθήτε;».³⁷⁸ Τη δύσκολη αυτή κατάσταση περιγράφει συνοπτικά και στο σχόλιό της για την τριακονταετή προσφορά του Χαράλαμπου (Μπάμπη) Αννίνου στον Αθηναϊκό τύπο, λέγοντας συγκριτικά με την πνευματικά ελεύθερη Αθήνα «Αλλ' ημάς τους υποδούλους, δια τους οποίους αμείλικτος λογοκρισία θέτει φραγμόν αδιαπέραστον προς την εν Αθήναις πνευματικήν κίνησιν [...]».³⁷⁹

Πέρα, όμως, από τις διώξεις των επίσημων αρχών και φορέων υπάρχει και άλλη μία ισχυρότερη –κατά την Τ. Σταύρου– διωκτική δύναμη, ο «περίγυρος».³⁸⁰ Ή, όπως ειρωνικά θα πει ο δημοσιογράφος που παρευρίσκεται στη μυθιστορηματική εσπερίδα της Παπαδοπούλου, «καλήν επιτυχίαν ... αλλά προσέξτε! Ο προσηλυτισμός να γίνη εις την καθαρεύουσαν, διότι... κινδυνεύετε να μην εννοηθείται και πάλιν».³⁸¹

Οι νομοθετικές και κοινωνικές αυτές απαγορεύσεις, ειρωνείες και πολεμικές, δημιουργούν έναν εκφοβισμό στους κόλπους των δημοτικιστών, οι οποίοι αναγκαστικά «συμμορφώνονται» προκειμένου να βρουν βήμα έκφρασης. Τα έντυπα μάλιστα, όπως είδαμε, δε δίσταζαν να ανακοινώνουν ρητά την άρνησή τους να δημοσιεύουν κείμενα στη δημοτική. Σύμφωνα με την Ρ. Πατρικίου (2002) οι

³⁷⁵ Κ. Ράδος, *ό.π.*, σ. 186.

³⁷⁶ Γράφει: « [...] αν ο λαός δεν ηγάπα την καθαρεύουσαν γλώσσαν, αν δεν ησθάνετο αυτήν, αν εθεωρεί αυτήν ξένην, ήθελεν υποστηρίξει τον εν ταύτη εκδιδόμενον τύπον;». Ι. Βαρβαγιάννης, *Το γλωσσικόν ζήτημα και οι εθνικοί κίνδυνοι*, Αθήνα, εκ του τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, 1911, σ. 8.

³⁷⁷ Φ. Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 93- 94. Παρόμοια βλ. το σχόλιο του Μ. Φιλήντα στην υποσημείωση 329.

³⁷⁸ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», *ό.π.*, σ. 229.

³⁷⁹ Α. Παπαδοπούλου, σχόλιο στο *Λεύκωμα επί τη συμπληρώσει ...*, *ό.π.*, σ. 82.

³⁸⁰ Γράφει: «είναι χιλιάδες οι έλληνες κάτοικοι στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι τρεις φορές περισσότεροι από όσους έχει η πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου μας είναι ξεκωμένοι αιώνες πια από τη ρίζα της γλώσσας τους. Όσο κι αν ρίξουνε τις αρπάγες τους πιο πίσω συναντούν το έδαφος στεγνό. Κι αν ψάξουν ακόμη πιο βαθιά βρίσκουνε στο τέλος το νεκρό Βυζάντιο. [...] Η καθαρεύουσα για το μορφωμένο αστό έγινε δεύτερη φύση, η μητρική του γλώσσα πια». Τ. Σταύρου, «Η Φιλολογική Ηχώ ...», *ό.π.*, σ. 1420.

³⁸¹ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», *ό.π.*, σ. 229.

δημοτικιστές κατέφευγαν στην καθαρεύουσα για δύο λόγους: για βιοποριστικούς³⁸² και λόγω της προτεραιότητας που έδινε ένα τμήμα του κινήματος στην εκπαίδευση έναντι της γλώσσας. Χρησιμοποιούσαν, δηλαδή, την καθαρεύουσα προκειμένου να διευκολυνθεί η στοιχειώδης αποδοχή των μεταρρυθμιστικών τους ιδεών.³⁸³ Αυτό ακριβώς που κάνει ο Φ. Φωτιάδης στην *Εκπαιδευτική του Αναγέννηση*, το 1902.

Η γλωσσική, όμως, δίωξη στην Κωνσταντινούπολη λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις καθώς εμπλέκονται όλο και περισσότεροι φορείς. «Ο πατριάρχης Ιωακείμ [...] ωνόμασε (sic) σε πολλές επίσημες συγκέντρωσες τους δημοτικιστές «παράφρονες». Το Μικτό Συμβούλιο των πατριαρχείων φώναξε σε απολογία δασκάλους, καθηγητές, κ.λ.π., επειδή κατηγορήθηκαν για μαλλιαροί. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος αρνήθηκε την αίθυσά του σε ρήτορες δημοτικιστές· ο ίδιος ο σύλλογος γνωρίζοντας πως οι λόγιοι και λογοτέχνες στην Πόλη ήταν δημοτικιστές, αρνήθηκε να ιδρύσει τμήμα νεοελληνικής λογοτεχνίας, για να μην εισβάλλουν οι μαλλιαροί».³⁸⁴

Μέσα σ' αυτή την πραγματικότητα, η συμπόρευση της Παπαδοπούλου στο γλωσσικό ζήτημα μέσω της λογοτεχνικής έκφρασης αποτελεί σημαντική παρουσία για τη διακίνηση των σχετικών ιδεών στην Πόλη. Η «φυγή» της στη Σηλυβρία και στο Βουκουρέστι μπορεί να θεωρηθεί αναπόφευκτη, καθώς την επιβάλλουν βιοποριστικοί λόγοι. Η συνέπειά της, όμως, στο κίνημα του δημοτικισμού είναι σταθερή και δυναμική, γεγονός που συνδέει αργότερα το όνομά της στο ξύπνημα όλων εκείνων των αναμνήσεων «και μian ολόκληρη εποχή της Πόλης, την ιστορική εποχή που ο αλησμόνητος ιατρός Φωτιάδης [...] άρχιζε τους πρώτους εκείνους φλογερούς αγώνες του πέρνοντας (sic) αφορμή από ένα διήγημα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου που είχε αναστατώσει τον καθημερινό τύπο με το «μαλλιαρισμό» του».³⁸⁵

Παρόλη την απογοήτευση και την πικρία που νιώθει, μένει σταθερή στις απόψεις της. Σε επίπεδο κοινωνικότητας φαίνεται ότι αποστασιοποιείται από το φιλολογικό κύκλο του δημοτικισμού κατά την επιστροφή της στην Κωνσταντινούπολη το 1901. Όταν δε η κόρη του Φωτιάδη, Ελένη, στεναχωριέται από την «πνιγηρή ατμόσφαιρα των σαλονιών» τη συμβουλεύει «να μην πατήσει εις τα αμαρτωλάς [λέξη δυσανάγνωστη] κόσμου και να σχηματίσει κόσμον δικόν της».³⁸⁶ Ωστόσο, ένα χρόνο αργότερα επιστρέφοντας στο δημοσιογραφικό της ταπεραμέντο και στέλνοντας στο

³⁸² Χαρακτηριστικό είναι το γράμμα στο οποίο αναφέρεται ο Α. Γιαλούρης, με το οποίο ένας πελάτης του τον παύει από τα δικηγορικά του καθήκοντα λόγω των γλωσσικών του πεποιθήσεων τις οποίες κρίνει «αντεθνικές». Στο Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *ό.π.*, σ. 136, υποσημείωση 1.

³⁸³ Ρ. Πατρικίου, επιλεγόμενα στο Χ. Φεγγαράς, *Το γλωσσικό ζήτημα και οι Γαζετατζήδες της Πόλης*, Β. Κεχριώτης (εισαγωγή)- Ρ. Σταυρίδη Πατρικίου (επιλεγόμενα), Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2002 [1907], σ. 47.

³⁸⁴ Α. Γιαλούρης, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *ό.π.*, σ. 137-138· Χ. Φεγγαράς, *Το γλωσσικό ζήτημα και οι γαζετατζήδες της Πόλης*, *ό.π.*, σ.6. Ο Χ. Φεγγαράς διαχωρίζει τους Σ. Καραθοδωρή και Η. Βασιάδη από τη στάση αυτή, λέγοντας «σήμερα τον τσαλαπατούν κοπέλια, που νομίζουν ότι το εθνικό αυτό βήμα είναι τιμάριό τους, και θέλουν να το αφήνουν ελεύθερο σ' εκείνους μόνον που θα κόψη το άδειο το κάφκαλό τους». Στο ίδιο, σ. 7.

³⁸⁵ Σ. Σπανούδη, «Δυο Λησμονημένες», *ό.π.*.

³⁸⁶ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 271.

περιοδικό *Παναθήναια* «Επιστολαί εκ Κωνσταντινουπόλεως» (1903) δε χάνει το σθένος της να μιλήσει ξανά υπέρ της διάδοσης των δημοτικιστικών λογοτεχνημάτων. Η *Επιστολή* αναφέρεται σε έναν καλό της φίλο λόγιο γιατρό, οπαδό της καθαρεύουσας, ο οποίος περιμένει την έκβαση του γλωσσικού ζητήματος «δια να δυνηθή [...] να παρακολουθήση τη σύγχρονον παραγωγήν, της οποίας εν τη φανατικότητί του και αυτήν την ύπαρξην αρνείται».³⁸⁷ Πέρα δηλαδή από κάθε έριδες, οι οποίες στιγμάτισαν την προσωπική της κοινωνική και παιδαγωγική υπόληψη στην Κωνσταντινούπολη, παραμένει πιστή στις ιδέες της για το γλωσσικό ζήτημα και την έκβασή του υπέρ του δημοτικισμού.

Σημαντικό, στοιχείο της δράσης της είναι η σταθερότητα των απόψεών της και η τόλμη της να διεισδύσει στον τύπο της Κωνσταντινούπολης, παρόλο που γνωρίζει καλά ότι η δημοσιογραφία μαζί με τους εκπαιδευτικούς και εκκλησιαστικούς φορείς «είναι συνησπισμένα εναντίον της δημόδους».³⁸⁸ Από την αρχή του δημόσιου λόγου της μέχρι το τέλος, υπηρετεί τη διάδοση της δημοτικής στη λογοτεχνία. Η θέση δηλαδή που παίρνει σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα είναι, όπως θα δούμε και συγκριτικά με την εκπαιδευτική του διάσταση, κυρίως από τη σκοπιά της λογοτέχνιδας. Παρόλα αυτά, με λιγότερες αναφορές αλλά με σχετικό δυναμισμό, τοποθετείται υπέρ της εισαγωγής της δημοτικής και στην εκπαίδευση, θέσεις που εκφράζει και πάλι μέσω του λογοτεχνικού της έργου.

1.3 «Θάνατο εις τους δασκάλους να περιορίσωσιν το καταστρεπτικόν έργον των»

Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός

Το ψυχαρικό κήρυγμα αφιερώθηκε και προσανατολίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στη χρήση της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνία. Ο στόχος αυτός ήταν για το γλωσσολόγο- δημοτικιστή ως ένα σημείο ο μοναδικός του αγώνα του. Πίστευε ότι έπρεπε πρώτα να καθιερωθεί η δημοτική γλώσσα στη λογοτεχνία κι έπειτα να επιχειρηθεί η εισαγωγή της στο σχολείο.³⁸⁹ Σε αντίθεση με τον Ψυχάρη, μεγάλη έμφαση με κεντρικό άξονα τη διάδοση του δημοτικισμού στην εκπαίδευση, δίνει και δραστηριοποιείται σχετικά ο Πολίτης γιατρός Φώτης Φωτιάδης. Ο Φ. Φωτιάδης, όπως είδαμε, με αφορμή το διήγημα της Παπαδοπούλου «Αρετή και Κακία» στον *Ταχυδρόμο*, δημοσιεύει επιστολές στην ίδια εφημερίδα. Το περιεχόμενό τους συνδέει στενά την εκπαιδευτική αναγέννηση του έθνους με το γλωσσικό ζήτημα.³⁹⁰

³⁸⁷ Ανατολίτισσα [Α. Παπαδοπούλου], «Επιστολαί εκ Κωνσταντινουπόλεως», *Παναθήναια*, τχ. 6 (1903), σ. 413.

³⁸⁸ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», *ό.π.*, σ. 229.

³⁸⁹ Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης...*, *ό.π.*, σ. 39 (υποσημείωση 2).

³⁹⁰ Άλλωστε το ίδιο δηλώνει και ο τίτλος του βιβλίου που εκδίδει αργότερα με όλη της αλληλογραφία με τον ταχυδρόμο: Φ. Φωτιάδης, *Το γλωσσικόν ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, *ό.π.*.

Η διαπίστωση του Φ. Φωτιάδη ότι τα δικά του παιδιά χάνουν το χρόνο τους σε ένα άκαμπτο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο βίωσε και ο ίδιος, τον οδηγεί με αφορμή το διήγημα της Παπαδοπούλου και τη χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία, στο να προχωρήσει τα αιτήματα των δημοτικιστών ακόμη περισσότερο. Στις επιστολές του αναπτύσσει έναν λόγο συνδυασμένο με φιλοσοφικά παιδαγωγικά ρεύματα³⁹¹ και εθνικά οράματα.³⁹² Το έργο αυτό αποτελεί την αφετηρία του αιτήματος της εισαγωγής της δημοτικής στην εκπαίδευση, δίνοντας όλα εκείνα τα επιχειρήματα που -συνδυαστικά με το ήδη διαδεδομένο κήρυγμα του Ψυχάρη- κάνουν το δημοτικισμό ένα κίνημα εκσυγχρονισμού.³⁹³

Η Παπαδοπούλου, καθώς είναι οικοδιδασκάλισσα των παιδιών του και συμμετέχει συχνά στις εσπερίδες του,³⁹⁴ έρχεται σε επαφή με τις αντιλήψεις του δημοτικιστή γιατρού. Οι εσπερίδες αυτές την εμπνέουν λογοτεχνικά και δημοσιεύει το 1895 το διήγημα «Τα έργα των διδασκάλων». Το έργο αυτό μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα επειδή η συγγραφέας διευρύνει τη χρήση της δημοτικής από τη λογοτεχνία στην εκπαίδευση.

Στο φιλολογικό σαλόνι που μας αφηγείται, ο Έλληνας συγγραφέας και ποιητής κ. Γ.³⁹⁵ διαβάζει ένα διήγημά του γραμμένο στη δημοτική και ξαφνικά ξεσπά σε γέλια. Η συγγραφέας-αφηγήτρια νομίζει ότι τα γέλια αυτά είναι νευρικά, αλλά όταν γίνονται πολύ έντονα οι ακροατές του αντιδρούν ανυπομονώντας για τη συνέχεια της πλοκής. Ακολουθεί μια συζήτηση σχετικά με τη διγλωσσία και το ρόλο των δασκάλων (λογίων και εκπαιδευτικών) στην εδραίωση της καθαρεύουσας. Το διήγημα καταλήγει με τη σπουδαιότητα αναμόρφωσης των σχολικών προγραμμάτων και την ανάγκη εγρήγορσης των δημοτικιστών.

Η απορία ενός παιδιού για τη γλώσσα του διηγήματος του κ.Γ. δίνει την αφορμή για να αναρωτηθεί (ο κ.Γ.) αν καταλαβαίνουν αυτά που γράφει και να δημιουργηθεί το ερώτημα αν η δημοτική είναι (ή όχι) η γλώσσα που κατανοεί ο λαός. «Εγώ ήρχισα να πλέκω το εγκώμιον της δημοτικής και να αναφέρω όλα τα αγαπητά ονόματα, τα οποία την εδόξασαν ή τα οποία ελάμπριναν εκείνη»³⁹⁶ γράφει η Παπαδοπούλου σε πρώτο πρόσωπο. Ακολουθεί ένα σκηνικό *παρεξήγησης* καθώς, η καθαρά γλωσσική τοποθέτηση του συγγραφέα κάνει την ξαδέρφη της αφηγήτριας να νιώσει ότι ο *Αθηναίος* τους μεταχειρίζεται σαν «χωριάτες» που δεν μπορούν να τον καταλάβουν.

³⁹¹ Μιλάει για παράδειγμα για τη σημασία της πραγματολογικής διδασκαλίας και μάθησης (σ. 34) ή αλλού για τη νεωτερική έννοια της προόδου και τη σύνδεση με την Ευρώπη (σ. 44).

³⁹² Στο λόγο του συχνά επικαλείται τον εθνικό προσανατολισμό που οφείλει να έχει το σχολείο και το σχετικό ρόλο της γλώσσας. Βλ. ενδ. στο ίδιο τις σ. 32,41, 87, 88, 91, κ.ά..

³⁹³ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 179.

³⁹⁴ Α. Γιαννιού-Γαϊτάνου, «Τα Φιλολογικά Σαλόνια της Πόλης», ό.π., σ. 919.

³⁹⁵ Πιθανά ο κ.Γ είναι ο Γρηγόριος Ξενόπουλος. Η Παπαδοπούλου γνωρίζουμε ότι είχε αλληλογραφία με τον Ξενόπουλο και οι δύο συγγραφείς έτρεφαν αμοιβαία εκτίμηση, καθώς επίσης ανήκαν στο ίδιο «στρατόπεδο» του δημοτικισμού. Πιθανολογούμε ότι αναφέρεται σε αυτόν καθώς ο μυθιστορηματικός ήρωας είναι Αθηναίος και αναφέρεται στο διήγημα ως «ο προτιμώμενος συγγραφέας της εμής ταπεινότης» (σ. 227). Για τη σχέση της Παπαδοπούλου με τον Ξενόπουλο, βλ. ενδ. Γ. Ξενόπουλος, *Άπαντα*, Αθήνα, Μπίρης, 1957, σ. 304-309.

³⁹⁶ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», ό.π., σ. 227-229.

Στη φιλολογική ανάγνωση βρίσκεται και ένας δημοσιογράφος, ο οποίος «έχυσεν ολίγον φαρμάκι εναντίον της δημοτικής».³⁹⁷ Οι δημοσιογράφοι -όπως είδαμε προηγουμένως- αποτελούν μέρος του πυρήνα που αντιμάχεται της δημοτικής στην Πόλη. Συνεπώς, η μορφή του στο διήγημα αποτελεί συμβολικά και πραγματικά το αντίθετο στρατόπεδο στο γλωσσικό ζήτημα. Η ανάγνωση ολοκληρώνεται όταν ο Αθηναίος ποιητής αναρωτιέται τι έλεγε η μικρή ανηψιά. «Με ρώτησε: αν είναι Γαλλικά αυτά που διαβάζει ο κύριος».³⁹⁸

Το γεγονός αυτό δηλώνει πώς η δημοτική γλώσσα, ενώ είναι η γλώσσα του λαού, πρέπει να αλλάζει όταν κάποιος εκφράζεται δημόσια. Όπως γράφει ο Ψυχάρης στο κεφάλαιό του «Ξένη Γλώσσα», *άμα ανοίξη το στόμα μπροστά σε κανέναν ξένο ή και σ' ένα δικό του θυμάται πως πρέπει να το πη αλλιώς...*³⁹⁹ Πρόκειται γι' αυτό που παρόμοια σημειώνει ο Karl Brugman (1907) σχετικά με την επιρροή «του παιδικού σου σκολιού όλη σου τη ζωή σου στέκει φρουρός μ' ένα της «Αφτό πρέπει!» και κάθε συνέγλωσσος έχει το νου του, πιος πολύ πιος λίγο, να μην παρακαταπατιούνται οι γραφικοί της εποχής του κανόνες».⁴⁰⁰

Η Παπαδοπούλου δεν βάζει τυχαία την απορία στο πρόσωπο ενός παιδιού και αναγνωρίζει την ευθύνη αυτή στο σχολείο. Ο ποιητής του διηγήματος παίρνει πολύ σοβαρά την ερώτηση που φαίνεται στους υπόλοιπους *ανόητη* και αρχίζει ένα λογύδριο: «τώρα που οι λόγιοι έκαμαν την δημόδη γλώσσαν των και την ύψωσαν εις την περιωπήν, η οποία της ήρμοζε, τώρα δεν τους εννοεί ο λαός, δεν τους εννοούν τα παιδιά μας. Αυτό είνε το έργον των διδασκάλων».⁴⁰¹ Αναβαθμίζοντας τη δημοτική γλώσσα σε γλώσσα των λογίων –και όχι μόνο του λαού- θέλει να τονίσει την περίοπτη θέση της (δημοτικής) στη διαμάχη. Δεν πρόκειται πια το δίπολο «γραμματισμένος- αγράμματος» αφού και οι λόγιοι την κατέκτησαν και αναβάθμισαν την αξία της. Ωστόσο, ο λαός δεν την κατανοεί *λόγω των δασκάλων*.

Ως «δάσκαλοι» εννοούνται οι εκπαιδευτικοί και οι λόγιοι. Εννοούνται όλοι αυτοί που με τη δράση τους επέβαλαν μία γλώσσα στο γραπτό λόγο «η οποία μετά εκατόν έτη δεν θα υπάρχη και τα έργα μας θα μείνουν εις το αρχαιολογικόν μουσείον, ως περίεργα πράγματα».⁴⁰² Στο σημείο αυτό η Παπαδοπούλου δεν εκφράζει μία εκτίμηση απλά για την έκβαση της διαμάχης, ότι δηλαδή η καθαρεύουσα θα είναι στο αρχαιολογικό μουσείο ενώ η δημοτική θα βρίσκεται «ελεύθερη» στο λόγο των ελλήνων. Θεωρούμε ότι βαθύτερα από αυτό η συγγραφέας αποδέχεται την άποψη ότι η γλώσσα εξελίσσεται, μετασχηματίζεται και δεν αποτελεί μία σταθερή έκφραση στο πέρασμα του χρόνου.⁴⁰³

³⁹⁷ Στο ίδιο.

³⁹⁸ Στο ίδιο.

³⁹⁹ Γ. Ψυχάρης, *ό.π.*, σ. 257.

⁴⁰⁰ K. Brugman, *Γραφή και Δημοτική και Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Λ. Αρβανίτης (μτφρ.), Αθήνα, 1907, σ. 5.

⁴⁰¹ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», *ό.π.*, σ. 229.

⁴⁰² Στο ίδιο.

⁴⁰³ Βλ. στην παρούσα εργασία σ. 58-59.

Έτσι, ενώ οι δάσκαλοι «τώρα αναπαύονται επάνω στις δάφνες των»⁴⁰⁴ οι συμμετέχοντες της εσπερίδας αναρωτιούνται για το τι πρέπει να γίνει. Η απάντηση είναι αφοπλιστική: «Θάνατο εις τους δασκάλους».⁴⁰⁵ Με τον τρόπο αυτό εισάγει η Παπαδοπούλου τις απόψεις της για τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό συγκεκριμένα: όχι να κλείσουν τα σχολεία αλλά «να περιορίσωσιν το καταστρεπτικόν έργον των. Να διορθωθεί το πρόγραμμά των. Εκέρδισαν πολύ έδαφος, ώστε πρέπει να εργασθώμεν πολύ δια να τους φθάσωμεν».⁴⁰⁶

Στα λόγια αυτά διακρίνονται δύο βασικές απόψεις: από τη μία επιδιώκεται μία διορθωτική επέμβαση εκπαιδευτικής πολιτικής και από την άλλη αναγνωρίζεται το βάθος του προβλήματος για τους δημοτικιστές. Σχετικά με το τελευταίο, πράγματι το γεγονός αυτό εκφράζεται από τους δημοτικιστές με ανησυχία και σημειώνεται η ανάγκη για μια αύξηση του δυναμικού και του έργου τους. Ενδεικτικά, ο Ε. Ροΐδης (1893) γράφει «Ούτοι [οι δημοτικιστές] πρέπει, νομίζομεν, να προσπαθήσωσι προ παντός άλλου να γείνωσι πολλοί» καθώς «η δύναμις τω όντι του αντιθέτου στρατοπέδου είναι φοβερά».⁴⁰⁷

Επιστρέφοντας, στο πρώτο σημείο της παρέμβασης που προτείνεται, κατ' αρχήν αναγνωρίζεται μία δυσάρεστη εκπαιδευτική πραγματικότητα. Η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί για τη χρήση της καθαρεύουσας στο σχολείο, λέξεις με αρνητικό -θα λέγαμε- πρόσημο («περιορίσωσιν», «καταστρεπτικόν») ενώ, ο ρόλος της δημοτικής είναι διορθωτικός άρα μεταρρυθμιστικός.⁴⁰⁸ Η θλιβερή αυτή διαπίστωση είναι διάχυτη στην αναποτελεσματική σχολική εκπαίδευση των ελληνικών σχολείων της εποχής λόγω της διγλωσσίας ανάμεσα σε οικογένεια και σχολείο.⁴⁰⁹

Η λύση που προτάσσεται είναι μία, η ένταξη της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία. Η Παπαδοπούλου πιο μετριάσμενα αναφέρει «να διορθωθεί το πρόγραμμά των» αναφερόμενη προφανώς στα μαθήματα και στη διδασκαλία τους. Έτσι, απομακρύνει τις ευθύνες από τους δασκάλους- εκπαιδευτικούς, γεγονός που και οι «συνοδοιπόροι» της κάνουν, επειδή τους θεωρούν θύματα του ίδιου συστήματος.⁴¹⁰

Σε αυτή την πραγματικότητα και γνωρίζοντας την ισχύ των αντιπάλων τους οι δημοτικιστές αντιλαμβάνονται πόσο πρέπει «να εργασθώμεν πολύ δια να τους

⁴⁰⁴ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», ό.π., σ. 229.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο.

⁴⁰⁶ Στο ίδιο.

⁴⁰⁷ Ε. Ροΐδης, *Είδωλα...*, ό.π., σ. 368.

⁴⁰⁸ Η πραγματικότητα αυτή είναι και η αρχή του έργου του Φ. Φωτιάδη (1902). Γράφει: «Εγώ ξέρω πως εγώ ο ίδιος, φυσικά αγράμματος, έγινα με τέχνη πιο αγράμματος και κλαίω τον καιρό που έχασα και το μυαλό που χάλασα. Και βλέπω πως και τα παιδιά μας τον ίδιο δρόμο βαστούν κ' αφτό με καίει παραπάνω». Φ. Φωτιάδης, ό.π., σ. 12.

⁴⁰⁹ Βλ. σχ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήνα, 1916.

⁴¹⁰ Ο Φ. Φωτιάδης (1902) γράφει «δεν κατηγορώ τους δασκάλους, ούτε τους αδίπλωτους ούτε τους διπλωμένους· το εναντίο μάλιστα». Φ. Φωτιάδης, ό.π., σ. 78. Και αργότερα διαβάζουμε την ίδια πραγματικότητα σε μαρτυρίες των ίδιων των δασκάλων, όπως του Θένη Μούζου (1915) από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος κάνει λόγο για το δάσκαλο που «μοιάζει ο καημένος σαν ένα πουλί με μεγάλες φτερούγες που προσπαθεί να πετάξη, μα τα πόδια του είναι σφιχτοδεμένα καταγής, κι έτσι μόλις υψωθή λιγάκι, ξαναπέφτει απελπισμένο». Στο Μ. Τριανταφυλλίδης, ό.π., σ. 9.

φθάσωμεν».⁴¹¹ Στην προσπάθειά τους ο δημοσιογράφος του διηγήματος μυθοπλαστικά, αλλά και ο τύπος στην πραγματικότητα, νουθετεί «ο προσυλητισμός να γίνη εις την καθαρεύουσαν, διότι... κινδυνεύεται να μην εννοηθήτε και πάλιν είπεν ο δημοσιογράφος με χαιρεκακίαν».⁴¹² Κάνοντας λόγο για «προσηλυτισμό» δια στόματος οπαδού της καθαρεύουσας, αντιλαμβανόμαστε την άποψή τους για τη δημοτική ως *άλλου δόγματος από το εθνικό*. Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει η εμμονή στη θέση τους ότι η δημοτική δεν θα είναι κατανοητή από το λαό, οπότε τα άρθρα πρέπει να γράφονται στην καθαρεύουσα, σημείο στο οποίο αναφέρονται οι δημοτικιστές στηλιτεύοντας την περιφρόνηση του λαού στη λαϊκή έκφραση.

Κλείνοντας το διήγημα, διαπιστώνεται ότι «πολύ πολύ προώδευσεν εδώ, το έργον των διδασκάλων».⁴¹³ Στο σημείο αυτό «διδάσκαλοι» θα μπορούσαν να θεωρηθούν εκτός από τους λόγιους και τους συγγραφείς και οι εκπαιδευτικοί των σχολείων. Πέρα από τη δυσχερή θέση που τους αναγνωρίζεται, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί δεδομένη η καθολική ταύτισή τους με τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Αντίθετα μάλιστα, υπάρχουν δάσκαλοι οπαδοί της καθαρεύουσας, που αντλούν –ή προσπαθούν να αντλήσουν- από τη θέση τους και από τη γλωσσική τους προτίμηση μια ιδιαίτερη κοινωνική αξία. Στο θέμα αυτό αναφέρεται η Παπαδοπούλου δευτερευόντως σε δύο έργα της.

Ειδικότερα, η συγγραφέας είναι αρκετά ειρωνική με την καθαρεύουσα ως κατεξοχήν γλώσσα που χρησιμοποιούν οι δάσκαλοι. Στο «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης» (1891) ο δάσκαλος και ποιητής Πίνδαρος Γραμματόπουλος εμμένει σε ετυμολογίες λέξεων και εκφράζει τα συναισθήματά του «με λέξεις καθαρώς αρχαϊκά».⁴¹⁴ Η μορφή του γελοιοποιείται μέσα στη νουβέλα, αφού ξεσπούν με αφορμή τα λόγια του αφορισμοί εναντίον των *γραμματισμένων* «οι οποίοι βγαίνουν μπόσικοι άνθρωποι και δεν ξέρουν να χωρίσουν δυο γαδάρων άχερο».⁴¹⁵ Μέσω της μορφής του Πινδάρου η Παπαδοπούλου αρχικά φαίνεται ειρωνική και αποστασιοποιημένη από το «αντιπροσωπευτικό δείγμα ενός καθαρευουσιάνου Φαναριώτη ποιητή με τον πομπώδη τόνο και τη ρηχή ουσία».⁴¹⁶

Παρόμοια, στο μυθιστορηματικό δάσκαλο, Ιερεμία, («Προφητεία») δημιουργεί μια μορφή γεμάτη έπαρση και περιφρόνηση για τους άλλους. Ο Ιερεμίας είναι ένας (υπερ)φιλόδοξος νέος που δεν καταφέρνει τελικά να πραγματοποιήσει την προφητεία του δικού του δασκάλου του να γίνει «έξοχος ανήρ». Στο πλέγμα των ελλειμματικών χαρακτηριστικών του είναι και η χρήση της καθαρεύουσας. Η Παπαδοπούλου είναι καυστική στο πρόσωπό του: «εύρισκε, αυτός που έγγραφε την καθαρεύουσα, την πειο ακατάληπτον, το δάσκαλό του πολύ γελοίο».⁴¹⁷ Στον αντίποδα του Ιερεμία η Παπαδοπούλου βάζει την αδερφή του Μοσχούλα, μια

⁴¹¹ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», *ό.π.*, σ. 229.

⁴¹² Στο ίδιο.

⁴¹³ Στο ίδιο.

⁴¹⁴ Α. Παπαδοπούλου, «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης», *ό.π.*, σ. 49.

⁴¹⁵ Στο ίδιο.

⁴¹⁶ Ν. Μαυρέλος, «Η απουσία του ανδρικού λόγου...», *ό.π.*, σ. 161-162.

⁴¹⁷ Α. Παπαδοπούλου, «Προφητεία», *Η Βοσπορίς*, τχ. 3 (24 Απριλίου 1899), σ. 23.

εργατική και φιλότιμη αγρότισσα, που ειρωνεύεται τις πνευματικές δυνατότητες του αδερφού της, οι οποίες και δεν θα του επιτρέψουν τελικά παρά να γίνει ένας μέτριος δάσκαλος χωριού.⁴¹⁸

Φαίνεται, λοιπόν, ότι όταν η δημοτικίστρια συγγραφέας- παιδαγωγός δημιουργεί ήρωες δασκάλους οπαδούς της καθαρεύουσας, αυτοί είναι αδύναμες φιγούρες, με περιορισμένες πνευματικές ικανότητες και ασήμαντο συγγραφικό έργο.⁴¹⁹ Όταν δε ο Ιερεμίας ανακαλύπτει απογοητευμένος ασυνταξίες και ανορθογραφίες σε ένα γράμμα του δασκάλου του, δεν μπορούμε να μη συνδέσουμε το γεγονός αυτό με την άποψη του Φ. Φωτιάδη (1902) ότι «πολεμά με τα χρόνια ο δάσκαλος να του χώσει στο νου κανόνες για τέχνη, που ο ίδιος ο δάσκαλος δεν έμαθε, δεν ένιωσε, για τέχνη που ο ίδιος ο δάσκαλος ποτέ δεν μπορεί να τη μάθει, να τη νιώσει μεσ' στο αίμα του, μεσ' στα νεύρα του, που ο ίδιος ο δάσκαλος μάστορης να γίνη δεν είναι βολετό [...]».⁴²⁰

Έτσι, η φυσιογνωμία του καθαρευουσιάνου δασκάλου που διαμορφώνεται είναι εκείνη του προκλητικού υπερόπτη, ο οποίος χρησιμοποιεί με στόμφο τη γλώσσα, αλλά τελικά δεν έχει καμία επιτυχία, τόσο σε επαγγελματικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Στο πρόσωπό του ο κοινωνικός περίγυρος είναι ευθέως κυνικός, δε διστάζουν ακόμη και οι λαϊκές μάζες (χονδρέμποροι και αγρότες) να τον γελοιοποιήσουν και να συρρικνώσουν την προσωπικότητά του, η οποία τελικά μοιάζει με μια καρικατούρα πνευματικής ύπαρξης.

Συνοψίζοντας τις κυριότερες θέσεις της Παπαδοπούλου σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα κατ' αρχήν η συγγραφέας- δασκάλα παίρνει μία ξεκάθαρη θέση για την επίλυσή του υπέρ της δημοτικής. Θεωρεί ότι η δύναμη των αντιπάλων είναι μεγάλη. Γύρω απ' αυτήν συσπειρώνονται ισχυρές δυνάμεις (εκκλησία, δημοσιογραφία, σχολείο) και γ' αυτό παροτρύνει τη δημιουργία έργων, προκειμένου να σχηματιστεί ένα στέρεο έδαφος για την έκβασή του. Τα έργα αυτά αποτελούν εκτός από ανάγκη για το κίνημα και τη μοναδική έκφραση για τους λογοτέχνες, καθώς η καθαρεύουσα στερείται της ικανότητας απόδοσης νοημάτων και συναισθημάτων. Αναγνωρίζει και προωθεί στα έργα της τη σύγχρονη λογοτεχνική γενιά των δημοτικιστών (Γ. Ξενόπουλο, Κ. Παλαμά, Α. Εφταλιώτη, κ.ά.) και απογοητεύεται από την άρνηση των συμπατριωτών της να έρθουν σε επαφή με τη νεώτερη φιλολογία της εποχής της.

Πιθανά αποδέχεται τη θέση των «συνοδοιοπόρων» της σχετικά με την μεταβολή της γλώσσας σύμφωνα με εξελικτικούς νόμους και τάσσεται υπέρ της καθιέρωσής της στην εκπαίδευση. Στο τελευταίο αυτό σημείο από τη μία δείχνει δυναμισμό, ζητώντας «θάνατο στους διδασκάλους» κι από την άλλη ηπιότερα προτείνει «να διορθωθεί το πρόγραμμα των».⁴²¹ Εκείνο, όμως, που και στις δύο περιπτώσεις αναζητά είναι η αλλαγή, προκειμένου οι επόμενες γενιές να κατανοούν την αληθινά δική τους γλώσσα, τη δημοτική. Η περιορισμένη αναφορά της στον

⁴¹⁸ Π. Αποστολή, *ό.π.*, σ. 10.

⁴¹⁹ Σημειώνεται ότι τόσο ο Πίνδαρος όσο και ο Ιερεμίας επιχειρούν να γράψουν λογοτεχνία αλλά αποτυγχάνουν και γελοιοποιούνται.

⁴²⁰ Φ. Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 23.

⁴²¹ Α. Παπαδοπούλου, «Τα έργα των διδασκάλων», *ό.π.*, σ. 229.

εκπαιδευτικό δημοτικισμό μπορεί να κατανοηθεί στο χρονικό σταθμό του κινήματος, καθώς την περίοδο αυτή (τέλη 19^{ου} αι. – αρχές 20ού) η ιδέα της εισαγωγής του δημοτικισμού στην εκπαίδευση ήταν στη γέννησή της.

Στις θέσεις της για το δημοτικισμό εντάσσει και το εθνικό επιχείρημα, σύμφωνα με τη θέση του κινήματος τον 19^ο αιώνα αρχές 20ού, όπου η δημοτικιστική στράτευση στοχεύει στη συνολική ματιά στην ελληνική ιστορία και στη σύνδεση με το εθνικό ζήτημα.⁴²² Το θέμα όμως αυτό, σχετικά με τον εθνικό λόγο της Παπαδοπούλου, τη θέση των φορέων και τα χαρακτηριστικά διάδοσης της εθνικής ταυτότητας, θα αναπτυχθεί αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

⁴²² Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 140-141.

2. Εθνική ταυτότητα και Παιδεία

Εισαγωγή

Η προσπάθεια να προσεγγίσουμε «εθνικά ζητήματα» στον Οθωμανικό χώρο και κυρίως στα Βαλκάνια κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες. Κατ' αρχήν η χρήση των όρων σχετικά με τις έθνος συχνά πλησιάζει την ιδεολογία του «εθνικισμού». Ο ίδιος ο εθνικισμός θεωρείται ένα επίμαχο θέμα «όχι μόνο γιατί περιβάλλεται από πλήθος αξιολογικών φορτίσεων, στερεοτύπων και προκαταλήψεων που εμποδίζουν τη νηφάλια όσο και την κριτική επιστημονική σκέψη, αλλά και γιατί είναι ένα επιστημονικό αντικείμενο για την ανάλυση του οποίου συγκρούονται διαφορετικές και αντιτιθέμενες θεωρήσεις».⁴²³

Στο πυρήνα αυτών των θεωρήσεων βρίσκονται και τα κριτήρια προσδιορισμού του έθνους ή της συγκρότηση μιας εθνικιστικής ιδεολογίας. Σχετικά με το χωρο- χρονικό πλαίσιο προσέγγισης της παρούσας μελέτης, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα έως την οριστική διάλυσή της (1924), ο εθνογραφικός χάρτης της απεικονίζει ένα «μωσαϊκό» πληθυσμών με ποικίλα χαρακτηριστικά. Οι παράγοντες που διαιρούν κατά κάποιο τρόπο τα έθνη, δίνοντάς τους όσο το δυνατόν μοναδικά κριτήρια εθνικής ταυτότητας είναι η γλώσσα και η θρησκεία.⁴²⁴

Η έμφαση στο γλωσσικό κριτήριο ως διαφοροποιητικό εθνικό χαρακτηριστικό, αμφισβητήθηκε από τους μελετητές του εθνικισμού. Κατά τον Hobsbawm (1992) η γλώσσα δεν μπορεί να παράγει από μόνη της το κριτήριο της εθνικής διαφοροποίησης ούτε, να αποτελέσει αποδεικτικό τεκμήριο της αρχιότητας των εθνικών διακρίσεων.⁴²⁵ Το γεγονός, δε, του μονοδιάστατου προσδιορισμού του γλωσσικού κριτηρίου, το οποίο το καθίσταται ως εξέχον στον εθνικισμό, είναι σύμφωνα με τον Π. Λέκκα (2006) αποτέλεσμα της γενίκευσης του γερμανικού εθνικισμού, κατά τον οποίο η γλωσσική αλλοτρίωση είναι η περισσότερο επικίνδυνη απειλή για την επιβίωση του έθνους. Η αποκλειστική εστίαση συνεπώς, στις γλωσσικές διαστάσεις θα σήμαινε και την εκ των προτέρων συρρίκνωση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας του έθνους.⁴²⁶

⁴²³ Ν. Δεμερτζής, «Ο Εθνικισμός ως Ιδεολογία», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός (21 και 22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995, σ. 67.

⁴²⁴ Ε. Σκοπετέα, «Γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια...», *ό.π.*, σ. 32

⁴²⁵ Σ. Μπέης, *ό.π.*, σ. 414.

⁴²⁶ Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα, Κατάρτι, 2006, σ. 142-143. Η εμμονή στο γλωσσικό κριτήριο ως καθοριστικό της εθνικής ταυτότητας αποτυπώνεται ως αδιέξοδη στο εξής παράδειγμα του Ernest Gellner: στη βάση του γλωσσικού προσδιορισμού ενός έθνους, αν υποθέσουμε ότι όσοι μιλούν την ίδια γλώσσα αποτελούν ένα έθνος, οι 8.000 γλώσσες που υπάρχουν σήμερα παγκοσμίως πιέζουν τις 800 εθνότητες 200 περίπου εθνών κρατών έτσι ώστε ένας πρόχειρος υπολογισμός δίνει ένα ενεργό εθνικισμό για κάθε δέκα εν δυνάμει. Δηλαδή, διερωτάται ο Ε. Gellner: «Τι συμπέρασμα βγαίνει απ' όλα αυτά; μήπως ότι για κάθε ένα εθνικισμό ο οποίος έχει ως τώρα σηκώσει το άσχημο κεφάλι του, εννέα άλλοι περιμένουν ακόμη στον προθάλαμο;», Ε. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Δ. Λαφαζάνη (μτφρ.), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1983, σ. 86-88.

Μία πολυπρισματική οπτική σχετικά με τον πολιτισμικό και ιστορικό προσδιορισμό του έθνους δίνεται από τον Smith (1991). Ορίζοντας ως «εθνοτικές κατηγορίες» τις ομάδες πληθυσμών που θεωρούνται τουλάχιστον από ένα μέρος εξωτερικών παρατηρητών, ως ξεχωριστές πολιτισμικές και ιστορικές *συνομαδώσεις*, ο Smith θεωρεί ότι σημαντικά στοιχεία διαφοροποίησης σε αυτές αποτελούν το κοινό όνομα, ο μύθος της κοινής καταγωγής, οι κοινές ιστορικές μνήμες, η πρόσδεση με συγκεκριμένη «πατρίδα», τα διαφοροποιητικά στοιχεία της κοινής κουλτούρας.⁴²⁷

Η ανάγκη συγκερασμού διαφόρων παραμέτρων του εθνικισμού, ως ιστορικού φαινομένου, αναδεικνύεται σε θεωρητικό επίπεδο ιδιαίτερης σημασίας, προκειμένου να δημιουργηθούν όσο το δυνατόν περισσότερα κριτήρια, τα οποία στη συνέχεια θα αποκαλύψουν τον τρόπο καλλιέργειας μιας εθνικής συνείδησης, έτσι ώστε το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας να μπορεί να εντυπωθεί πάνω σε μία κοινωνική ομάδα.⁴²⁸ Στο πλαίσιο αυτό της, κατά τον Aderson (1983), νοητικής συγκρότησης εθνών, η λογοτεχνία αποτελεί ένα προνομιακό χώρο εδραίωσης «νοερών κοινοτήτων»,⁴²⁹ λόγω του ότι συνέβαλε στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, αλλά προσδιορίστηκε και η ίδια ως ιδιαίτερο τμήμα της εθνικής κουλτούρας. Αποτέλεσμα της ζύμωσης λογοτεχνίας και έθνους είναι το πολιτισμικό σύστημα που ονομάζεται «εθνική λογοτεχνία».⁴³⁰

Τα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, τα οποία μπορούν να ενσωματωθούν στα περιεχόμενα μιας «εθνικής λογοτεχνίας», δημοσιεύονται κυρίως από το 1898 έως το θάνατό της (1906), στον ελληνικό περιοδικό τύπο του ελληνικού κράτους και της διασποράς. Τα κύρια στοιχεία των εκδόσεων είναι δύο: τα έτη έκδοσής τους και το περιεχόμενο των εντύπων. Επίσης, η έκδοσή τους συμπίπτει χρονικά με το οδοιπορικό της συγγραφέως- παιδαγωγού σε περιοχές με

⁴²⁷ Σ. Μπέης, *ό.π.*, σ. 412.

⁴²⁸ Π. Κιτρομηλίδης, «Το εθνικό ζήτημα στα βαλκάνια...», *ό.π.*, σελ 54.

⁴²⁹ Πρόκειται για τον όρο του Aderson "Imagined Communities" τον οποίο ο Κιτρομηλίδης στο άρθρο του «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικισμού..., *ό.π.*, μεταφράζει ως «Νοερές κοινότητες». Το έργο του Aderson μεταφράστηκε από την Π. Χαντζαρούλα (1997) ως «φαντασιακές κοινότητες» όρο που την επόμενη χρονιά υιοθετεί και η Β. Αποστολίδου στο άρθρο της «Η συγκρότηση και οι σημασίες της «Εθνικής Λογοτεχνίας», Επιστημονικό συμπόσιο: *Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1998, σ. 15-39. Παρόμοια ο Ν. Δεμερτζής (1994), *ό.π.*, σ. 109- 110, προτείνει την απόδοση «φαντασιακά βιώμενη κοινότητα» και ότι το *Imagined* του Aderson μπορεί να συναφθεί με το λακανικό *Imaginary*. Για την αποφυγή εννοιολογικής σύγχυσης του αναγνώστη, στην παρούσα μελέτη θα χρησιμοποιήσουμε την απόδοση του Π. Κιτρομηλίδη «νοερές κοινότητες», ως την πρώτη απόδοση του όρου στα ελληνικά, η οποία ταυτόχρονα θεωρούμε ότι είναι αρκετά σαφής και συγκεκριμένη με ιστορικο- κοινωνικές προεκτάσεις. Αντίθετα ο όρος «φαντασιακός» που συνδέεται με τη Λακανική συγκρότηση του «εγώ» με βάση την εικόνα του ομοίου του (εικονικό εγώ) και το «σύνδρομο του καθρέπτη» (βλ. σχ. J. Laplanche & J.B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα, Κέδρος, 1991, σ. 531) θεωρούμε ότι δημιουργεί τις συνθήκες μίας περισσότερο ψυχαναλυτικής οπτικής, η οποία στην παρούσα μελέτη απέχει από το πλαίσιο και τους σκοπούς της ανάλυσής μας.

⁴³⁰ Β. Αποστολίδου, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της «Εθνικής Λογοτεχνίας»...», *ό.π.*, σ. 15-16. Για την Εθνική λογοτεχνία και τη διαδικασία συγκρότησής της στην Ελλάδα βλ. επίσης το D. Tziovas, *The Nationism of the Demoticists and Its Impact on their Literary Theory (1888- 1930)*, Adolf M. Hakkert, Άμστερνταμ, 1986, κυρίως σ. 18-57.

έντονο εθνικό ανταγωνισμό. Στο σημείο αυτό συνυπάρχουν και συνεργάζονται δύο φορείς εθνικιστικής ιδεολογίας του 19^{ου} αιώνα: οι διανοούμενοι και η τυπογραφία. Ο ρόλος των διανοούμενων (φιλοσόφων, λογοτεχνών, δημοσιογράφων, κλπ.) λειτούργησε στην ενίσχυση του εθνικισμού από τη «βάση». Οι διανοούμενοι «κινούμενοι πάντα μέσα σε ιδιαίτερα πολιτισμικά πλαίσια και μια ατμόσφαιρα ιδεών, εκ των υστέρων συστηματοποιούν, εκλογικεύουν και συνθέτουν την ιδεολογία του εθνικισμού, που αποκτά πλέον μια δική της αυτονομία και δυναμική».⁴³¹ Παράλληλα, η τυπογραφία, οι εφημερίδες, τα περιοδικά και η καθιέρωση εντύπων εθνικής γλώσσας, αποτελούν τις βασικότερες τεχνικές προϋποθέσεις που «διευκολύνουν» τον εθνικισμό.⁴³²

Συγκεκριμένα, η Παπαδοπούλου δημοσιεύει τα «Μακεδονικά και πατριωτικά διηγήματα»⁴³³ το διάστημα που βρίσκεται παρθεναγωγός στη Σηλυβρία (1897-1899) και οικοδιδασκάλισσα στο Βουκουρέστι (1900-1901). Η δράση της τόσο στη Σηλυβρία όσο και στο Βουκουρέστι συνδέεται με την ανάγκη που νιώθει για τη διάσωση και αναβίωση ελληνικών πολιτισμικών στοιχείων. Λέγεται ότι η επίσκεψη που πραγματοποιεί στον τάφο του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου την εμπνέει⁴³⁴ ώστε να αναπτύξει συνεργασία με το περιοδικό «Η Διάπλασις των παιδων». Γράφει δωρεάν διηγήματα και 300 αντίτυπα της *Διάπλασης* αποστέλλονταν σε διάφορα μέρη της Μακεδονίας.⁴³⁵

Η εθνική διάσταση του εντύπου είναι σημαντική. Το δεύτερο χρόνο έκδοσής του διαβάζουμε στο εισαγωγικό μήνυμα της Διεύθυνσης προς τους φίλους του περιοδικού: «Ούτε μόχθων δε ούτε δαπανών θέλομεν φεισθή, όπως υπό πάσας τας απόψεις βελτιώσωμεν και αύθις «την Διάπλασιν» και όσον οίον τε κάλλιον προς τον εθνικόν αυτής σκοπόν ανταποκρινόμενη καταστήσωμεν. Διότι «η Διάπλασις των Παιδων» εκ των σπλάχνων του Ελληνισμού εξερχόμενη, με ελληνικήν καρδίαν προς Ελληνόπαιδα ομιλούσα, εξυπηρετούσα καθ' όσον δύναται την Πατρίδα της και τον εθνισμόν της, ευρυτέραν οσημέραι προώρισται να λάβη διάδοσιν, υιοθετημένη παρά πάσης ελληνικής οικογενείας».⁴³⁶

Το κύριο στοιχείο του περιοδικού που μας ενδιαφέρει εδώ εκτός από τη εθνική στοχοθεσία του περιοδικού,⁴³⁷ είναι το γεγονός ότι απευθυνόταν σε μικρές ηλικίες (εικόνα 1). Πρόκειται δηλαδή για ένα τρόπο γαλούχησης της νέας γενιάς Ελλήνων, συμπληρωματικό ως προς την οικογένεια, με πρότυπα συμπεριφοράς και υποδείγματα μέσα από τη λογοτεχνία. Στα φύλλα της *Διάπλασης* η Παπαδοπούλου δημοσιεύει 8 διηγήματα,⁴³⁸ τα περισσότερα από τα οποία θα μπορούσαν να

⁴³¹ Ν. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 77.

⁴³² Στο ίδιο, σ. 78.

⁴³³ Ο χαρακτηρισμός αυτός συνοδεύει την έκδοση των συγκεκριμένων διηγημάτων.

⁴³⁴ Βλ. σχ. το διήγημα «Τρισάγιον», *Εθνική Αγωγή*, έτ. 2 (1899), σ. 148-150.

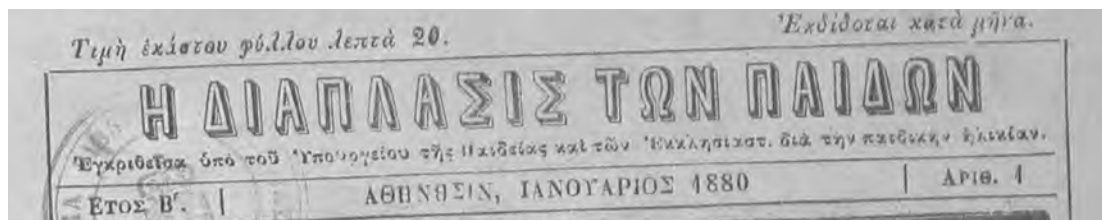
⁴³⁵ Δ. Μοστράτος, *εισήγηση*, σ. 136. Τη σύνδεση της επίσκεψης στο τάφο του Βουλγαροκτόνου με τη συνεργασία της Παπαδοπούλου με το περιοδικό *Διάπλασις των Παιδων*, κάνει ο Δ. Μοστράτος, στο ίδιο σημείο της εισήγησής του.

⁴³⁶ *Διάπλασις των Παιδων*, τόμ. Β' (1880), σ. β'.

⁴³⁷ Για τη «Διάπλασις των Παιδων» βλ. σχ. Β. Πάτσιου, *Η Διάπλασις των Παιδων 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν.- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.

⁴³⁸ Πρόκειται για τα διηγήματα: «Το Βασιλόπουλο», τχ. 4 (1897), σ. 52· «Κυπαρίσσι- Τριανταφυλλιά», τχ. 5 (1898), σ. 388· «Τα παντοφλάκια της Σταχτοπέπαιλης», τχ. 6 (1899), σ. 82· «Απάντησις», τχ.6

θεωρηθούν παραμύθια. Η συχνότητα της συνεργασίας αυτής δε χαρακτηρίζεται από συστηματική περιοδικότητα, καθώς δημοσιεύονται στο διάστημα 1897- 1902. Ωστόσο, το σύνολο των διηγημάτων που δημοσιεύει εκεί είναι έργα ηθοπλαστικά.

Εικόνα 1

Στο εξώφυλλο της *Διάπλασις των Παίδων* διαβάζουμε «Εγκριθείσα υπό του Υπουργείου της Παιδείας και των Εκκλησιαστ. δια την παιδικήν ηλικίαν»⁴³⁹

Ο επόμενος σταθμός της Παπαδοπούλου στο Βουκουρέστι, γεμίζει την παιδαγωγό με πατριωτικό ενθουσιασμό καθώς ο Σπανδωνίδης, στο σπίτι του οποίο θα εργαστεί ως οικοδιδασκάλισσα «[...] είναι Μελενίκειος, [...] και θα εργασθώ δια την Μακ(εδονίαν)». ⁴⁴⁰ Πραγματικά, συνδέει την παραμονή της στο Βουκουρέστι με την εθνική της δράση μέσα από τη λογοτεχνία. Δημοσιεύει στην εφημερίδα *Πατρίς Βουκουρεστίου* τα *Μακεδονικά διηγήματα* «πατριωτικά και κοινωνικά, διότι ακριβώς εδώ εις τα θολά νερά του Δουνάβεως, πνίγεται πολύς Ελληνισμός». ⁴⁴¹ Η συνεργασία της με την εφημερίδα είναι πιο τακτική. Το διάστημα 1899- 1902 δημοσιεύει δεκαπέντε διηγήματα, ⁴⁴² τα οκτώ από τα οποία κυκλοφορούν μόλις το πρώτο τρίμηνο της συνεργασίας τους (Οκτώβριος- Δεκέμβριος, 1899). Όπως μπορεί να διαπιστωθεί και από τους τίτλους των έργων, (ενδεικτικά «Μ. Αλέξανδρος και Μακεδονία», «Το ράσσον», «Πατριώτης», «Αι Πηνελόπαι μας», «Ζήτω η ελευθερία») πρόκειται για έντονα πατριωτικά διηγήματα, τα οποία στους κύκλους των Μακεδόνων του Βουκουρεστίου προκάλεσαν ενθουσιασμό αλλά «εν μέσω

(1899), σ. 111· «Ο υιός του Αλεξάνδρου», τχ.6 (1899), σ. 220· «Παρά την γέφυραν», τχ.7 (1900), σ. 20-21)· «Οι θυγατέρες του Πιέρου», τχ. 9 (1902), σ. 259-260 και το ποίημα «Αγάπη», τχ.9 (1902), σ. 131.

⁴³⁹ Πηγή εικόνας: <http://medusa.libver.gr/handle/123/1357> [τελευταία επίσκεψη 28/12/2012]. Η έμφαση δική μας.

⁴⁴⁰ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 255.

⁴⁴¹ Στο ίδιο, σ. 255

⁴⁴² Πρόκειται για τα έργα: «Μ. Αλέξανδρος και Μακεδονία», αρ. φ. 2566, 17/29 Οκτωβρίου 1899, σ. 3· «Το ράσσον», αρ. φ. 2566, 17/29 Οκτωβρίου 1899, σ. 2· «Από συμφέρον», αρ. φ. 2577, 31 Οκτ./ 12 Νοεμβρίου 1899, σ. 2· «Αγάπη», αρ. φ. 2589, 14/26 Νοεμβρίου 1899, σ. 1· «Η μάνα», αρ. φ. 2595, 21 Νομ./ 3 Δεκεμβρίου 1899· «Ψευδείς θεοί», αρ. φ. 2601, 28 Νοεμ./ 10 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2-3· «Πατριώτης», αρ. φ. 2607, 17 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2-3· «Αι Πηνελόπαι μας», αρ. φ. 2617, 18/30 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2· «Αιώνων τελετή», αρ. φ. 2627, 1/13 Ιανουαρίου 1900, σ.4· «Τα δάκρυα το δασκάλου», αρ. φ. 2637, 16/28 Ιανουαρίου 1900, σ.1· «Εκδρομαί εις Θράκην», αρ. φ. 2645, 23 Ιουνίου/4 Φεβρουαρίου 1900, σ.2· «Ξενητευμένος», αρ. φ. 3207, 25 Δεκεμβρίου 1901/7 Ιανουαρίου 1902, σ. 2· «Χρυσοί γάμοι», αρ. φ. 3209, 1/14 Ιανουαρίου 1902, σ. 2· «Ζήτω η ελευθερία», αρ. φ. 3250, 25 Μαρτίου/ 7 Απριλίου 1902, σ.2-3· «Κωνσταντίνου Σπανούδη. Ιστορικά σελίδες», αρ. φ. 3255, 23 Φεβρουαρίου/ 8 Μαρτίου 1902, σ. 3 και το ποίημα «Ενανθρώπις Θεού», αρ. φ. 3297, 14/27 Απριλίου 1902, σ. 2.

βροχής συγχαρητηρίων» που δέχτηκε η ίδια, η διεύθυνση της εφημερίδας τη νουθετεί «ότι οι Βλάχοι με τους οποίους δυστυχώς ευρισκόμεθα εις επικοινωνίαν και μετά των οποίων είμεθα αλληλένδετοι... δεν τα καλοβλέπουν τα τοιαύτα και σας παρακαλώ να είσθε προσεκτική». ⁴⁴³ Η σκέψη της Παπαδοπούλου όπως είδαμε είναι απόλυτη: «Εγώ δεν θα είμαι προσεκτική. Εγώ είμαι ανεξάρτητος», ⁴⁴⁴ και πράγματι την επόμενη χρονιά (1900) η συνεργασία της με την εφημερίδα δεν είναι συχνή, αφού δημοσιεύει μόλις τρία έργα.

Προτού λογοκριθεί, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονταν η συγγραφέας το ρόλο της εφημερίδας, σχετικά με το «αλύτρωτο» έθνος, και πιθανά τη συμβολή της σε αυτήν, είναι εμφανής στο σημείωμα που στέλνει στον εκδότη της, Σπυρίδωνα Σίμο, για τη δεκαετηρίδα του εντύπου. Γράφει: «Από δεκαετίας η πατριωτικότητά Πατρίς ψάλλουσα την γλυκειάν λέξην, κατέστη το αλάνθαστον αντιφάρμακον εξουδετερώνουσα την δύναμην του νερού της λήθης, το οποίο κερνά ακάματος η νεράιδα της Διμποβίτσας. Τιμή και δόξα εις τον διευθυντήν της κ. Σπυρίδωνα Σίμον, έναν μοναδικόν επιδιώκοντα σκοπόν και εγκαρδίους ευχάς να εορτάση και πεντηκοετηρίδα, οπότε πλέον ο δικέφαλος αετός του ίσως θα τανύη τας πτέρυγας του και εκεί, όπου όρνεα τώρα πτερυγίζουν». ⁴⁴⁵ Ο δικέφαλος αετός ήταν το σήμα της εφημερίδας *Πατρίς Βουκουρεστίου* (εικόνα 2). Η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί το σύμβολο μεταφορικά: εύχεται στον εκδότη να αυξήσει την κυκλοφορία του σε «αλύτρωτες» περιοχές. Καθώς όμως ο δικέφαλος αετός είναι το έμβλημα του Βυζαντίου, ουσιαστικά εύχεται στον «υπόδουλο» ελληνισμό να κατακτήσει τις «χαμένες πατρίδες» του, μεταφέροντας τον πόθο της Μεγάλης Ιδέας.

Εικόνα 2:

Το σήμα της εφημερίδας Πατρίς Βουκουρεστίου σε εξώφυλλο του 1906 ⁴⁴⁶

Ένα τρίτο περιοδικό στο οποίο η συγγραφέας δημοσιεύει «πατριωτικά διηγήματα» είναι «Η Εθνική Αγωγή» ⁴⁴⁷ (εικόνα 3). Η συνεργασία της με το συγκεκριμένο περιοδικό ξεκινά το 1899 σε μία περίοδο όπου μετακινείται διαρκώς αναζητώντας τρόπους με τους οποίους θα υπηρετήσει έμπρακτα τον ελληνικό «απελευθερωτικό»

⁴⁴³ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 255.

⁴⁴⁴ Στο ίδιο.

⁴⁴⁵ Εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2612, 12/24 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2. Το σημείωμα υπογράφεται με την ένδειξη: 25 Νοεμβρίου 1899, Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου.

⁴⁴⁶ Πηγή εικόνας: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Όπως ανακτήθηκε από http://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=47516&seg=0 [τελευταία επίσκεψη 01/01/2013].

⁴⁴⁷ Για το περιοδικό *Εθνική Αγωγή* βλ. ενδ. Στο Θ. Χασεκίδου- Μάρκου, «Προσπάθειες για «Εθνική Αγωγή» Το περιοδικό του Γ. Δροσίνη», στα Πρακτικά του ΚΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρίας, Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρία, 2007, σ. 357-370.

αγώνα. Το 1902 γράφει για τη μετάβασή της μέσω Βιέννης και Βουδαπέστης στο Μελένικο «όπου είμαι διωρισμένη επόπτρις».⁴⁴⁸ Πραγματοποιεί ένα σύντομο ταξίδι στη Θεσσαλονίκη, η οποία της «ήρесе πολύ και εύρον τους ανθρώπους αγωνιζομένους τον καλόν αγώνα με σθένος απίστευτον»⁴⁴⁹. Η αναφορά της αυτή σχετίζεται με τον Μακεδονικό Αγώνα, στον οποίο όπως είδαμε είχε ζητήσει το 1899 τη συνδρομή της.⁴⁵⁰

Εικόνα 3:

Εξώφυλλο της *Εθνικής Αγωγής* του 1900⁴⁵¹

Το διάστημα αυτό η συνεργασία της με την *Εθνική Αγωγή* δεν είναι συμπτωματική, καθώς η έκδοση του περιοδικού πραγματοποιείται το 1898 από το Γεώργιο Δροσίνη, ένα μόλις χρόνο έπειτα από την ήττα των Ελλήνων στον «πόλεμο των τριάντα ημερών».⁴⁵² Ο Δροσίνης στο πρώτο τεύχος του περιοδικού αναγνωρίζει την εθνική αυτή ήττα στην αποτυχημένη εθνική εκπαίδευση. Γράφει: «[...] τούτο κατέδειξε και η τελευταία εκ του πολέμου συμφορά, η αποκαλύψασα ως κυριώτατην αφορμήν του ολέθρου την έλλειψιν εθνικής αγωγής».⁴⁵³ Για το λόγο αυτό στρέφει την προσφορά του εντύπου «προς τον ελληνικόν λαόν, ας καταστήσωμεν άξιον της ελευθερίας του, άξιον της αποστολής τ'ους αυτόν ας αμφυσήσωμεν δια της εθνικής αγωγής την πνοήν υγιούς φιλοπατρίας, και ας ήμεθα βέβαιοι ότι ο ελληνικός λαός τότε δια των ιδίων χειρών θα πλάση αξίαν αυτού την Ελλάδα. – Επί το έργον λοιπόν!».⁴⁵⁴ Η Παπαδοπούλου φαίνεται να ανταποκρίνεται

⁴⁴⁸ Α. Παπαδοπούλου, επιστολές, σ. 272.

⁴⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 274.

⁴⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 255. Η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου γράφει: «Συνεπής, αγωνιστική και ανυποχώρητη εργάτρια της εθνικής ιδέας βρίσκεται το 1902 στη Θεσσαλονίκη και στο Μελένικο, ίσως και στην Καστοριά, την εποχή που άρχισε να οργανώνεται επίσημα ο Μακεδονικός Αγώνας». Στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά..., ό.π.*, σ. 351.

⁴⁵¹ Πηγή εικόνας: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Όπως ανακτήθηκε από <http://pc-3.lib.uoi.gr:8080/jspui/bitstream/123456789/HASH0192c165e9685af2bf300625/1/doc.pdf>

[τελευταία επίσκεψη 01/01/2013].

⁴⁵² Όπως αναφέρεται διαφορετικά ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897.

⁴⁵³ Γ. Δροσίνης, «Επί το έργον», *Εθνική Αγωγή*, τχ. 1 (1898), σ. 1.

⁴⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 2.

στο όραμά του. Δημοσιεύει συνολικά εννιά διηγήματα,⁴⁵⁵ τα περισσότερα εκ των οποίων κυκλοφορούν το 1900. Το περιεχόμενο των διηγημάτων εναλλάσσεται κυκλικά: αρχικά είναι πατριωτικά, έπειτα ηθογραφικά και στο τέλος πάλι πατριωτικά.⁴⁵⁶ Συνολικά, όμως, η πλειοψηφία των έργων της στην *Εθνική Αγωγή* είναι εθνικού περιεχομένου.

Αξίζει, να σημειωθεί ότι παράλληλα με τις παραπάνω δημοσιεύσεις, η συγγραφέας διατηρούσε συνεργασίες και με άλλα έντυπα της Αθήνας.⁴⁵⁷ Η εμφάνιση, όμως, «πατριωτικών», «μακεδονικών» και «βυζαντινών»⁴⁵⁸ διηγημάτων στα έντυπα αυτά είναι αποσπασματική, για το λόγο αυτό δεν αναφέρονται συγκεντρωμένα σε σχέση με το περιεχόμενο των περιοδικών που δημοσιεύτηκαν.⁴⁵⁹ Παρατηρούμε, δε ότι η προς το τέλος της δεκαετίας του 1890 η συγγραφέας εκτός από τη στροφή που πραγματοποιεί στα «πατριωτικά» διηγήματα, απομακρύνεται αισθητά από τα κοινωνικά ηθογραφήματα της Πόλης,⁴⁶⁰ με τα οποία είχε συνηθίσει κυρίως τους αναγνώστες της *Εστίας*, του *Εθνικού Ημερολογίου Σκόκου* και του περιοδικού *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως* τα προηγούμενα χρόνια (έως το 1897 περίπου)⁴⁶¹ και προσανατολίζεται στην ηθογραφία μέσα από λαϊκές παραδόσεις.⁴⁶²

⁴⁵⁵ Πρόκειται για τα διηγήματα: «Τρισάγιον», έτ. Β' (1899), σ. 148-150· «Του Κρούμου το ποτήρι», έτ. Γ' (1900), σ. 6· «Ευαγγελισμός», έτ. Γ' (1900), σ. 41-42· «Τα χαιρετίσματα», έτ. Γ' (1900), σ. 92-93· «Βασίλισσα», έτ. Γ' (1900), σ. 185· «Το πρώτον βήμα», έτ. Γ', 1900, σ. 236-238· «Η μαγιωμένη πέτρα», έτ. Γ' (1900), σ. 312-313· «Αι Μήδειάι μας», έτ. Γ' (1900), σ. 358-359· «Κλοπή», έτ. Γ' (1902), σ. 69-70.

⁴⁵⁶ Οι κατηγορίες αυτές προκύπτουν από το περιεχόμενο των έργων. Τα «πατριωτικά» διηγήματα έχουν ως θέμα τους μύθους κοινής εθνικής καταγωγής («Τρισάγιον», «Του Κρούμου το ποτήρι»), τη μετάδοση πατριωτικών αισθημάτων από γενιά σε γενιά («Ευαγγελισμός», «Κλοπή») και τη σημασία της οικογένειας για το έθνος («Αι Μήδειάι μας»). Ως ηθογραφικά θεωρούνται στην παρούσα μελέτη τα έργα που αφορούν τη μελέτη κοινωνικών ηθών σε αντιδιαστολή με την παρερμηνεία του όρου ως «εθιμογραφία» Βλ. Σχ. Χ. Μηλιώνη, *Το διήγημα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σ. 97. Για τη σημασία του όρου ηθογραφία και την περίπλοκη συζήτηση που προκάλεσε βλ. ενδ. Μ. Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1991³.

⁴⁵⁷ Ενδ. αναφέρουμε τις σταθερές συνεργασίες της με: την *Εφημερίς των Κυριών* για το διάστημα 1896-1897, το *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου* την περίοδο 1898-1906, τα *Παναθήναια* τα χρόνια 1900-1906, την *Πινακοθήκη* το διάστημα 1900-1903. Το περιοδικό *Παναθήναια* εξακολούθησε να δημοσιεύει έργα της ακόμη και μετά το θάνατό της (1905) γεγονός που πιθανά φανερώνει την στενή συνεργασία του περιοδικού με τη συγγραφέα.

⁴⁵⁸ Ο χαρακτηρισμός των διηγημάτων αντλείται από τον τρόπο δημοσίευσής τους ως έτσι. Πρόκειται για τα έργα: «Το μήλο της αγάπης», *Εστία*, τχ.1 (1893), σ. 358-359· «Στο μοναστήρι», *Παναθήναια*, τχ.5 (1902-1903), σ. 8-11, 38-41, 80-85· «Καλογρηά», *Παναθήναια*, τχ.7 (1903- 1904), σ. 141-142· «Ο Φλαντανελάς», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 21 (1906), σ. 273- 275· «Θεοδώρα», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 22 (1907), σ. 46- 49.

⁴⁵⁹ Παρόλα αυτά, στην ανάλυση που ακολουθεί χρησιμοποιούνται αποσπάσματα και από έργα που δημοσιεύτηκαν πέρα από τα τρία βασικά έντυπα που παρουσιάστηκαν προηγουμένως (*Διάπλασις των Παίδων*, *Εθνική Αγωγή* και εφ. *Πατρὶς Βουκουρεστίου*) όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο για την ολοκληρωμένη εικόνα των εθνικών της πεποιθήσεων.

⁴⁶⁰ Α. Ζήρας, «Εικόναι μιας διδασκαλίσσης», *ό.π.*, σ. 13-14.

⁴⁶¹ Θεωρούμε ότι η συγγραφή κοινωνικών ηθογραφημάτων ολοκληρώνεται ουσιαστικά σε αριθμό έργων με το τέλος της συνεργασίας της Παπαδοπούλου με το *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, το 1897, στο οποίο δημοσίευσε και τον κύριο όγκο τέτοιων έργων (περίπου 20 διηγήματα). Στο *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου* και στην *Εστία* τα αντίστοιχα έργα ανέρχονται στα 10 περίπου ανά έντυπο. Το διάστημα 1897-1898 και εξής στρέφεται κυρίως στα «πατριωτικά» διηγήματα, και στα ηθογραφήματα που αφορούν τη λαϊκή παράδοση, με αποτέλεσμα την περιορισμένη έκδοση έργων

Μέσα από την προσέγγιση των έργων αυτών, αλλά κι έπειτα από την ανάγκη συγκερασμού θεωρητικών προσεγγίσεων σχετικά με τον εθνικισμό, δημιουργούνται δύο βασικοί άξονες ανάλυσης σε σχέση με τη διάκριση μίας ξεχωριστής ελληνικής εθνοτικής κατηγορίας. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι η Παπαδοπούλου επιχειρεί την ανάδειξη της συνέχειας και της σπουδαιότητας του ελληνικού έθνους μέσα από δύο κύρια χαρακτηριστικά: τη γλώσσα και την καλλιέργεια ιστορικής μνήμης.

Σχετικά με το πρώτο κριτήριο εθνικής ταυτότητας, όπως σημειώνει η Ε. Σκοπετέα (2007) είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για «γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια» χωρίς «τα ηχηρά παράσιτα της «εθνικής συνείδησης»». ⁴⁶³ Κι αυτό διότι η γλώσσα όσο κι αν φαίνεται «αντικειμενικό» κριτήριο προσδιορισμού μιας εθνικής ταυτότητας, τόσο δαιδαλώδης αποδεικνύεται η σχέση της με τον εθνικισμό, και αντίστροφα. ⁴⁶⁴ Στην παρούσα ανάλυση δεν θα επιχειρήσουμε τον ιστορικό προσδιορισμό της σχέσης γλώσσας- έθνους ή εθνικισμού, αλλά τον τρόπο με τον οποίο η Παπαδοπούλου προάγει την ελληνική γλώσσα ως ένα κατεξοχήν εθνικό στοιχείο, του οποίου η διατήρηση και διάδοση συνδέεται με την αντίστοιχη διατήρηση και διάδοση του ελληνισμού. Η δράση αυτή ερμηνεύεται ιστορικά, στο πλαίσιο που «η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας στους τουρκόφωνους και τους βουλγαρόφωνους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας αποτελούσε ένα από τα σημαντικά μέσα για την αντιμετώπιση των άλλων βαλκανικών εθνικισμών, που άρχιζαν να θέτουν σοβαρά προβλήματα για την πραγματοποίηση των προοπτικών του ελληνικού εθνικισμού». ⁴⁶⁵ Στο περιεχόμενο αυτό θα αναφερθούμε ειδικά στους φορείς διάδοσης της γλώσσας, όπως προκύπτουν από τα έργα της Παπαδοπούλου: α) την οικογένεια και τη σχέση μητρικής γλώσσας - εθνικής καταγωγής, β) τον κλήρο γ) την ιδιωτική πρωτοβουλία, ως παράγοντες ενίσχυσης του σχολικού δικτύου υπέρ της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και δ) το δημοτικό τραγούδι.

Ο δεύτερος άξονας ανάλυσής μας είναι ουσιαστικά ένας περισσότερο διευρυμένος πολιτισμικός και ιστορικός «σύνδεσμος» στοιχείων με το έθνος. Η προσέγγιση των έργων της Παπαδοπούλου μέσα από αυτό το πρίσμα ανάλυσης εδράζεται κυρίως στην -όπως είδαμε παραπάνω- διάκριση του Smith (1991) σχετικά με τις «εθνοτικές

με θέμα τις ανθρώπινες σχέσεις ή τη ζωή στις πόλεις. Ίσως η μεταστροφή αυτή στο έργο της να οφείλεται στην εθνική ήττα στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και κυρίως στις μετακινήσεις που πραγματοποιεί σε Βλαχία και Μακεδονία το ίδιο διάστημα.

⁴⁶² Η κύρια διαφοροποίηση που εντοπίζουμε στα –κατά Ζήρα- «κοινωνικά ηθογραφήματα της Πόλης» και στην ηθογραφία μέσω μύθων, είναι ο χρόνος με την έννοια του περιεχομένου της μυθιστορηματικής ιστορίας, με αισθητή διάκριση ανάμεσα σε παρόν και παρελθόν, στο σήμερα και στη λαϊκή παράδοση. Καθώς το παρόν της Παπαδοπούλου συνδέεται με την καθημερινή ζωή στην πόλη, θα μπορούσαμε να επιχειρήσουμε τη διάκριση ανάμεσα σε «αστικό ρεαλισμό» και σε «λαογραφία» αντίστοιχα (βλ. σχ. R. Beaton, *ό.π.*, σ. 104- 142). Ωστόσο, θεωρούμε ότι η περαιτέρω ανάλυσή τους δεν εξυπηρετεί τις ανάγκες της έρευνάς μας.

⁴⁶³ Ε. Σκοπετέα, «Γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια...», *ό.π.*, σ. 31.

⁴⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 35.

⁴⁶⁵ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 138.

κατηγορίες». Παρόλο που η διάκριση του Smith αφορά σε έθνη χωρίς κράτος,⁴⁶⁶ θεωρούμε ότι τα κριτήρια που θέτει μπορούν να δημιουργήσουν ένα πεδίο πολυπρισματικής θέασης των πολιτισμικών παραγόντων εθνικής ενότητας. Τα εθνοτικά στοιχεία που εντοπίζονται ως «σύμβολα» μιας διακριτής εθνικής ταυτότητας είναι οι μύθοι κοινής καταγωγής, συγκεκριμένα εθνικά σύμβολα του ελληνισμού και η διατήρηση στερεοτύπων ως διαφοροποιητικών στοιχείων από άλλα έθνη.

Συγκεκριμένα, οι μύθοι κοινής καταγωγής και τα εθνικά σύμβολα αποτελούν *αδιάσπιστα* πολιτισμικά κριτήρια, τα οποία μέσα από την παράδοση εντοπίζονται σχεδόν αυτούσια μέχρι σήμερα. Η συμβολή της Παπαδοπούλου σε αυτά τα χαρακτηριστικά είναι *αναπαραγωγική*. Αντίθετα, στα στερεότυπα που προβάλλει, ως ενοποιητικά στοιχεία κοινής κουλτούρας και διαφοροποιητικά προς άλλες εθνότητες, είναι έντονο το υποκειμενικό στοιχείο. Οι αφηγήσεις της δηλαδή αφορούν στο όπως, η ίδια εκτιμά και προβάλλει την εικόνα της ηθικότητας ή του πατριωτισμού των Ελλήνων, γενικευμένα ωστόσο στη συλλογική εθνική ταυτότητα⁴⁶⁷. Ο ρόλος της συγγραφέως σε αυτό τον πολιτισμικό συμβολισμό είναι περισσότερο *παραγωγικός*. Θεωρούμε δηλαδή ότι η συγγραφέας επιχειρεί τη διαμόρφωση ενός προτύπου Έλληνα, το οποίο απουσιάζει στην υπάρχουσα χρονική περίοδο, γεγονός που καταδεικνύεται τόσο από κείμενα της εποχής⁴⁶⁸ όσο και από τα γεγονότα.⁴⁶⁹ Στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποιεί την εικόνα του «εθνικού άλλου», ως κατώτερα διαφοροποιημένου από τον «εθνικό εαυτό», το οποίο θέλει να προβάλλει ως εξέχων, τονώνοντας έτσι το πατριωτικό φρόνημα των Ελλήνων.

Κλείνοντας με τα λόγια του Θ. Βερέμη (1999) ότι «από τις εμμονές της εθνικιστικής ιδεολογίας, η πιο επίμονη είναι η συνέχεια του έθνους μέσα στο χρόνο»⁴⁷⁰ αναφέρουμε εισαγωγικά ότι οι αναλύσεις μας αναδεικνύουν αυτή ακριβώς την όψη

⁴⁶⁶ Θ. Βερέμης, εισαγωγή στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1999, σ. 15.

⁴⁶⁷ Η χρήση του όρου «εθνική ταυτότητα», γίνεται αντιληπτή στην παρούσα μελέτη ως εκείνη που ενορχηστρώνει, ενσωματώνει, οργανώνει και διευθετεί τις άλλες κοινωνικές και ατομικές ταυτίσεις κάτω από την ιδέα του έθνους/ εθνικισμού. Βλ. σχ. Ν. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 78-83.

⁴⁶⁸ βλ. σχ. Γ. Δροσίνης, *ό.π.*: Φαίαξ, «Επίλογος αντί προλόγου. Μακεδονία Ελληνική», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον του έτους 1897 εικονογραφημένον*, Εν Αθηναις, Έκδοσις Εθνική, σ. 108- 112.. Στον «Επίλογο» ο Φαίαξ γράφει: «Κα έκυπτον, έκυπτον, πλειότερον υπό το βάρος της εγκαταλείψεως των ελεύθερων αδερφών, υπό την πικρίαν την άφατον της λήθης της ελληνικής αλληλεγγύης εν τη ψυχή των εντεύθεν του Ολύμπου δούλων της χθες, των απελευθερωμένων της σήμερα. Και η Ελλάς εκλελυμένη εκ της εσωτερικής κακοδαιμονίας, υφισταμένη την αναισθησίαν και το ανάλητον της ψυχής, το οποίο απεργάζεται ο από των ιδίων δυστυχημάτων τραχυνόμενος εγωισμός ανεμμνήσκετο της υποδούλου κόρης μετά της εξητμισμένης, της αορίστου λύπης, ην αποφέρει η ανάμνησις τέκνου, το οποίον από μακρού ήδη χρόνου αφήρπασεν ο θάνατος», Φαίαξ, *ό.π.*, σ. 109.. Επίσης στο έργο του Μ. Τριανταφυλλίδη, *Η γλώσσα μας στα Σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήναι, 1916 καταλογίζονται διάσπαρτα ευθύνες του Κράτους για «ανοχή» ή «κακοδιοίκηση» στο Μακεδονικό ζήτημα. βλ. ενδ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 2, 7, κ.ά.

⁴⁶⁹ Ήττα των Ελλήνων στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Για την ασφαλή τεκμηρίωση αν τελικά πρόκειται για παραγωγή στερεοτύπων θεωρούμε ότι είναι απαραίτητη μια συγκριτική προσέγγιση της «εθνικής λογοτεχνίας» της εποχής που εξετάζουμε, γεγονός που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της παρούσας έρευνας.

⁴⁷⁰ Θ. Βερέμης, *ό.π.*, σ. 19.

εμφαντικά: το ελληνικό έθνος αποτελεί για την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου τη διαρκή –στο χρόνο- παρουσία ενός λαμπρού έθνους.

2.1 «Φρόντισε τα παιδιά σου να μην ξεχάσουν την ωραία γλώσσα μας»

Ο εθνικός ρόλος της γλώσσας

Το στοιχείο που έχει ευρύτατα διακριθεί και προβληθεί⁴⁷¹ ως προσδιοριστικό μιας «εθνικής ταυτότητας» είναι η γλώσσα. Παρόλο που το γλωσσικό κριτήριο έχει αναδειχθεί ως «προβληματικό» όταν επιχειρείται η ανάδειξη της μοναδικότητάς του στον εθνικό προσδιορισμό⁴⁷² ή της αιτιώδους σχέσης του με αυτόν,⁴⁷³ είναι κοινός τόπος ότι στην περιοχή των Βαλκανίων η εθνική χειραφέτηση συνοδεύεται από την αντίστοιχη γλωσσική⁴⁷⁴ με τρόπο που τελικά ο «λόγος» για τη γλώσσα να αποτελεί τμήμα του εθνικιστικού «λόγου».

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, η ανάλυση των έργων της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου ανάδειξε τη σπουδαιότητα που προβάλλει στο γλωσσικό κριτήριο ως στοιχείο εθνικού προσδιορισμού. Το διήγημα «Η μάνα» (1899) είναι το πιο αναλυτικό παράδειγμα για το πώς αντιλαμβάνεται η συγγραφέας τη σχέση γλώσσας- έθνους. Η ιστορία διαδραματίζεται σε δύο τόπους σύμβολα: χωριό («εθνικός τόπος») και Βλαχία («ξένος τόπος»). Μία γιαγιά, χήρα «πατριώτη», η «μάνα», πηγαίνει να δει στην «ξενιτειά» το γιο της που είναι παντρεμένος με Βλάχα. Εκεί διαπιστώνει ότι τα εγγόνια της, τα οποία ανατρέφονται από ξένες παιδαγωγούς, δεν μιλούν καθόλου ελληνικά.⁴⁷⁵ Καθώς θεωρεί ότι η νύφη της τη μισεί και τα εγγόνια της την κοροϊδεύουν, αποφασίζει πικραμένη να επιστρέψει στο χωριό.

Η Παπαδοπούλου περιγράφει μέσα από την αφήγησή της ως υπεύθυνη για όλα αυτά τη Βλάχα νύφη, Μίτση: «Η Μίτση, δεν ήθελε να μάθη ελληνικά ούτε εκείνη, ούτε να μάθουν τα παιδιά της. Έτρεφε μίσος άσπονδον με τον ελληνισμόν [...] Ό,τι

⁴⁷¹Κυρίως στο πλαίσιο του γερμανικού εθνικισμού του 19^{ου} αιώνα, η γλώσσα αποτέλεσε την κατεξοχήν εθνική ιδιαιτερότητα του έθνους, λόγω του ευρύτατου θρησκευτικού και πολιτικού κερματισμού των Γερμανών. Η αντίληψη για την απόλυτη ταύτιση της γλωσσικής με την εθνικιστική ιδιαιτερότητα, νομιμοποιήθηκε από τη γερμανική φιλολογία του 19^{ου} αιώνα και κυρίως από τα πορίσματα του Richard Böckh, με τα οποία η γλώσσα καθίσταται το μόνο επαρκές προσδιοριστικό κριτήριο του εθνικού χαρακτήρα. Βλ. σχ. Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 142-143.

⁴⁷² Στο ίδιο, σ. 143-145.

⁴⁷³ βλ. ενδ. Ε. Σκοπετέα, «Γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια...», *ό.π.* · Σ. Μπέης, *ό.π.*; Ε. Βουτυρά, «Εθνογένεση, αποκλειστικότητα και το μοντέλο της μητρικής γλώσσας στα Βαλκάνια», στο Α. Φ. Χριστίδης (επιμ.), *ό.π.* σ. 73- 85· Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 141-154, κ.ά.

⁴⁷⁴ Ε. Σκοπετέα, «Γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια...», *ό.π.*, σ. 32.

⁴⁷⁵ Οι απόψεις της Παπαδοπούλου για τις «ξένες» παιδαγωγούς θα αναλυθούν στο κεφάλαιο, «Ο παιδαγωγικός και κοινωνικός ρόλος της δασκάλας και οι ξένες παιδαγωγοί», σ. 136-141.

εμίσει, ήτο κυρίως η γλώσσα, και η Ελληνοπούλα, όχι ο Έλλην». ⁴⁷⁶ Γενικεύοντας το μίσος αυτό στις βλάχες συζύγους ελλήνων, διαπιστώνει πόσο ισχυρή και καταλυτική είναι η επίδρασή τους αφού «Το μίσος της αυτό προς την γλώσσαν, μίσος επαίσθητον εις τα περισσοτέρας, οξερρωμόνισε περισσότερους Έλληνας, παρά όλαι αι υπό του Μαργαρίτου ιδρυθείσαι εις Μακεδονίαν σχολαί.» ⁴⁷⁷

Μέσα από το φερόμενο «μίσος» της Βλάχας νύφης και της έμπρακτης εκδήλωσής του σχετικά με την ελληνική γλώσσα, φανερώνεται αυτό που οι σύγχρονοι ανθρωπολόγοι ονομάζουν «διατήρηση εθνοτικών συνόρων» και διαπραγμάτευση αυτών σε πλαίσιο αντιπαράθεσης, ετεροπροσδιορισμού και αντιθετικότητας, ⁴⁷⁸ στην προκειμένη περίπτωση ανάμεσα σε Βλάχους και Έλληνες. Το βασικό -ή σωστότερα το πιο εμφανές- στοιχείο διαχωρισμού είναι η γλώσσα, η οποία στο διήγημα αυτό μετουσιώνει άλλον ένα συμβολισμό, μέσα από τη σύνδεσή της με τη «μητρική γλώσσα». Καθώς οι συνδηλώσεις της έννοιας «μητρική γλώσσα» εισάγουν μια φυσική ταύτιση της μητρότητας με τη γλώσσα, που συνήθως εξηγείται από τον κυρίαρχο ρόλο της μητέρας στο γλωσσικό περιβάλλον του παιδιού, σε ένα πλαίσιο «γλωσσικού εθνικισμού» όπου η εθνική γλώσσα ταυτίζεται με την εθνικότητα, ⁴⁷⁹ η καλλιέργεια της «μητρικής γλώσσας» σημαίνει και την αντίστοιχη μύηση σε μία «μητρική» εθνικότητα. Ο συμβολισμός αυτός αποκαλύπτεται στη συνέχεια καθαρά, όταν η γιαγιά- μάνα «Εσυλογίσθη την ωραία πατριώτισσα που του είχε προορίσει κι εδάκρυσε. Αχ με τέτοια σύζυγο τα παιδιά δεν θα ξεχνούσαν γλώσσα και πατρίδα». ⁴⁸⁰

Για το λόγο αυτό η γιαγιά- ηρωίδα της ιστορίας ζητά από το γιο της να της δώσει το μωρό εγγόνι της αφού «ακόμα με τα χειλάκια του δεν είπε λέξη ξένη». ⁴⁸¹ Στο πρόσωπο του βρέφους κρύβεται η ελπίδα του έθνους για αναγέννηση. Ο γιος αρνείται και η μάνα επιστρατεύει τις τελευταίες δυνάμεις που έχει: την ευχή του πεθαμένου «πατριώτη» άντρα της. Συγκεκριμένα, όταν ο γιος της ζητάει την ευχή της εκείνη του λέει «Την έχεις, παιδάκι μου, μα πρόσεχε να πάρης και την ευχήν του πατέρα σου. Εκείνος ήταν πατριώτης και τα εγγόνια του, δεν θα ήθελε να μην ξέρουν τη γλώσσα τους. Ντροπή, παιδί μου, ντροπή κι αμαρτία». ⁴⁸² Με τον τρόπο αυτό μεταφέρει ξεκάθαρα στο γιο της -και η Παπαδοπούλου κυρίως στους Έλληνες της Βλαχίας αναγνώστες της- ότι όποιος θεωρείται «πατριώτης», δεν αφήνει να λησμονηθεί η γλώσσα του. Η άρνηση του γιου, κάνει τελικά τη γιαγιά να επιστρέψει πικραμένη στο χωριό της, νιώθοντας τη συμπεριφορά του παιδιού της ισοδύναμη με εθνική προδοσία. Για το λόγο αυτό κλείνει η ιστορία με την ευχή να πέσει πάνω της η κατάρα της πατρίδας, η οποία φαίνεται σίγουρη εφόσον ο εθνικός

⁴⁷⁶ Α. Παπαδοπούλου, «Η μάνα», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου* αρ. φ. 2595, 21 Νομ./ 3 Δεκεμβρίου 1899.

⁴⁷⁷ Α. Παπαδοπούλου, «Η μάνα», ό.π... Η Παπαδοπούλου, πιθανά αναφέρεται στον Μαργαρίτη Δήμιτσα (1829-1903) παιδαγωγό και συγγραφέα με έντονη εκπαιδευτική δράση στο Μοναστήρι (1851) και στη Θεσσαλονίκη (1868). Βλ. σχ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*. Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1991.

⁴⁷⁸ Ε. Βουτυρά, ό.π., σ. 77.

⁴⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 73-75.

⁴⁸⁰ Α. Παπαδοπούλου, «Η μάνα», ό.π..

⁴⁸¹ Στο ίδιο.

⁴⁸² Στο ίδιο.

«προδότης» γιος, «όλα τα θυσίασε σ' αυτήν την ξένη μάνα, πατρίδα, γλώσσα... όλα τα θυσίασε. Μα σε μένα ας πέση η κατάρα σου...».⁴⁸³

Η συμβολή της γυναίκας στη διάδοση της εθνικής γλώσσας -ως συζύγου και μέλλουσας μάνας ελληνοπαίδων- εμφανίζεται δευτερευόντως και στο διήγημα «Το ράσον» (1899). Κατ' αρχήν η χαρά του γάμου με ελληνοπούλα σημειώνεται ζωηρά.⁴⁸⁴ Όταν ο ιερέας- επίσης πατριώτης- τελεί το γάμο ψιθυρίζει στο γαμπρό ««- Πρόσεχε, τα παιδιά σου να μη λησμονήσουν την ωραία γλώσσαν μας. Αρκετός Ελληνισμός εχάθη εις της Δαμποβίτσης τα νερά».⁴⁸⁵ Στη συγκεκριμένη ιστορία δεν υπάρχει ο κίνδυνος να μη μάθουν οι επόμενες γενιές ελληνικά εντός της οικογένειας, αφού η νύφη είναι «πατριώτισσα». Η απειλή είναι το ευρύτερο γλωσσικό περιβάλλον,⁴⁸⁶ το οποίο μπορεί να καθορίσει τη δυνατότητα των παιδιών να μάθουν ως μητρική μια γλώσσα διαφορετική από εκείνη που μιλάει η μητέρα τους στο σπίτι.⁴⁸⁷ «Φιλία, γάμος, παιδιά κάθε τι άρχισε να παίρνει υπόσταση και σημασία μόνο όταν συνδεόταν με το σύνολο, την πατρίδα [...] όλα αυτά δεν ήταν καινούργια· και στα προηγούμενα χρόνια ο πατριωτισμός είχε οριστεί ως το πιο υψηλό αίσθημα για τους Έλληνες [...] αυτό όμως που έμενε τώρα να γίνει ήταν το πέρασμα από τη θεωρία στην πράξη, το επιπλέον βήμα από την απλή μετάδοση της ελληνικής παιδείας».⁴⁸⁸

Η παραπάνω αυτή απειλή, ή ο φόβος της Παπαδοπούλου για τον «εκβλαχισμό» των Ελλήνων σημειώνεται με αποστροφή στο διήγημά της «Υιός και Κόρη» (1894). Ο υποψήφιος γαμπρός Λαζαρίκας, λέει στην Τασούλα: «- Είναι χειρότεροι [Έλληνες] αυτοί από τους Βλάχουζλυσσωδέστεροι εναντίον των συμπατριωτών των δεν ηξεύρω, πώς κατώρθωσαν να λησμονήσουν και αυτήν την ωραία γλώσσαν μας».⁴⁸⁹ Για άλλη μία φορά η αναφορά στη γλώσσα γίνεται με τον ίδιο τρόπο: πρόκειται για την *ωραία γλώσσα μας*. Και ο φόβος παραμένει ο ίδιος: να μην ξεχαστεί. Η αντιμετώπιση, όμως, από τη συγγραφέα όσων «καταφέρνουν» να το κάνουν είναι απόλυτα ανεπιεικής: ο θάνατος. Στο διήγημά της «Παρά τη γέφυρα» (1900) παρατηρώντας το άγαλμα ενός στρατιώτη στη μία όχθη του Δούναβη⁴⁹⁰ εύχεται: «Α, ήθελα να τοποθετήσω κ' εγώ ένα στρατιώτην πελώριον, άγρυπνον και ακούραστον, -όπως πρέπει να είνε κάθε στρατιώτης,- ένα από τους γιγάντιους εκείνους προμάχους της ελευθερίας μας, δια να φρουρή από το άλλο μέρος της γέφυρας, και να τουφεκίζει κάθε έλληνα που λησμονεί ότι είνε Έλλην, που

⁴⁸³ Στο ίδιο.

⁴⁸⁴ Γράφει: «Α δεσπότη μου, κανένα από τα παιδιά μου ή απ' τ' ανέψια μου δεν πήρε βλαχοπούλα. Όλα με του Θεού το θέλημα, ήλθαν εδώ στην πατρίδα και πήραν με την ευχήν των γονέων πατριώτισσα». Α. Παπαδοπούλου, «Το ράσον», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2566, 17/29 Οκτωβρίου 1899, σ. 2.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο.

⁴⁸⁶ Στο συγκεκριμένο γεωγραφικό του προσδιορισμό βρέχεται από τα νερά του βουνού Dabonič.

⁴⁸⁷ Ε. Βουτυρά, *ό.π.*, σ. 74.

⁴⁸⁸ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 328-329.

⁴⁸⁹ Α. Παπαδοπούλου, «Υιός και κόρη», *Εικονογραφημένη Εστία*, τχ. 1 (1894), σ. 12.

⁴⁹⁰ Πρόκειται για ένα άγαλμα σε γέφυρα στην Κωνσταντία για το οποίο γράφει σε επιστολή της, το 1899: «Η θαυμάσια γέφυρα, με τον πελώριον στρατιώτην ο οποίος φρουρεί και θα φρουρή άγρυπνος, αληθές έργον άξιον θαυμασμού». Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 249.

εγκαταλείπει την ωραία του γλώσσαν, που προδίδει την ιεράν του εθνικότητα, χάριν ολίγου χρυσού!...». ⁴⁹¹

Η στάση αυτή της Παπαδοπούλου φανερώνει δύο πράγματα: από τη μία την έντονη σύνδεση γλώσσας- έθνους ως στοιχείο διατήρησης του ελληνισμού και από την άλλη την αναγκαιότητα διάδοσης της ελληνικής γλώσσας, λόγω ακριβώς της προηγούμενης σύνδεσης.

Σχετικά με την πρώτη διαπίστωση σημειώνεται ότι δεν υπάρχει ίσως άλλο κριτήριο που να δηλώνει τόσο συχνά και απόλυτα την ύπαρξη ενός ξεχωριστού πολιτισμού όσο η γλώσσα. ⁴⁹² Στα Βαλκάνια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα και τις πρώτες του 20ού, -παρόλο που εμφανίζονται κάποιες ιδιόζουσες παραλλαγές- ⁴⁹³ η γλωσσική συμπεριφορά και ο στόχος της γλωσσικής αφομοίωσης έχουν τεθεί ως *σημαντικοί* παράγοντες ⁴⁹⁴ στη διαδικασία διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης. ⁴⁹⁵ Ωστόσο, η σημαντικότητα της διάστασης που η Παπαδοπούλου δίνει στο γλωσσικό κριτήριο πρέπει να αναλυθεί στα αίτια που η γλώσσα από εθνοτικό γνώρισμα «αναβαπτίζεται» σε κυρίαρχο εθνικό χαρακτηριστικό. Ευθύνη προς αυτή την κατεύθυνση έχει και η συστηματική καλλιέργεια της γλωσσικής ιδιαιτερότητας ⁴⁹⁶ συνεπώς, και η γλωσσική διάδοση ως εθνικο- πολιτισμική κατοχύρωση μέσω της τυπικής εκπαίδευσης, του σχολείου.

Η έλλειψη ελληνόφωνων στις «αλύτρωτες» περιοχές και η σύνδεσή τους με το ρόλο του σχολείου σημειώνεται με αναφορές, γράμματα και εκθέσεις επιθεωρητών στο έργο του Τριανταφυλλίδη (1916) «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας». ⁴⁹⁷ Ο συγγραφέας -παρόλο που εστιάζει την προβληματική του στο ζήτημα της διγλωσσίας ανάμεσα σε δημοτική και καθαρεύουσα- μας εισάγει άμεσα στο σχήμα γλώσσα- έθνος- εκπαίδευση με τις πιο αρνητικές συνθήκες για τον ελληνισμό της περιοχής: «Στις αλευθέρωτες χώρες της ελληνικής πατρίδας, υπάρχουν πολλοί Έλληνες, με γνησιώτατη καταγωγή και με καθαρώτατο ελληνισμό, που δεν έχουν για μητρική τους γλώσσα τα ελληνικά». ⁴⁹⁸ Οι ευθύνες για την παραπάνω διαπίστωση, μπορεί στο συγκεκριμένο έργο να αποδίδονται στη θέση της καθαρεύουσας στο σχολικό πλαίσιο φανερώνουν, όμως, τον ουσιαστικό ρόλο της οργανωμένης εκπαίδευσης στη διάδοση της γλώσσας και της συνακόλουθης εθνικής διατήρησης ή ακόμα και του εξελληνισμού αλλόγλωσσων πληθυσμών. ⁴⁹⁹ Το σημείο αυτό είναι το δεύτερο στοιχείο που εντοπίζεται στο λόγο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου σχετικά με τη γλώσσα και το έθνος.

⁴⁹¹ Α. Παπαδοπούλου, «Παρά την γέφυραν», *Διάπλασις των παιδων*, τχ.7 (1900), σ. 20-21.

⁴⁹² Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 141.

⁴⁹³ Ε. Σκοπετέα, «Γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια...», *ό.π.*, σ. 31-32.

⁴⁹⁴ Τονίζεται ο προσδιορισμός *σημαντικοί*, καθώς το γλωσσικό κριτήριο στον εθνικιστικό λόγο δεν είναι δυνατό να προκαθοριστεί γενικά και απόλυτα. «Όταν η γλώσσα κατεξοχήν καθορίζει το έθνος, οφείλει να εξετάζεται μέσα στο συγκεκριμένο πλέγμα κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας και σε σχέση με το βάρος των υπολοίπων διακριτικών στοιχείων που υπεισέρχονται κατά περίπτωση». Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 145.

⁴⁹⁵ Ε. Βουτυρά, *ό.π.*, σ. 77.

⁴⁹⁶ Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 149.

⁴⁹⁷ Μ. Τριανταφυλλίδη, *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήνα, 1916.

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 1.

⁴⁹⁹ Βλ. σχ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*.

Η ίδρυση ή η ενίσχυση σχολείων, είναι ένα θέμα που συναντάται αποσπασματικά στα «πατριωτικά» της διηγήματα, αλλά με σταθερές αναφορές. Συγκεκριμένα, εκθειάζεται ο ρόλος δύο παραγόντων στην ενίσχυση του ελληνικού σχολικού δικτύου: του απλού κλήρου και των ευεργετών του έθνους, φορέων δηλαδή ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Όσον αφορά τον πρώτο παράγοντα, η επίσημη εκκλησία και ειδικά το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, έχουν μελετηθεί ως φορείς οι οποίοι αδιαφόρησαν για τον εθνικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης.⁵⁰⁰ Η «αδιαφορία» αυτή ίσως θα πρέπει να ιδωθεί κριτικά κάτω από το πρίσμα του οικουμενικού ρόλου που επιτελούσε, μέσα στον οποίο οι εθνικές προτιμήσεις και κατευθύνσεις δεν είχαν λόγο υπόστασης. Η Μεγάλη Εκκλησία ως υπερεθνικός θεσμός ούτε αδιαφόρησε, ούτε προήγαγε τον ελληνικό εθνικισμό, καθώς η νομική αναγνώριση ενός έθνους αντέβαινε στην οθωμανική έννομη τάξη, που αναγνώριζε μόνο θρησκευτικές κοινότητες. Στο πλαίσιο αυτό η συμπόρευση του Πατριαρχείου με τον ελληνικό εθνικισμό μπορεί να κατανοηθεί μέσα στη λογική της διατήρησης της πνευματικής διακαιοδοσίας πληθυσμών κάτω από το *Rum millet*.⁵⁰¹

Η Παπαδοπούλου αναφέρεται στην αγωνία των ελληνο-ορθόδοξων κληρικών σχετικά με τη δράση των ξένων προσηλυτιστών και ειδικότερα με την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα. Χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι τα λόγια του διακόνου Γεωργίου στον συμπατριώτη και παλιό συναγωνιστή φίλο του: ««-Προχθές οι κ.κ. προπαγάνδας, θέλησαν να με προσηλιτίσουν. Μου απέδειξαν πόσον άσκοπον είναι να δαπανώμαι εις νέα σχολεία κτλ. Και αν θέλω να καθίσω φρόνιμα θα έχω επίδομα. Πειρασμός αι; εγέλασα. «Με ερωτάς αν θησαυρίζω. Μα εγώ διακονεύω δια να διατηρήσω ιερείς και διδασκάλους, όχι δασκάλους αλλά ενθουσιώδεις της αλήθειας αποστόλους. Διακονεύω και δια να σου το αποδείξω ανοίγω το χέρι μου και σ ερωτώ -Τι θα μου δώσεις για ένα σχολείο που χτίζω εδώ γειτονικό;»».⁵⁰²

Οι προσπάθειες των απλών κληρικών στην ίδρυση σχολείων υποδηλώνουν την απουσία σημαντικής ή συστηματικής χρηματοδότησης από άλλους επίσημους φορείς. Οι κληρικοί «διακονεύουν» χωρίς ντροπή, εναποθέτοντας τις ελπίδες τους στο πατριωτικό αίσθημα *ξενιτεμένων* ή *αλύτρωτων* πληθυσμών. Διακονεύουν, κυρρήτουν, στέλνουν γράμματα, προκειμένου η πρωτοβουλία τους να γίνει πράξη: να συγκεντρώσουν χρήματα για την ανέγερση ελληνικών σχολείων. Στο διήγημα «Η μάνα» (1899) ο παππάς του χωριού δε χάνει την ευκαιρία του ταξιδιού της μάνας στον ξενιτεμένο γιο: « - Παιδί μου [...] ο παπάς μου είπε να σου δώσω αυτό το γράμμα. Το σχολείο της πατρίδας κήκε και αν θέλης να δώσεις τίποτε. Εκεί έμαθες τα λίγα γράμματα που μπόρεσα να σε μάθω, σαν φτωχή χήρα που ήμουνα. - Μητέρα, θα γράψω του παπά, έννοια σου, το σχολειό θα κτισθή».⁵⁰³

Στο απόσπασμα αυτό ενώνονται και οι δύο παράγοντες ίδρυσης σχολείων, κλήρος και εθνικοί ευεργέτες, αφού ο δεύτερος εκπληρώνει έμπρακτα το όραμα του

⁵⁰⁰ Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 103- 117· Π. Λέκκας, *ό.π.* σ. 155, κ.ά.

⁵⁰¹ Π. Κονόρτας, *ό.π.*, σ. 297-298, 307-308.

⁵⁰² Α. Παπαδοπούλου, «Το ράσον», *ό.π.*, σ. 2.

⁵⁰³ Α. Παπαδοπούλου, «Η μάνα», *ό.π.*.

πρώτου. Η βεβαιότητα του γιου ότι «το σχολείο θα κτισθεί», δείχνει την καταλυτική δύναμη των ευεργετών, σε ένα πλαίσιο ατομικής ευθύνης. «Ο ευεργετισμός αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των τρόπων με τους οποίους οι κοινοτικές αλληλεγγυότητες εξατομικεύονται και μετατρέπονται από συλλογικές σε ατομικές συμπεριφορές, υπακούουν δηλαδή σε εσωτερική επιταγή».⁵⁰⁴ Η ευεργεσία, δε, πέρα από τις συναισθηματικές και ψυχικές ανάγκες των ευεργετών που ικανοποιεί, καλύπτει και ανάγκες κοινωνικής αναγνώρισης και τοπικισμού.⁵⁰⁵ Στο διήγημα «Κλοπή» (1902) η μάνα ηρωίδα ζηλεύει την κυρά Τάσaina «που ο αδερφός της έδωσε εκατομμύρια στην πατρίδα να μιλεί κ' εκείνη με λίγα λόγια για τους ξενιτεμένους της και όλοι χωρίς ζήλεια, να τους θεωρούν εθνικό καμάρι!».⁵⁰⁶

Στο πλαίσιο αυτό ο ευεργετικός ρόλος των πατριωτών που μεταφέρεται από τα έργα της Παπαδοπούλου, μετουσιώνει την προβολή των συμπατριωτών και κυρίως συγγενών προκειμένου να αναδειχθεί και να αναγνωρισθεί το πατριωτικό φρόνημα μιας οικογένειας. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα δίνεται από τους ήρωες του διηγήματος «Πατριώτης» (1899). Η κα. Παλαιολόγου θέλει ο ανάδοχός της Νάρκισσος να γίνει πατριώτης αλλά ονειρεύεται ένα συγκεκριμένο τύπο αυτού. Ο Νάρκισσος καταφέρνει αθόρυβα και ταπεινά να εκπληρώσει αυτή την προβεβλημένη επιθυμία, απομακρύνοντας τους αναγνώστες από το πρότυπο του πατριώτη «με μεγάλα μεγάλα μουστάκια, με πελώριο ανάστημα, με άγρια μάτια, με ζωηρές χειρονομίες, με χονδρή φωνή...».⁵⁰⁷ Η συμβολή του Νάρκισσου στο έθνος πραγματώνεται μέσα από την ίδρυση Κυριακού Σχολείου σε συνεργασία με τον ιερωμένο του χωριού. «Ο σεμνός ιερωμένος διδάσκαλος ήτο και αγωνιστής και εδίδασκε του Θεού το θέλημα και του Θεού το δρόμον [...] Εις την δημοτικήν σχολήν εδίδασκε την ιστορίαν ο ίδιος [ο Νάρκισσος]. Η εκπαίδευσης ήτο υποχρεωτική. Εις μίαν δεκαετίαν, έφερε θαυμάσια αποτελέσματα. Οι χωρικοί του ήσαν πρότυπα».⁵⁰⁸ Στο θεσμό του σχολείου του διηγήματος διαδίδονται και άλλα εθνικά σύμβολα: η θρησκεία και η ιστορία ως στοιχείο κοινής καταγωγής.

Τα στοιχεία αυτά «κωδικοποιημένα» προβάλλονται και στην αδιάκοπη εθνική προσφορά του δασκάλου της ιστορίας «Τα δάκρυα του δασκάλου» (1900) που: *δεν εγέμιζε το κεφάλι με γραμματική, παρά από την έδρα έπλαττε Έλληνας και χριστιανούς*.⁵⁰⁹ Χάρη στη μεταδοτικότητα του δασκάλου για εθνική «παλιγγενεσία» ένας μαθητής του «ένα παιδί ζηλεμένο της πατρίδας, που γήρασε παράκαιρα στα ξένα· το χρήμα που κέρδισε με τόσο ιδρω, ήλθε στην αγαπημένη του πατρίδα και το εσκόρπισε. Όλοι τον ξεύρουν· όλοι τον αγαπούν· τον «εθνικό μας ευεργέτη», τον

⁵⁰⁴ Ε. Αργυρού & Σακκά, «Ευεργετισμός και Παιδεία: Η εκπαιδευτική διάσταση του ευεργετισμού στα νεότερα χρόνια (18ος -20ος αι.)», στο Γ. Λεοτσίνης (επιμ.), *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Κύθηρα, 21-25 Σεπτεμβρίου 2005, Ελληνικός Ευεργετισμός και Κυθηραϊκά Κληροδοτήματα*, Αθήνα, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, 2008, σ. 102.

⁵⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 5.

⁵⁰⁶ Α. Παπαδοπούλου, «Κλοπή», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1902), σ. 69-70.

⁵⁰⁷ Α. Παπαδοπούλου, «Πατριώτης», εφ. *Πατρὶς Βουκουρεστίου* αρ. φ. 2607, 17 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2-3. Η αναφορά αυτή μας θυμίζει τα πορτραίτα των ελλήνων αγωνιστών της Επανάστασης όπως αποδόθηκαν από τον Καρλ Κράτσαϊζεν.

⁵⁰⁸ Στο ίδιο.

⁵⁰⁹ Α. Παπαδοπούλου, «Τα δάκρυα το δασκάλου», εφ. *Πατρὶς Βουκουρεστίου* αρ. φ. 2637, 16/28 Ιανουαρίου 1900, σ.1.

υπερήφανο, τον εργατικό, που δεν είναι μόνον τα λόγια μάλαγμα, μα και τα έργα του έφεραν μάλαγμα».⁵¹⁰ Μέσα από αυτό το παράδειγμα φανερώνεται ο κύκλος που διαγράφει ο εθνικισμός μέσα από το εκπαιδευτικό δίκτυο: τα σχολεία που ιδρύθηκαν από πατριώτες δωρητές, οι οποίοι «ενθουσιώδεις, άνοιγαν πάντα το βαλάντιόν τους για την πατρίδα, πρόθυμοι»⁵¹¹ μετέφεραν χάριν σε δασκάλους και ιερείς την αγάπη για τον ελληνισμό, δημιουργώντας εκ νέου πατριώτες και ευεργέτες.

Από τα προηγούμενα διαπιστώνουμε ότι ο ρόλος της γλώσσας και του σχολείου αποκτά την πολιτική διάσταση του ρόλου της γλώσσας του σχολείου ως εθνικού «λόγου». Στο πλαίσιο αυτό γίνεται κατανοητό ότι η Παπαδοπούλου αντιλαμβάνεται τη γλώσσα ως ενοποιητικό στοιχείο με το έθνος αλλά και ως κριτήριο εθνικής συνέχειας. Τα σημεία αυτά διακρίνονται στο λόγο των δημοτικιστών.⁵¹² Καθώς, το δημοτικιστικό κίνημα επιφορτίζεται με τη γλώσσα του λαού σημείο που αφορά σημαντικά στην εθνική διάσταση της γλώσσας στις *αλύτρωτες* περιοχές και τη διασπορά,⁵¹³ μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Παπαδοπούλου μέσα από τη δράση της για τη διατήρηση και διάδοση της ελληνικής γλώσσας και των σχολείων της,⁵¹⁴ προώθησε και στην εκπαίδευση τη χρήση της δημοτικής.⁵¹⁵

Θεωρούμε την υπόθεση αυτή σχετικά βάσιμη σε συνδυασμό με τη στάση της υπέρ του δημοτικισμού στην εκπαίδευση,⁵¹⁶ καθώς οι δημοτικιστές χρησιμοποίησαν έντονα εθνικιστικά επιχειρήματα,⁵¹⁷ τα οποία άντλησαν κυρίως από την περιοχή της Μακεδονίας, πάνω σε προβλήματα που σημειώνει και η Παπαδοπούλου στα διηγήματά της: γλωσσική αλλοτρίωση από ξένους ανταγωνιστές, απουσία εκπαιδευτικής πολιτικής στην ενίσχυση σχολείων, αποτελεσματική δράση προσηλυτιστών. Στο διήγημα «Απάντησις» (1899) συνοψίζει τα παραπάνω ως εξής: «τα χώματα της πατρίδος του [Μ. Αλεξάνδρου] κινδυνεύουνε τώρα να πατηθούνε από ποδάρια σλάβικα..... Θέλουν να την καταπνίξουν, θέλουν να της βουβάνουν τη γλώσσα, που τόσα χρόνια τη γλυκονανούριζε με τη γλυκιά μουσική της, με τραγούδια που φτέρωναν τα όνειρα και ζωντάνευαν την ελπίδα της. Θέλουν να

⁵¹⁰ Στο ίδιο.

⁵¹¹ Α. Παπαδοπούλου, «Ζήτω η ελευθερία», *ό.π.*, σ. 2-3.

⁵¹² Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και πολιτική*, *ό.π.*, σ. 181.

⁵¹³ Βλ. σχ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*

⁵¹⁴ Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία το ρόλο της στην Αστική σχολή «Ο Ευαγγελισμός» στο Βουκουρέστι, σ. 33.

⁵¹⁵ Ο Σ. Νούκας στον Κανονισμό του *Εμπορικού και Πρακτικού Λυκείου* του στη Θεσσαλονίκη το 1895 γράφει: ως προς την διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας, αποβλέποντες εις την πρόοδον της λαλουμένης, κρίνομεν καλόν να διδασθώσιν οι παίδες εις μεν την πρώτην τάξιν τεμάχια εκ των δοκιμίων συγχρόνων πεζών και ποιητών, εις δε την δευτέραν εκ των αρχαίων συγγραφέων παράφρασιν». Σ. Νούκας, *Λύκειον Εμπορικόν και Πρακτικόν εν Θεσσαλονίκη*, *ό.π.*, σ. 5. Αν θεωρήσουμε ότι η Παπαδοπούλου ως επιλογή του Νούκα συμπορεύεται με τις απόψεις του, μπορούμε με σχετική επιφυλακτικότητα να διατυπώσουμε την παραπάνω υπόθεση.

⁵¹⁶ Βλ. σχ. στην παρούσα μελέτη το κεφάλαιο «Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός», σ. 71-77.

⁵¹⁷ Σύμφωνα με την Α. Φραγκουδάκη «οι θεωρητικοί του δημοτικισμού υποστήριζαν ότι η επιβολή της ομιλούμενης γλώσσας αποτελούσε πρωτεύουσα και ζωτική ανάγκη για το έθνος σε όλα τα επίπεδα, το οικονομικό, το πολιτικό, το κοινωνικό, και ιδίως το εθνικό». Βλ. αναλυτικά το κεφ. «Δύο γλώσσες, δυο εθνικές ιδεολογίες» στο Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 125-133.

ξεθάψουνε τα χιώματά της, γιατί μιλούν κ' εκείνα σαν να βγάζουν απ' τα σπλάχνα της πέτρες παληές [...].⁵¹⁸ Πρόκειται για την προφορική γλώσσα του λαού, που δεν ήταν άλλη από τη δημοτική.

Επίσης, ο «πατριωτικός Λόγος» του σχολείου που παρουσιάζει η Παπαδοπούλου τη φέρνει σχεδόν να αναπαράγει το κήρυγμα του Ψυχάρη για την εθνική αποστολή των σπουδών. Συγκεκριμένα, ο Ψυχάρης γράφει στο κεφάλαιό του «Τα παλληκάρια στο περγιάλι»⁵¹⁹ για τους νέους που φιλοδοξούν να γίνουν κάτι σπουδαίο και χρήσιμο ότι «Εσείς είστε το στολίδι της Ρωμιοσύνης. [...] Το μέλλον είναι ότι κι εσείς θα είστε μέσα σας το χετέ κ' η ιστορία μας θα γίνη ότι μας την κάμετε σεις»,⁵²⁰ παραθέτοντας πλήθος σπουδών ή ασχολιών για την πολιτισμική και μορφωτική πρόοδο και την οικονομική εξέλιξη των νέων ελλήνων,⁵²¹ αποκηρύσσοντας ουσιαστικά την «ψεύτικη μάθηση του σκολείου».⁵²² Η Παπαδοπούλου στο διήγημά της «Τα δάκρυα του δασκάλου» μεταφέρει ίδιες απόψεις για την εθνικό ρόλο του σχολείου. Ο δάσκαλος του σχολείου προσπαθεί «με συγκίνηση και μεταδοτικό ενθουσιασμό»⁵²³ να ανορθώσει το πατριωτικό φρόνημα των μαθητών του με όπλο τη δόξα της πατρίδας. Τα παραδείγματα είναι πολλά: από τις αγροτικές ασχολίες και το εμπόριο, μέχρι την ποίηση και την αρχιτεκτονική, η πατρίδα θα λαμπρύνει και «η μεγάλη ιδέα, που τη βυζαίνει το ελληνόπαιδο απ' της μάνας του τα στήθεια, ας μη μας ευρίσκει μικρούς και ταπεινούς, αλλά μεγάλη αυτή εις μεγάλαις ας κατοική καρδιαίς».⁵²⁴ Οι απόψεις αυτές συγγενεύουν ιδεολογικά με εκείνες του Ψυχάρη όταν ο δεύτερος ενθαρρύνει τους νέους να έχουν «θάρος, πίστη και ελπίδα που θα μεγαλώση το γένος, που θα μεγαλώσετε κι εσείς».⁵²⁵ Όπως σημειώνει η Φραγκουδάκη (2001) «οι δημοτικιστές την αναγνώριση της αξίας της ομιλουμένης ελληνικής την υποστηρίζουν με έξαρση ως συστατική της εθνικής αξιοπρέπειας και της υψηλής εθνικής αυτοεικόνας, προϋπόθεση της ανύψωσης του μορφωτικού επιπέδου, μοχλό προς την πολιτισμική εξέλιξη, αναγνώριση και εκτίμηση του εθνικού παρόντος, συμμετοχή για τη δημιουργία ενός καλύτερου εθνικού μέλλοντος».⁵²⁶

Παράλληλα, το κίνημα του δημοτικισμού έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της «μητρικής γλώσσας» ως αστείρευτης πηγής της γλώσσας του έθνους, της γλώσσας του λαού.⁵²⁷ Στο πλαίσιο αυτό η συμβολή της γλώσσας «που του μίλησε η μάνα του παιδί»⁵²⁸ και η αντίστοιχη προσφορά της γυναίκας- μητέρας στο δημοτικισμό την εξιδανικεύει σε «φυσικό» φύλακα του έθνους, δίνοντάς της ενεργό ρόλο στην καλλιέργεια και διάδοση της εθνικής συνείδησης της νέας γενιάς.⁵²⁹ Το ρόλο αυτό

⁵¹⁸ Α. Παπαδοπούλου, «Απάντησις», *Διάπλασις των Παιδων*, τχ.6 (1899), σ. 111.

⁵¹⁹ Στο Γ. Ψυχάρης, *ό.π.*, σ. 184- 193.

⁵²⁰ Στο *ίδιο*, σ. 190.

⁵²¹ Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 127.

⁵²² Γ. Ψυχάρης, *ό.π.*, σ. 187.

⁵²³ Α. Παπαδοπούλου, «Τα δάκρυα του δασκάλου», *ό.π.*, σ. 1.

⁵²⁴ Στο *ίδιο*

⁵²⁵ Γ. Ψυχάρης, *ό.π.* σ. 190.

⁵²⁶ Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 130.

⁵²⁷ Βλ. σχ. Ν. Α. Βέης, «Ελληνίδες μαζί μας ελάτε», *Ο Νουμάς*, τχ. 4, αρ. 207 (30 του Αλωνάρη 1906), σ. 9-10.

⁵²⁸ Γ. Ψυχάρης, *ό.π.*, σ. 39.

⁵²⁹ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 128-129.

τον αναγνωρίζει, όπως είδαμε, η Παπαδοπούλου αποδίδοντας στο ρόλο των γυναικών- μητέρων την αναγέννηση του έθνους.

Η γλώσσα έχει, λοιπόν, για την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου μία σημαντική πατριωτική αποστολή για τον προσδιορισμό της «εθνικής ταυτότητας» και της διάδοσής της στο χρόνο. Ο ρόλος αυτός αποτυπώθηκε χαρακτηριστικά και στα Δημοτικά τραγούδια. Η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης στους λαούς της Ευρώπης γενικότερα συνδέθηκε στο πλαίσιο του ρομαντικού εθνικισμού με την αναζήτηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του κάθε λαού. Ένα από αυτά ήταν στην περίπτωση της Ελλάδας τα δημοτικά τραγούδια.

Η πρώτη προσπάθεια ενοποίησης και έκδοσης των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών έγινε από τον Claude Fauriel (1824) στο Παρίσι. Η σημαντικότερη έκδοση έγινε από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στην Κέρκυρα,⁵³⁰ με την ταυτόχρονη προβολή της άποψης για τη στενή συγγένεια των δημοτικών τραγουδιών με αντίστοιχα της αρχαιότητας. Με τον τρόπο αυτό ήταν δυνατόν να τονιστεί η θεωρία της συνέχειας του αρχαίου, του μεσαιωνικού και του νεότερου ελληνικού πολιτισμού,⁵³¹ εισάγοντας τον όρο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» και σκιαγραφώντας με τον τρόπο αυτό τον πυρήνα πάω στον οποίο το τρίτο στάδιο του ελληνικού πολιτισμού, το «τώρα», όπως είχε ορίσει ιστορικά ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, θα αναπτυσσόταν.⁵³²

Η Παπαδοπούλου αναφέρει με συγκίνηση τα δημοτικά τραγούδια που «φτέρωναν τα όνειρα και ζωντάνευαν την ελπίδα της [γλώσσας]»⁵³³ συνδέοντάς τα άμεσα με το αλύτρωτο έθνος στο διήγημα «Η μάνα» (1899). Εκεί, αφηγείται μία σκηνή όπου η μάνα τραγουδά στο ξενιτεμένο γιο της ένα τραγούδι της πατρίδας, «της Ευγενούλας το τραγούδι που κάθε Ηπειρώτισσα το ξέρει».⁵³⁴ Παρόλο που τα εγγόνια της την κοροϊδεύουν εκείνη δεν σταματά να τραγουδά γιατί «της φαίνεται ανανδρία να διακόψει το τραγούδι το αγιασμένο με τόσας αναμνήσεις».⁵³⁵ Ο γιος της υπόσχεται μία μεγάλη χάρη σε αντάλλαγμα για το «πατριωτικό τραγούδι που του τραγούδησε».⁵³⁶

Το δημοτικό τραγούδι, αντιμετωπίζεται με μία εθνική ιερότητα, είναι «αγιασμένο» σαν τον εθνικό ύμνο. Αποτελεί το στοιχείο του γλωσσικού πολιτισμού που γνωρίζει ο κάθε γνήσιος πατριώτης, συγκινείται με αυτό, καθώς του (υπεν)θυμίζει την εθνική του καταγωγή. Τα γέλια των «ξενοθρεμμένων» παιδιών και της «ξένης» συζύγου

⁵³⁰ Σ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Κέρκυρα, Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, 1852.

⁵³¹ Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Ελληνική Ιστορία*, Τόμος Γ', Ε.Α.Π., Πάτρα, 1999, σ. 226.

⁵³² Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 43.

⁵³³ Α. Παπαδοπούλου, «Απάντησις», *ό.π.*, σ.111.

⁵³⁴ Α. Παπαδοπούλου, «Η μάνα», *ό.π.* Πρόκειται για το δημοτικό τραγούδι «Της Λυγερής και του Χάρου», όπου εξιστορείται η έπαρση της Ευγενούλας στο Χάρο και η αιώνια αγάπη που νικά το θάνατο. Θεωρούμε ότι η αναφορά αυτή μεταφέρει και λανθάνουσες απόψεις σχετικά με τη γλωσσική διαμάχη καθώς, το Ηπειρώτικο δημοτικό τραγούδι θεωρήθηκε από τους δημοτικιστές ως το δοξασμένο και αθάνατο υπόδειγμα του γραπτού λόγου. Βλ. σχ. Χ. Φεγγαράς, *ό.π.*, σ. 23-24.

⁵³⁵ Α. Παπαδοπούλου, «Η μάνα», *ό.π.*.

⁵³⁶ Στο ίδιο.

κατά τη διάρκεια του τραγουδιού, ενισχύουν την αξία του δημοτικού τραγουδιού ως ιδιαίτερου χαρακτηριστικού που εκείνοι δεν μπορούν να εννοήσουν γιατί διαφέρουν πολιτισμικά και κατ' επέκταση εθνικά από κάθε τι ελληνικό.

Η εθνική διαφοροποίηση ωστόσο «κατασκευάζεται» σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτιστικών στοιχείων, στο οποίο η *καλλιέργεια ιστορικής μνήμης* εμπλουτίζεται από γλωσσικά και εξω- γλωσσικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για το δεύτερο κριτήριο «εθνικής συνείδησης», το οποίο θα αναλυθεί αμέσως παρακάτω.

2.2 «*Ήθελε τον κόσμο όλον, μίαν Ελλάδα μεγάλην*»

Πολιτισμικός Προσδιορισμός και Εθνική Ταυτότητα

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και τις πρώτες του 20ού, κατά την περίοδο της εθνικής *χειραφέτησης* των βαλκανικών λαών, η ιστορική *κληρονομιά* βοήθησε σύμφωνα με τον Ε. Κωφό (1999), «στη δημιουργία εθνικού αισθήματος και στη διαμόρφωση εθνικής ιδεολογίας». ⁵³⁷ Η έμφαση, ωστόσο, στο γλωσσικό κριτήριο ως αποδεικτικό στοιχείο εθνικής επικράτησης, προκάλεσε την αντίδραση των ελλήνων διανοούμενων, λόγω της εκτεταμένης διάδοσης της βουλγαρικής γλώσσας και της νέας κατά συνέπεια μειονεκτικής θέσης που έβρισκε την ελληνική. Η γλώσσα που οριζόταν ως το μείζον κριτήριο εθνικής ταυτότητας, βρισκόταν «εγκλωβισμένη» ανάμεσα σε ανάλογες με την Μεγάλη Ιδέα, βαλκανικές εθνικές ιδέες. Έτσι προωθήθηκε η αντίληψη ότι το γλωσσικό κριτήριο ήταν ένα από τα βασικά κριτήρια της εθνικότητας, αλλά ήταν ένα ανάμεσα σε άλλα. ⁵³⁸

Μία από τις δυσκολίες ωστόσο, του εντοπισμού πολιτισμικών στοιχείων στο πλαίσιο του εθνικού προσδιορισμού πληθυσμών, έγκειται σε αυτήν ακριβώς την αιτιολογική σχέση: πώς εθνοτικά χαρακτηριστικά αναβαπτίζονται σε «εθνικά σύμβολα» και ποια, κατά συνέπεια, είναι εκείνα που μπορούν να λειτουργήσουν εθνικιστικά; Η *πολιτική* πλέον προσέγγιση αυτών των στοιχείων προκύπτει από τη *σκοπιμότητα* της ανάδειξής τους σε ένα πλαίσιο εθνικισμού καθώς, «το έθνος στηρίζεται σε αυτά, χρησιμοποιεί στοιχεία του παρελθόντος αλλά και τα μεταπλάθει ή/και τα ανασυνθέτει, τα ομογενοποιεί αλλά κυρίως τα ιεραρχεί κατά τρόπο ώστε να πάψουν να είναι αυτό που ήταν [...] παραλαμβάνοντας προϋπάρχουσες κουλτούρες και τις μετατρέπει σε έθνη». ⁵³⁹ Σύμφωνα με τον Θ. Βερέμη η είσοδος της εθνότητας (πολιτισμικός χαρακτήρας) στην εθνική ιδεολογία «φύτεψε τους σπόρους των μελλοντικών αναμετρήσεων ανάμεσα στα έθνη- κράτη. Τα δύο αυτά εγγενή στοιχεία του εθνικισμού, το πολιτικό και εδαφικό και το εθνοτικό και οργανικό αφετέρου, θα αποτελέσουν έκτοτε τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος». ⁵⁴⁰

⁵³⁷ Ε. Κωφός, «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και του 20ού αιώνα», στο Θ. Βερεμής (εισ.- επιμ.), Γ. Στεφανίδης (μτφρ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1999, σ. 199.

⁵³⁸ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 319-320.

⁵³⁹ Ν. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 89.

⁵⁴⁰ Θ. Βερέμης, *Εισαγωγή στο Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, ό.π.*, σ. 13-14.

Το ευρύτερο πολιτισμικό κριτήριο, ως καθοριστικό του έθνους, γίνεται αντιληπτό στις *εθνοτικές κοινότητες* (Smith) κυριότατα όταν αυτές «συγγενεύουν» με μια συγκεκριμένα «πατρίδα» που παρουσιάζει εδαφική συνέχεια, αλλά και την αίσθηση αλληλεγγύης που συνδέει σημαντικές μερίδες του πληθυσμού.⁵⁴¹ Η δημιουργία, άλλωστε, εθνικής κουλτούρας «δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς τη στοιχειώδη ανάπτυξη δομών του εθνικού κράτους, πόσο μάλλον να προϋπάρχει, με κάποιον συγκροτημένο τρόπο, της δημιουργίας του».⁵⁴² Ωστόσο, στο εσωτερικό της Ανατολίας αλλά και στην κεντρική περιοχή της Μακεδονίας, πέρα δηλαδή από το ελληνικό κράτος, υπήρχε ένα ιδιαίτερα ποικίλο εθνικό μείγμα διαφόρων φυλών. Τα στοιχεία αυτά εξώθησαν τους Έλληνες να ψάξουν για μια ξεκάθαρη αντίληψη της ελληνικότητάς τους. Κάτω από την πίεση της επανεξέτασης της ταυτότητας του ελληνισμού, οι διανοούμενοι αντιμετώπισαν την εθνική κουλτούρα ως το μόνο μέσο διασφάλισης των ιδανικών του.⁵⁴³

Τα «πολιτισμικά» στοιχεία διάκρισης ενός έθνους από ένα άλλο –πέρα από το γλωσσικό προσδιορισμό που προσεγγίσαμε ιδιαίτερος- είναι, σύμφωνα με την προσέγγιση του Smith, την οποία και θα ακολουθήσουμε, η ύπαρξη μύθων κοινής καταγωγής, ενοποιητικά σύμβολα, στοιχεία ένδοξης κοινής κουλτούρας, πρόσδεση με συγκεκριμένη «πατρίδα» και γενικά τα γνωρίσματα εκείνα που καλλιεργούν την ιστορική μνήμη με εθνικές σκοπιμότητες. Ο βαθμός με τον οποίο ένας δεδομένος πληθυσμός διαθέτει ή μοιράζεται αυτά τα χαρακτηριστικά αποτυπώνει κατά τον Smith το μέγεθος ταύτισης με τον ιδεότυπο της *εθνοτικής κοινότητας*.⁵⁴⁴

Η παραπάνω προσέγγιση μας δίνει μία ευρύτερη *τυπολογία* στον προσδιορισμό των κριτηρίων «εθνικής ταυτότητας». Καθώς, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η γλώσσα από μόνη της δεν αποτελεί επαρκές κριτήριο εθνικού προσδιορισμού⁵⁴⁵ ενώ παράλληλα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έχει ήδη γίνει ορατή στη νοτιοανατολική Ευρώπη η επίδραση ενός «όψιμου» εθνικιστικού διαφωτιστικού λόγου, όπου τον θρησκευτικό διαχωρισμό διαδέχονται περισσότερο κοσμικά χαρακτηριστικά,⁵⁴⁶ προκύπτει η προβληματική του εντοπισμού τέτοιων πολιτισμικών στοιχείων στα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου. Τα στοιχεία αυτά βρίσκονται στο σύνολό τους στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου, αποδίδοντας στη λογοτεχνία έναν ιδεολογικό προσανατολισμό.⁵⁴⁷

⁵⁴¹ Σ. Μπέης, *ό.π.*, σ. 412.

⁵⁴² Β. Αποστολίδου, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της «Εθνικής Λογοτεχνίας»...», *ό.π.*, σ. 17. Όπως σημειώνει, όμως, η Αποστολίδου παρακάτω, η σύνδεση αυτή δεν σημαίνει μία εκ άνωθεν επιβολή εθνικής ιδεολογίας, με τρόπο μονομερή και αυταρχικό. Στο *ίδιο*.

⁵⁴³ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 177.

⁵⁴⁴ Σ. Μπέης, *ό.π.*, σ. 412.

⁵⁴⁵ Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 142-143.

⁵⁴⁶ Γ. Γιαννακόπουλος, *ό.π.*, σ. 81 · Π. Κιτρομιλήδης, *ό.π.*, σ. 62.

⁵⁴⁷ Η χρήση τους στην ιστορική έρευνα είναι σημαντική καθώς θεωρείται αποδεκτό ότι η τέχνη δεν μένει αδιάφορη στους σπασμούς της εποχής της, λόγω του ότι άμεσα ή έμμεσα αντανάκλα τη ζωή των ανθρώπων που κάνουν ή ζουν τα γεγονότα. Λ. Τρότσκι, *Λογοτεχνία και επανάσταση*, Λ. Μιχαήλ (μτφρ.- σημειώσεις- επιμ.), Αθήνα, «Προμηθέας», 1966, σ. 19.

Μύθοι Κοινής Καταγωγής

Αναφορικά με τη διάδοση μύθων κοινής καταγωγής, ως πολιτισμικό κριτήριο εθνοτικής και εθνικής διάκρισης, η Παπαδοπούλου αναπαράγει λογοτεχνικά το θρύλο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Τα διηγήματά της «Απάντησις» (1899)⁵⁴⁸ και «Ο υιός του Αλεξάνδρου» (1899) στοχεύουν στην ανύψωση του Μακεδόνα βασιλιά αλλά και στη συνειδησιακή αφύπνιση των απογόνων του, της εποχής της συγγραφέως.

Η «Απάντησις» (1899) είναι η αναπαραγωγή του μύθου της γοργόνας, της αδερφής του Μέγα Αλεξάνδρου. Πρόκειται για μία παραλλαγή του χαρακτήρα σε φώκια και η διήγηση γίνεται από τον παππού, έναν πρώην ναυτικό, στον εγγονό του. Το παιδί παρακαλά να μάθει την απάντηση που θα έδινε ο παππούς στη θρυλική ερώτηση της φώκιας «Ζη ο βασιλιάς Αλέξανδρος;» κι αν ζει «γιατί δεν τρέχει να διαφεντέψη την πατρίδα του, να μην την βαραίνει βουλγάρικο τσαρούχι, τ' αγεράκι της να μην το μολύνει χνώτο βουλγάρικο; Αλήθεια να μην τη μολύνουν κ' η πέτσα τους ακόμα βρωμοκοπά».⁵⁴⁹ Η απάντηση που τελικά δίνει ο παππούς, αφού μεταγγίζει πρώτα στον εγγονό του το αίσθημα του «άξιου πατριώτη», είναι: «-Κι' αν πέθανε ο βασιλέας ο Αλέξανδρος; η Μακεδονία γεννά παιδιά, που ξέρουν να την αγαπούν και ξέρουν να την διαφεντεύουν. Ένα αν μείνη ζωντανό, το χώμα της το άγιο ληστού Βουλγάρου πόδι δεν πατεί. Σαν πέθανε ο Αλέξανδρος οι Μακεδόνες δεν ξεχνούν πως είνε γενειά δική του. Εκείνος αν πέθανε, το όνομά και το παράδειγμά του ζουν αιώνια...».⁵⁵⁰

Στο διήγημα αυτό είναι ευδιάκριτοι οι δύο χώροι τους οποίους εντοπίζει στις ιστορίες ο J. Bruner (2002): το *τοπίο δράσης* μέσα στον κόσμο και το *τοπίο της συνείδησης*. Στο δεύτερο αυτό *τοπίο* διαδραματίζονται οι σκέψεις, τα συναισθήματα και τα μυστικά των πρωταγωνιστών, διαμορφώνοντας όχι μόνο ένα μυθιστορηματικό κόσμο «αλλά και τα μυαλά που επιζητούν να του αποδώσουν τα νοήματά του».⁵⁵¹ Η ηθοπλαστική αυτή διάσταση του κειμένου μεταφέρει στις συνειδήσεις των αναγνωστών το χρέος που έχουν ως άξιοι απόγονοι του Μακεδόνα βασιλιά να «καθαρίσουν» τη Μακεδονία από τη Βουλγαρική «ληστεία». Η νέα γενιά αγωνιστών που μόλις τώρα γαλουχείται, τα παιδιά, αποτελούν την ελπίδα για την απελευθέρωση του έθνους.

Επίσης, η επιλογή του μικρού ήρωα σε ένα περιοδικό που απευθύνεται σε νεαρούς αναγνώστες (*Διάπλασις των παιδων*) δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες ταύτισης με τον ήρωα και ενστερνισμού -κατά συνέπεια- των εθνικο- απελευθερωτικών του αξιών. Η λογοτεχνία ως χώρος έκφρασης αξιών και φορέας ιδεολογίας, αξιοποιήθηκε σα μέσο διαχείρισης της παιδικής ηλικίας, στοχεύοντας τελικά στη συμμόρφωσή της,

⁵⁴⁸ Το διήγημα «Απάντησις» δημοσιεύτηκε το 1899 πρώτα στη *Διάπλασις των Παιδων* (τχ. 6, σ. 111) κι έπειτα στην εφ. *Πατρὶς Βουκουρεστίου* με τον τίτλο «Μ. Αλέξανδρος και Μακεδονία, εν τη λαϊκῇ παραδόσει» (αρ. φ. 2566, 17/29 Οκτωβρίου 1899, σ.3). Η Παπαδοπούλου γράφει σε επιστολή της γι' αυτή την αναδημοσίευση: «Εγώ δημοσιεύω εδώ τα μακεδονικά διηγήματα [...] (Ανεδημοσιεύθη η "Απάντησις"). Το αποτέλεσμα ήτο θαυμάσιον...». Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 255.

⁵⁴⁹ Α. Παπαδοπούλου, «Απάντησις», *ό.π.*, σ. 111.

⁵⁵⁰ Στο ίδιο.

⁵⁵¹ J. Bruner, *Δημιουργώντας ιστορίες. Νόμος, Λογοτεχνία, Ζωή*, Γ. Κουγιουμτζάκης (επιμ.), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009, σ. 66-68.

σύμφωνα με το κυρίαρχο πρότυπο ανθρώπου και πολίτη,⁵⁵² στη συγκεκριμένη περίπτωση με το πρότυπο του «μακεδόνα πατριώτη». Η Παπαδοπούλου χρησιμοποιώντας τον *επιτελεστικό χαρακτήρα* της τέχνης της, μεταφέρει την προσμονή του «αλύτρωτου» έθνους στους «εκκολαπτόμενους» αγωνιστές, τα παιδιά.

Η ελπίδα της νέας γενιάς είναι και ο μικρός Αλέξανδρος, ο γιος του βασιλιά Αλέξανδρου στο ομώνυμο διήγημα, καθώς « [...] αν η Μακεδονία αγαπά το τέκνον του Αλεξάνδρου, το αγαπά διότι ονειροπολεί ν' ανεύρη εις αυτό σταγόνας εκ του πολυτίμου εκείνου αίματος».⁵⁵³ Η διάδοση της ιστορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου γίνεται από τη Ρωξάνη,⁵⁵⁴ ως «την ωραιότεραν εξ όσων ποτέ ανέγραψαν αι ολόλαμπροι της ιστορία Δέλτοι».⁵⁵⁵ Η Παπαδοπούλου αναπαράγει την ελληνική οπτική του επεκτατισμού του Μακεδόνα βασιλιά: δεν πρόκειται για εδαφικές κατακτήσεις αλλά «ήτο νίκη του πνεύματος εναντίον την ύλης».⁵⁵⁶

Ο μικρός Αλέξανδρος θεωρείται επικίνδυνος για τον Κάσσανδρο επειδή γνωρίζει «την ενδοξότεραν σελίδα της Ελληνικής ιστορίας, γνωρίζει την ιστορίαν του πατρός του».⁵⁵⁷ Το διήγημα κλείνει με την εντολή του Κάσσανδρου να σκοτώσουν τη Ρωξάνη και το γιο της: «και ο Κάσσανδρος είπε με την μεταλλικήν φωνήν του, τα λέξεις ταύτας, τας οποίας η ιστορία διεφύλαξε: «Μηδενός ειδότος, κατέσφαξον τον παίδα και την μητέρα, απόκρυψον τα σώματα, μηδενί δε των άλλων απαγγελίης το γεγονός».⁵⁵⁸

Η συγγραφέας επιμένει στο κείμενό της, μέσω της επανάληψης, ότι η εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, είναι η πιο σημαντική σελίδα της ελληνικής ιστορίας, ίσως η μόνη που αξίζει να γνωρίζει κάθε Έλληνας. Στην περίοδο αυτή αποδίδει την *ελληνιστική* οπτική της,⁵⁵⁹ υπέρ δηλαδή της διάδοσης του ελληνικού πνεύματος και

⁵⁵² Β. Αποστολίδου, «Λογοτεχνία και ιδεολογία: Το ζήτημα των αξιών κατά τη διδασκαλία της λογοτεχνίας», Β. Αποστολίδου & Ε. Χοντολίδου (επιμ.) *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2002, σ. 335 - 347.

⁵⁵³ Α. Παπαδοπούλου, «Ο υιός του Αλεξάνδρου», *ό.π.*, σ. 220.

⁵⁵⁴ Όπως παρατηρεί η Κ. Σφαέλλου (1982) στο *Η γυναίκα και η θάλασσα στο έργο του Καρκαβίτσα* αναλύοντας τον «Αρχαιολόγο» όπου η γιαγιά νανουρίζει τα εγγόνια της με διηγήσεις των άθλων του 1821, η γυναικεία αφήγηση αντιπροσωπεύει τη δύναμη της προφορικής παράδοσης, που μεταδίδεται από τη μάνα στα παιδιά και που αποτελεί την αυθεντική συνέχεια με την προγονική δόξα σε αντιπαράθεση με τη στείρα γνώση των βιβλίων και του λογοτατισμού. Για το καλύτερο αύριο της «φυλής» σε ρόλο θεματοφύλακα, η γυναίκα επιδρά όχι στα γεγονότα αλλά στις ψυχές. Στο Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 128.

⁵⁵⁵ Α. Παπαδοπούλου, «Ο υιός του Αλεξάνδρου», *ό.π.*, σ. 220.

⁵⁵⁶ Στο ίδιο.

⁵⁵⁷ Στο ίδιο.

⁵⁵⁸ Στο ίδιο. Πρόκειται για τα λόγια που αποδίδει ο Στράβων στα Γεωγραφικά βιβλίο ΙΧ. Το αυθεντικό απόσπασμα αναφέρει: « [...] φοβηθείς [ο Κάσσανδρος] υπέρ εαυτού, προσέταξε Γλαυκία [...] τη μεν Ρωξάνην και τον βασιλέα κατασφάζει, και κρύψει τα σώματα, το δε γεγονός μηδενί των άλλων απαγγείλαι [...]», όπως παρατίθεται στο κεφ. «De rebus persarum», στο J. G. Eichhorn, *Antiqua Historia ex ipsis Veterum Scriptorum Graecorum narrationibus context*, Lipsiae, 1811, σ. 232.

⁵⁵⁹ Κατά την Καινή διαθήκη (Πράξεις, 6,1): 'Εν δέ ταῖς ἡμέραις ταύταις πληθυνόντων τῶν μαθητῶν ἐγένετο γογγυσμός τῶν Ἑλληνιστῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους [...]. Στο εδάφιο αυτό εντοπίζεται η πηγή του Johan Gustav Drousen (1833) στο έργο του «Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου», για την

πολιτισμού. Προσπαθεί να ενισχύσει το «πατριωτικό φρόνημα» κυρίως των απογόνων του βασιλιά Αλέξανδρου, δηλαδή κάθε Μακεδόνα που θεωρείται «Υιός του Αλέξανδρου» και θεωρεί δεδομένη την ελληνικότητα της καταγωγής του. Το χαρακτηριστικό αυτού του ελληνισμού της περιοχής δίνεται έντονα στο κείμενο: στις φλέβες του τρέχει το «ευγενές και μεγαλουργόν του Αλεξάνδρου αίμα», το οποίο τον κάνει να «γνωρίζει να αγαπά, γνωρίζει και να μισεί». Έτσι, μέσα από τον αγώνα τους, οι σύγχρονοι κληρονόμοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου, θα τον αναστήσουν «και πάλιν, και ο κόσμος θ' αναπνεύση και θ' ανακουφισθή. Ο Αλέξανδρος δεν απέθανε!». ⁵⁶⁰

Στο σημείο αυτό επιχειρείται αυτό που ο Κ. Τσουκαλάς (1994) ονομάζει «συνέχεια συλλογικής εαυτότητας». Καθώς, αυτή είναι δύσκολο να «αποδειχθεί», αναπαρίσταται από την αφηγηματική μορφή μέσω της οποίας οι συνειδήσεις είναι δυνατόν να προσβούν στην παράστασή της, με τρόπο που τελικά «η ιστορία κινείται πάντα μέσω της ιστορίας: το υποκείμενο αυτοαναγνωρίζεται μέσα από την ιστορία που διηγείται στον εαυτό του για τον εαυτό του». ⁵⁶¹ Η ιστορική αυτή αφήγηση στη Μακεδονία σύμφωνα με τον Ε. Κωφό είχε ως επίκεντρο το μεγαλείο της αρχαίας Μακεδονίας και το έπος του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η έλξη του μεγάλου αυτού βασιλιά, τα επιτεύγματά του και το όνομα των Μακεδόνων είχαν κεντρίσει την ελληνική εθνική ιδεολογία στη Μακεδονία ακόμη και πριν από τον ελληνικό Αγώνα της Ανεξαρτησίας. [...] Την εποχή εκείνη δεν αντιτασσόταν καμία αμφισβήτηση στην αίσθηση ότι οι αρχαίοι Μακεδόνες ήταν Έλληνες και [...] αυτοί οι σύγχρονοι αισθάνονταν υπερήφανοι να διεκδικούν την ιστορική καταγωγή τους από τους βασιλείς Φίλιππο και Αλέξανδρο, ακριβώς όπως οι Αθηναίοι χωρικοί του 18^{ου} αιώνα ανήγαν νοερώς την καταγωγή τους στο Θεμιστοκλή και τον Περικλή. ⁵⁶²

Η Παπαδοπούλου μέσα από το όραμα του Αλεξάνδρου που «ήθελε τον κόσμο όλον, μίαν Ελλάδα μεγάλη» ⁵⁶³ προβάλλει τον πολιτισμικό επεκτατισμό του ελληνικού έθνους. Η Μεγάλη Ελλάδα είναι το όραμα της Μεγάλης Ιδέας του αλυτρωτισμού, που στην περιοχή της Μακεδονίας παραμένει την εποχή αυτή άσβεστο, κρατώντας το ελληνικό φρόνημα ζωντανό. ⁵⁶⁴ Οι σχετικοί μακεδονικοί μύθοι και ιστορίες της συγγραφέως συμβάλλουν στην υπενθύμιση ενός εθνικού χρέους, ένα είδος εγρήγορσης για τον ελληνισμό της Μακεδονίας. ⁵⁶⁵ Επίσης, μέσα από τους μικρούς

ονομασία της Ελληνιστικής περιόδου, με την υποδήλωση της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμού.

⁵⁶⁰ Α. Παπαδοπούλου, «Ο υιός του Αλεξάνδρου», *ό.π.*, σ. 220.

⁵⁶¹ Κ. Τσουκαλάς, «Ιστορία, Μύθοι και Χρησμοί: η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας». Στο Επιστημονικό Συμπόσιο: Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας, 1994, σ. 288-290.

⁵⁶² Ε. Κωφός, *ό.π.*, σ. 205. Το ζήτημα της ελληνικότητας της Μακεδονίας, εμφανίζεται στον τύπο της εποχής. Βλ. σχ. Α. Γ. Π. [Αрс. Παπαδοπούλου], «Απόσπασμα εκ του ημερολογίου Μακεδόνας σπουδαστού», *εφ. Αθηναίς*, έτ. Β', αρ.21 (1 Νοεμβρίου 1877), σ. 162- 164 και αρ. 22 (15 Νοεμβρίου 1877), σ. 169-171 · Γ. Ν. Χατζιδάκις, «Περί του Ελληνισμού των Μακεδόνων», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, έτ. Γ' (1910), Εν Αθήναις, Τύποις καταστημάτων «Αυγής» [1909], σ. 46-51, κ.ά..

⁵⁶³ Α. Παπαδοπούλου, «Ο υιός του Αλεξάνδρου», *ό.π.*, σ. 220.

⁵⁶⁴ Ιστορία των Ελλήνων, εγκυκλοπαίδεια Δομή, τ. 11, Νεότερος Ελληνισμός 1881-1910, σ. 234.

⁵⁶⁵ Σε άρθρο του ο Κ. Ν. Κωσταντινίδης με αφορμή το έργο του Α. Τανάγρα «Βούλγαροι και Μακεδόνες» ενθαρρύνει την εθνικιστική συγγραφική δημιουργία γράφοντας «Να κατέλθωσι πάντες οι κρατούντες ένα κάλαμον ανά χείρας και δια δραμάτων, ποιημάτων, διηγημάτων, άρθρων, ν'

ήρωες και εν δυνάμει «μακεδόνες πατριώτες», καταφέρνει στην αφήγησή της να μετατρέψει το *ιδιωτικό πρόβλημά τους*,⁵⁶⁶ τη λαχτάρα δηλαδή που νιώθουν να πολεμήσουν στο όνομα του βασιλιά Αλέξανδρου, να γίνει *δημόσιο δεινό*,⁵⁶⁷ κάνοντας τους συγχρόνους της να νιώσουν τα δικά τους δεινά και να ανακουφιστούν στην ιδέα του *απελευθερωτικού αγώνα*.

Ένα άλλο διήγημα που στρέφει πλέον συγκεκριμένα το μίσος των αλύτρωτων μακεδόνων στη Βουλγαρική απειλή, είναι το «Τρισάγιον» (1899). Στο έργο αυτό η Παπαδοπούλου αναφέρεται στο θάνατο του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου και τιμά τη μνήμη του. Για τη συγγραφέα ο Βουλγαροκτόνος είναι το σύμβολο της εξόντωσης «της όχεντρας της πιο φαρμακερής»⁵⁶⁸ του ελληνισμού, των Βουλγάρων. Ο Βασίλειος Β', φέρεται αδικημένος από την Ιστορία αλλά «ο Ελληνισμός του χρεωστεί πολλά του Βασιλέως του και δεν πρέπει να τα ξεχνά». ⁵⁶⁹ Ο μύθος που (ανα)παράγεται αφορά στο ζωντανό πνεύμα του Βουλγαροκτόνου που «δεν πέθανε, κοιμάται και ξυπνά σε κάθε κίνδυνο». ⁵⁷⁰ Ο κίνδυνος που κάνει το Βασίλειο να ξυπνήσει είναι ο Μακεδονικός Αγώνας και βρίσκει σύμμαχο έναν κληρικό τον οποίο *καθοδηγεί, δυναμώνει και φωτίζει*. ⁵⁷¹ Ο κληρικός αφηγείται το θρύλο του Βουλγαροκτόνου σε ένα παιδί. Για άλλη μία φορά, η συγγραφέας επιφορτίζει τη νέα γενιά με το εθνικό χρέος της απελευθέρωσης των υπόδουλων πληθυσμών της Μακεδονίας και της νίκης ενάντια στο βουλγαρικό ανταγωνισμό. Η νέα γενιά δεν προθυμοποιείται απλώς να αναλάβει αυτή την ευθύνη αλλά προσδοκά με ανυπομονησία: «Θαρρώ σήμερα πως ξαναβαφτίσθηκα. Κ' εγώ θα εργασθώ [για τη Μακεδονία] όπως εργάσθηκες εσύ». ⁵⁷² Το διήγημα ολοκληρώνεται με τη φράση «Δεν είναι δώρο η ελευθερία' είναι βραβείο που το κερδίζει κανείς με το αίμα του», δίνοντας στη ρήση του Επίχαρμου ⁵⁷³ μία μαχητική Καλβική εκδοχή για τον απελευθερωτικό αγώνα. ⁵⁷⁴

Οι ρίζες, όμως του μίσους κατά των Βουλγάρων εντοπίζονται ακόμη πιο πίσω στην Ιστορία. Το 811 μ.Χ. ο βυζαντινός αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' ηττείται από το Βούλγαρο βασιλιά Κρούμο. Η Παπαδοπούλου στο διήγημά της «Του Κρούμου το ποτήρι» (1900) αναπαράγει το θρύλο που θέλει τον Κρούμο να πίνει κρασί από το κρανίο του νεκρού Νικηφόρου. Με τον τρόπο αυτό οι *μύθοι κοινής καταγωγής* λειτουργούν εθνικιστικά όχι με την περήφανη ιστορική μνήμη αλλά διασπείροντας

αφυπνίσωσι το πατριωτικόν αίσθημα παρά τω λαώ, να εξερεθίσωσι τον εθνικόν εγωισμόν του, να υπεκαύσωσι το κατά του ασπόνδου εχθρού του μίσος». Κ. Ν. Κωσταντινίδης, «Άγγελου Τανάγρα, Βούργαροι και Μακεδόνες», *Νέα Ζωή*, τχ. 22, αρ. 13 (1905), σ. 237.

⁵⁶⁶ Ο όρος του Burke χρησιμοποιείται από τον Bruner για την ανάδειξη της καλά επεξεργασμένης αφήγησης. J. Bruner, *ό.π.*, σ. 78.

⁵⁶⁷ Στο ίδιο.

⁵⁶⁸ Α. Παπαδοπούλου, «Τρισάγιον», *ό.π.*, σ. 149.

⁵⁶⁹ Στο ίδιο.

⁵⁷⁰ Στο ίδιο.

⁵⁷¹ Στο ίδιο, σ. 150.

⁵⁷² Στο ίδιο.

⁵⁷³ «Τά αγαθά κόποις κτώνται»

⁵⁷⁴ Αναφερόμαστε στο στίχο του Κάλβου «Θέλει αρετήν και τόλμην η ελευθερία» στο έργο του *Τα λυρικά* (1826), ωδή τέταρτη «Εις Σάμον».

το μίσος κατά των Βουλγάρων, απεικονίζοντάς τους ως βέβηλους και απολίτιστους. Οι χαρακτηρισμοί σχετικά με τη βίαιη εικόνα του Κρούμου στηρίζονται -κατά την Νικολάου (1996)- στα κείμενα των Βυζαντινών χρονογράφων και ιστορικών. Οι αναφορές αυτές μάλλον απέχουν από την πραγματικότητα, σε ποσοστό που αφορούν τουλάχιστον τον Βούλγαρο βασιλιά, αλλά αποτελούν την εικόνα των Βυζαντινών για το σύνολο του λαού του και τους ηγέτες του, κατά την ιστορική περίοδο που οι Βούλγαροι αποτελούσαν τον κυριότερο εχθρό της αυτοκρατορίας.⁵⁷⁵ Με τον τρόπο, λοιπόν, αυτό η Παπαδοπούλου αναπαράγει ένα μύθο, υποδαυλίζοντας την εθνική ταπείνωση από αλλόθρησκους και απολίτιστους εχθρούς, υπενθυμίζοντας την υπέρτατη εθνική αποστολή: «Θρησκεία και πατρίδα, γι' αυτά τα δυό να ζης και να πεθάνης».⁵⁷⁶ Ο «λόγος» της στο σημείο αυτό δεν είναι απλά «πατριωτικός» ή «αφυπνιστικός» αλλά βαθιά *εθνοκεντρικός*, με την έννοια ότι το έθνος τίθεται ως η προεξάρχουσα κοινωνική ταυτότητα που ιεραρχεί όλες τις υπόλοιπες.⁵⁷⁷

Οι μύθοι κοινής καταγωγής που παρουσιάστηκαν συνθέτουν ένα πόλο έλξης για τους Έλληνες της Μακεδονίας. Η έμφαση στις ένδοξες σελίδες της Ιστορίας δημιουργεί ένα χρέος για τον ελληνισμό -ελεύθερο και «αλύτρωτο»- καθώς, το βάρος της Ιστορίας που τους ενώνει κάτω από την κοινή εθνική καταγωγή γεννά ευθύνες διατήρησης, διάδοσης και κατοχύρωσης της ελληνικότητας περιοχών που απειλούνται από τη δράση ανταγωνιστικών εθνικισμών. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα τρόπο «μετάφρασης» του ιδεολογικού προσανατολισμού που επιχειρεί η Παπαδοπούλου στην «εσωτερική γλώσσα»⁵⁷⁸ των Ελλήνων της Μακεδονίας.

Η συγγραφέας στο πλαίσιο της δημοσίευσης των διηγημάτων αυτών σε έντυπα για νεαρούς αναγνώστες, στοχεύει στην αφύπνιση ενός «νεανικού πατριωτισμού», ο οποίος θα μιμηθεί με ενθουσιασμό τα παραδείγματα της Ιστορίας, έτσι όπως παρουσιάζονται από τη δική της εθνική οπτική. Επιλέγει ως τρόπο άμεσης ταύτισης με τους ήρωες την κοινή καταγωγή ως συγγένεια με ιστορικές προσωπικότητες, σημασιοδοτώντας την ιδέα της κίνησης του χρόνου από το παρελθόν στο παρόν. Με τον τρόπο αυτό «εξασφαλίζει» την *εθνική συνέχεια*. Κατά την Β. Αποστολίδου (1994) «μόνο όταν η εθνική ιδεολογία βρίσκει τρόπο να στηρίξει την εθνική συνέχεια, μπορεί να ολοκληρωθεί η εθνική αφήγηση και να επιβληθεί ολοκληρωμένα η εθνική κουλτούρα».⁵⁷⁹ Θεωρούμε, λοιπόν, ότι οι μύθοι ένδοξης κοινής καταγωγής στο πλαίσιο μίας «εθνικής λογοτεχνίας» αποτελούν έναν τέτοιο τρόπο μεταφοράς της εθνικής συνέχειας.

⁵⁷⁵ Κ. Νικολάου, «Η εικόνα του Κρούμου: εικόνα των «κακόφρονων» Βουλγάρων», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, τχ. 10 (1996), σ. 269-282.

⁵⁷⁶ Α. Παπαδοπούλου, «Του Κρούμου το ποτήρι», *ό.π.*.

⁵⁷⁷ Ν. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 100.

⁵⁷⁸ Σύμφωνα με τον Richard Johnson (1993) «καμία ιδεολογική μορφή δεν μπορεί να επικρατήσει στη δημόσια σφαίρα παρά μόνον εάν τα άτομα επενδύσουν σε αυτήν, τη μεταφράσουν στη δική του εσωτερική γλώσσα», όπως παρατίθεται στο Β. Αποστολίδου, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της «Εθνικής Λογοτεχνίας»...», *ό.π.*, σ. 18. Βλ. σχ. Richard Johnson, "Towards a Cultural Theory of the Nation. A British- Dutch Dialogue", A. Galema, B. Henis, H. de Velde (έκδ.), *Images of the Nation: Different meanings of Dutchness 1870- 1940*, τόμ. Α', Άμστερνταμ, 1993, σ. 158-217.

⁵⁷⁹ Β. Αποστολίδου, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της «Εθνικής Λογοτεχνίας»...», *ό.π.*, σ. 19.

Εθνικά Σύμβολα και Εθνική Συνέχεια

Η ιστορική συνέχεια του έθνους, αποτυπώνεται επίσης στα διαχρονικά του σύμβολα. Η Παπαδοπούλου αναπαράγει στα έργα της εθνικά σύμβολα δίνοντάς τους μία ιερότητα για την «πατρίδα». Πρόκειται για βυζαντινά σύμβολα (ο δικέφαλος αετός, η Αγία Σοφιά), για τη γαλανόλευκη σημαία και το σταυρό.

Συγκεκριμένα, ο δικέφαλος αετός εμφανίζεται αντανακλώντας τη Μεγάλη Ιδέα του αλυτρωτισμού στο γράμμα που δημοσιεύεται στην εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, με αφορμή την επέτειο της δεκαετούς κυκλοφορίας της εφημερίδας. Όπως έχουμε ήδη αναλύσει το κείμενο⁵⁸⁰ η Παπαδοπούλου εύχεται ο δικέφαλος αετός να ανοίξει τα φτερά του και να πετάξει εκεί «όπου όρνεα τώρα περυγίζουν».⁵⁸¹ Ο δικέφαλος, όμως, αετός είναι επίσης το έμβλημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Θεωρούμε ότι η επιλογή της Παπαδοπούλου να επικαλεστεί το σύμβολο αυτό για τις προσωπικές ευχές της και τις λανθάνουσες εθνικές ελπίδες της, δεν είναι τυχαία. Η σύνδεση άλλωστε με βυζαντινά σύμβολα έχει πραγματοποιηθεί και αλλού: στο διήγημα «Ζήτω η Ελευθερία» (1902) η Αγία Σοφιά «αψηλώνει περισσότερο» και «αψηλώνει όλο αψηλώνει θαρρείς θα φτάση τα ουράνια»,⁵⁸² από τη χαρά της που ένα νέο παιδί φεύγει για να γίνει «πατριώτης». Επίσης, η στροφή που σημειώνει η Παπαδοπούλου συγγραφικά στα «Βυζαντινά διηγήματά» της, δηλώνει μία τακτική αποκατάστασης θα λέγαμε της ελληνικότητας της βυζαντινής περιόδου, γεγονός που της επιφυλάσσει θερμή κριτική στους κύκλους των διανοούμενων της Κωνσταντινούπολης.⁵⁸³ Η συγγραφέας χρησιμοποιεί το συμβολισμό του Βυζαντίου προβάλλοντας το χριστιανικό ιδεώδες δίνοντας μία ιστορική συνέχεια στον ελληνοχριστιανισμό, βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Στα κείμενα αυτά⁵⁸⁴ κεντρικά πρόσωπα είναι γυναίκες που διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στην εποχή τους: η Θεοδώρα (σύζυγος του Ιουστινιανού), η Κασσιανή, η Θεοδώρα (της Παφλαγονίας, σύζυγος του Θεόφιλου), η Ευφροσύνη (μητριά του Θεόφιλου), η Άννα Κομνηνή.

Στην ούτως ή άλλως αμφιλεγόμενη μορφή της Θεοδώρας, η Παπαδοπούλου γράφει ένα διήγημα γεμάτο εσωτερικές συγκρούσεις, χωρίς τελικά να ανατρέψει την εικόνα για τη διάσημη Βυζαντινή αυτοκράτειρα, που η Ιστορία της προσάπτει ανηθικότητα και φιλοδοξία. Ενώ τη δείχνει να ακροβατεί μετανιωμένη για το αμαρτωλό παρελθόν της ανάμεσα στο μοναστήρι και στο στέμμα, με τρόπο που η αφήγηση πείθει για την αλήθεια των λόγων της και με τη χρήση ιερών χριστιανικών

⁵⁸⁰ Βλ. στην παρούσα εργασία «Εθνική ταυτότητα και Παιδεία», σ. 78.

⁵⁸¹ Εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2612, 12/24 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2.

⁵⁸² Α. Παπαδοπούλου, «Ζήτω η Ελευθερία», Εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 3250, 25 Μαρτίου/ 7 Απριλίου 1902, σ.2-3.

⁵⁸³ Ο Ν. Βασιλειάδης το θεωρεί το «Στο μοναστήρι» ως το «καλλίτερον» και «το πλέον μελετημένον, το πλέον τέλειον και το πλέον ωραίον διήγημα της Παπαδοπούλου». Παρομοίως ο Δ. Μοστράτος θεωρεί ότι «πάντα τα εκ της βυζαντινής ιστορίας ειλημμένα θέματα» φανερώνουν «γνώσιν χρόνων και καιρών». Στο Γ. Παπακώστας, επιλεγόμενα στο *Περιπέτεια μιας διδασκαλίας...*, ό.π., σ. 98.

⁵⁸⁴ Βλ. στην παρούσα εργασία την υποσημείωση 459.

συμβόλων,⁵⁸⁵ η εικόνα αυτή ανατρέπεται ξαφνικά. Έπειτα από την οριστικοποίηση του γάμου της με τον Ιουστινιανό η συγγραφέας θέλει τη Θεοδώρα να θαυμάζει τον εαυτό της στον καθρέφτη λέγοντας «-Τι εύμορφα θα μου πρέπη το στέμμα! είνε η πρώτη φορά, που έπαιξα τόσω καλά το μέρος μου, και κανέννας δεν μ' εχειροκρότησε· ας χειροκροτηθώ».⁵⁸⁶ Μπορεί η Παπαδοπούλου να αναπαρήγαγε την εκτίμηση του Προκοπίου για την Αυτοκράτειρα Θεοδώρα,⁵⁸⁷ την αναπλασιώσε όμως προβάλλοντας σημαντικά και κυρίαρχα τα σύμβολα του χριστιανισμού. Με τον τρόπο αυτό η Βυζαντινή περίοδος αποτινάζει τη φήμη της αμαρτίας και της ανηθικότητας, καθώς μέσω αυτής διαδόθηκε το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες.

Η Παπαδοπούλου υμνεί το ιδεώδες αυτό με κύρια έμφαση στη χριστιανική πίστη στο Βυζαντινό της διήγημα «Το μήλο της αγάπης» (1893). Η ιστορία ξεκινά από την τελετή επιλογής νύφης για τον Θεόφιλο, όπου ο αυτοκράτορας επιλέγει την Κασσιανή αλλά λόγω της απάντησης που του έδωσε προτίμησε τελικά για σύζυγό του τη Θεοδώρα.⁵⁸⁸ Η Κασσιανή στη συνέχεια ζει μία ήρεμη ζωή στο μοναστήρι. Εκεί την επισκέπτεται η Θεοδώρα, διωγμένη από το γιο της Μιχαήλ. Αν και το διήγημα μπορεί να αναλυθεί σε σχέση με τα καλά και τα δεινά που προκύπτουν ή βιώνει μια γυναίκα,⁵⁸⁹ κεντρική παρουσία σε όλα αυτά έχει η δύναμη της πίστης και της προσευχής στη *θρησκεία της αγάπης*,⁵⁹⁰ το Χριστιανισμό.

Η παραβολή της ιστορίας ξεκινά με αφορμή τα γεγονότα που συμμετείχαν οι πρωταγωνιστές σχετικά με τη λατρεία των εικόνων. Η Κασσιανή προσεύχεται στο Θεό να «συγχωρέση τον Θεόφιλο που τη λατρεία των εικόνων επολέμησε και να τον αναπαύση σε τόπο δροσερόν».⁵⁹¹ Η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί έντονα στο διήγημα αυτό τη συγχώρεση, η οποία πηγάζει από μία εσωτερική δύναμη, προϊόν της χριστιανικής πίστης. Οι πρωταγωνιστές της προβάλλονται σε αντίθεση με τη μεγαλειότητα του Θεού, ως άνθρωποι με αδυναμίες, φόβους και παραπτώματα. Οι δύο αυτές παράλληλες αφηγήσεις, -η θεία δύναμη από τη μία και η ανθρώπινη αδυναμία από την άλλη- τοποθετούν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία σε μια κυκλική περιστροφή γύρω από την υπέρτατη αγάπη του Θεού. Έτσι, δίνεται το στίγμα της σύγχρονης με την εποχή που εξετάζουμε αφήγησης για το Βυζάντιο: ο Βυζαντο-

⁵⁸⁵ Σε ένα σημείο του διηγήματος η Θεοδώρα μόνη μπροστά στην εικόνα του Χριστού λέει: «-Χριστέ μου και Κύριέ μου, σώσε την δούλην σου. Πάλε θέλουν στην ατιμία να με σύρουν. Εμένα που γύρεψα τη συγχώρεσί σου και σε υποσχέσθηκα μετάνοια. Πάλι το κορμί αυτό, το θέλουν για μια στιγμή οι δυνατοί της γης, για να το πετάξουν κατόπι στους δρόμους και στους ιπποδρόμους. Σώσε με, Κύριέ μου». Α. Παπαδοπούλου, «Θεοδώρα», *ό.π.*, σ. 48.

⁵⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 49.

⁵⁸⁷ βλ. σχ. Προκοπίου, *Ανέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία*, Α. Σιδέρη (μτφρ.), Αθήνα, Άγρα.

⁵⁸⁸ Πρόκειται για τη στιχομυθία: -Εκ γυναικός τα χείρω. (Θεοδόσιος) -Και εκ γυναικός τα κρείττω. (Κασσιανή). Ο Θεόφιλος προσάπτει τα δεινά στην Εύα, ενώ η Κασσιανή αναφέρεται για τα καλά που προέκυψαν από την Παναγία. Η Παπαδοπούλου γράφει «-Από τη γυναίκα γεννιούνται όλα τα κακά [...] -Ναι, μεγαλειότατε, μα και όλα τα καλά». Α. Παπαδοπούλου, «Το μήλο της Αγάπης», *Εστία*, τχ. 35, αρ. 23 (1893), σ. 358.

⁵⁸⁹ Η Ελένη Βαρίκα αναλύει το συγκεκριμένο έργο συνδυαστικά με το έργο της Παπαδοπούλου «Στο Μοναστήρι», εισάγοντας την έννοια της γυναικείας αλληλεγγύης. Θεωρεί ότι «στη σειρά των «βυζαντινών διηγημάτων» της, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου [...], προτείνει τη γυναικεία αλληλεγγύη και την κοινή δράση των γυναικών ως τη μόνη πραγματική εναλλακτική λύση στον καταστροφικό ανταγωνισμό που χαρακτηρίζει τον αγώνα δρόμου για την ανδρική εύνοια». Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 252.

⁵⁹⁰ Α. Παπαδοπούλου, «Το μήλο της αγάπης», *ό.π.*, σ. 358.

⁵⁹¹ Στο ίδιο.

χριστιανισμός είναι το κοινό χαρακτηριστικό με τον πολιτιστικά ζωντανό ελληνοχριστιανισμό. Η συγκεκριμένη αυτή αφήγηση που εδράζεται στην περιοδολόγηση που διατυπώθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο⁵⁹² υπήρξε –κατά τον Τσουκαλά– το ταυτόχρονο αποτέλεσμα μιας αφηγηματικής αναγκαιότητας και μιας εύλογης στρατηγικής επιλογής.⁵⁹³

Πριν προχωρήσουμε στην ιστορική ερμηνεία αυτής της αφήγησης, αξίζει να αναφέρουμε ένα τρίτο παράδειγμα, στο οποίο επίσης ανυψώνεται η χριστιανική λατρεία. Πρόκειται για το διήγημα «Καλογρηά» (1903). Η Παπαδοπούλου πρώτα απ' όλα αφιερώνει το κείμενο «Στον σοφόν διδάσκαλον Κάρολον Κρουμβάχερ»,⁵⁹⁴ προφανώς για την προσφορά του στην τομή της γεφύρωσης του ρήγματος του Βυζαντίου που επιτυγχάνει στην *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, η οποία κυκλοφόρησε το 1891 στα γερμανικά και έξι χρόνια αργότερα στα ελληνικά (1897).

Το διήγημά της αναφέρεται πάλι στην ίδια περίοδο, με πρωταγωνίστρια αυτή τη φορά την Ευφροσύνη, ως νέα «καλογρηά» της ιστορίας, εξόριστη του Θεόφιλου στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου, στην Πρίγκηπο. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα θρύλο σχετικά με το βράχο «Καλογρηά». Κατά τη συγγραφέα ο βράχος αυτός είναι το πέτρωμα της Ευφροσύνης επειδή δεν μπορούσε να αφιερωθεί στην προσευχή της εξαιτίας των αυτοκρατορικών της αναμνήσεων.

Στην ιστορία αυτή επαναλαμβάνεται η παντοδυναμία του Θεού αλλά με τη μορφή «θεικής οργής ή θεικής ευλογίας».⁵⁹⁵ Το ηθικό δίδαγμα σχετικά με την πίστη είναι ισχυρό και γράφεται χαραγμένο στην πέτρα της *Καλογρηάς*: «Όποιος προσεύχεται χωρίς να προσέχη, αμαρτάνει».⁵⁹⁶ Η οργή του Θεού είναι παρούσα αλλά κατά τη συγγραφέα δίκαιη, θυμίζοντας τις απαράβατες δέκα εντολές που χαραχτήκαν παρόμοια για τον ηθικό θρησκευτικό προσανατολισμό του ανθρώπου.

Από την άλλη πλευρά προβάλλεται ένα άλλο βυζαντινό σύμβολο, η αγιοποίηση των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου. Η Παπαδοπούλου γράφει για το λαϊκό αίτημα να ξαναπαντρευτεί ο Μιχαήλ έπειτα από το θάνατο της γυναίκας του: «ο βυζαντινός λαός πολύ αγάπησε πάντα τις βασίλισσές του· απ' τη βασίλισσα των ουρανών ως τη βασίλισσα τη στερνή της γης, τις έλεγε μάνες του, και θαρρούσε πως έμενε ορφανός χωρίς βασίλισσα».⁵⁹⁷ Οι άγιες μητέρες του Βυζαντίου είναι δύο: η Παναγία και η Αυτοκράτειρα. Ο λαός λατρεύει πολύ και πάντα και τις δύο. Μέσα από αυτή τη θεοποίηση των αυτοκρατόρων συγχωρούνται όλα τους τα παραπτώματα.

Η Βυζαντινή ιστορία χρησιμοποιείται, όπως είδαμε, από την Παπαδοπούλου ως ο συνδεδεμένος κρίκος του ελληνοχριστιανισμού. Με τον τρόπο αυτό δημιουργεί την

⁵⁹² Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους : από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάριν των πολλών εξεργασθείσα*, εν Αθήναις, Εκ της τυπογραφίας Σ. Παυλίδου. 1860-1876.

⁵⁹³ Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 301.

⁵⁹⁴ Α. Παπαδοπούλου, «Καλογρηά», *Παναθήναια*, τχ.7 (1903- 1904), σ. 141.

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 142.

⁵⁹⁶ Στο ίδιο.

⁵⁹⁷ Στο ίδιο.

νοερή κοινότητα της ορθόδοξης χριστιανοσύνης,⁵⁹⁸ ως θεμέλιο λίθο της εθνικής ταυτότητας, σε μία περίοδο που η στρατολόγησή της είναι αναγκαία για το «χτίσιμο» της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού. Το βασικό κείμενο στο οποίο επιχειρεί αυτή την ιστορική αφήγηση, δηλαδή την αδιάκοπη πορεία του ελληνισμού στο χρόνο με σημαντική στάση τη βυζαντινή περίοδο, είναι το διήγημά της «Στο Μοναστήρι» (1902).⁵⁹⁹

Στο έργο αυτό παρουσιάζεται από την πλευρά της ιστορίας τις αυτοκρατορικές ίντριγκες σχετικά με το θρόνο, την περίοδο του Βάρδα και της χήρας του Θεόφιλου, Θεοδώρας. Η ερωμένη του Βάρδα Ζωή, ωθεί την παρακόρη της Ευδοκία Ιγγερίνη να «κατακτήσει» το μακεδόνα Βασίλειο, ο οποίος φαίνεται δυσαρεστημένος με την κεντρική εξουσία. Ο Βασίλειος δολοφονεί το Μιχαήλ και όλες οι γυναίκες που συμμετείχαν στη διαπλοκή αυτή, καταλήγουν Στο μοναστήρι με ηγούμενη την Κασσιανή.

Στο διήγημα αυτό πέρα από το βυζαντοχριστιανικό ιδεώδες, που είναι διάχυτο σε όλο το έργο, εκείνο που επιχειρείται συστηματικά είναι η ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Μέσα από τον μακεδόνα Βασίλειο μεταφέρεται ένας ύμνος για τη Μακεδονία: «Είπες πως μοιάζω με τον Αλέξανδρο. Εκεί στη Μακεδονία ο Αλέξανδρος δεν πέθανε. Εκεί η μάνα κοιμίζει το παιδί της με τους θριάμβους του. Το τελευταίο Μακεδονόπαιδο την θέλει την Ελλάδα μεγάλην και στον πόλεμο και στην ειρήνη».⁶⁰⁰ Στο πατριωτικό του παραλήρημα ο Βασίλειος αγωνιά για ένα λαό «ελληνικό, που δεν του σκεπάζει σάπια ρωμαϊκή πορφύρα το κορμί. Και ο λαός αυτός δεν κοιμάται, δεν απέκαμε να μεγαλουργεί και θα σηκωθεί τιμωρός, να δείξει την καταγωγή του».⁶⁰¹

Η συγγραφέας χρησιμοποιεί όρους σύγχρονους με τον αγώνα που συμμετέχει η ίδια⁶⁰² αναφερόμενη σε μια εποχή όπου δεν υπήρχε πια η ιδέα για τη Μεγάλη Ελλάδα του Αλεξάνδρου, που δεν είχε γεννηθεί η Μεγάλη Ιδέα της ανάκτησης των συνόρων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, που ο λαϊκός πατριωτισμός των μακεδόνων ήταν διαφορετικός. Θεωρούμε ότι ο αναχρονισμός αυτός είναι είτε παραλληλισμός είτε μια προσπάθεια της συγγραφέως να ενώσει την «ελληνική καταγωγή» από την αρχαιότητα, την ελληνιστική εποχή και το βυζάντιο μέχρι την εποχή της. Είναι η εποχή που η λογοτεχνική δραστηριότητα αναζητά δεσμούς με το συγκεκριμένο αυτό παρελθόν.⁶⁰³

Όσο καιρό η βυζαντινή κουλτούρα παρέμενε περιθωριοποιημένη και χωρίς εθνική σημασιοδότηση δεν μπορούσαν να δημιουργηθούν οι ρίζες μιας εθνικής αφήγησης

⁵⁹⁸ Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ.103-117.

⁵⁹⁹ Το διήγημα «Στο Μοναστήρι» δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Παναθήναια*, τ. 5 (1902-1903), σε τρεις συνέχειες: σ. 8-11, 38-41 και 80-85, με τον υπότιτλο «Βυζαντινά διηγήματα». Στην παρούσα ανάλυση χρησιμοποιήσαμε τη σύγχρονη αναδημοσίευσή του από το Γ. Παπακώστα (επιμ.), *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Περιπέτεια μιας Διδασκαλίσσης, Στο Μοναστήρι, ό.π.*, σ. 67-95.

⁶⁰⁰ Α. Παπαδοπούλου, «Στο μοναστήρι», *ό.π.*, σ. 80.

⁶⁰¹ Στο ίδιο.

⁶⁰² Το διήγημα δημοσιεύεται το 1902, σε μία περίοδο που έχει ήδη ζητήσει τη συνδρομή της στο Μακεδονικό Αγώνα.

⁶⁰³ Ρ. Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική, ό.π.*, σ. 141.

στο ελληνικό λογοτεχνικό πεδίο. Η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*⁶⁰⁴ κλείνει αυτό το ρήγμα και η αποκατάσταση του Βυζαντίου ως ισότιμου μέρους της αδιάλειπτης ελληνικής ιστορίας ανοίγει το δρόμο για την κατασκευή της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού από την αρχαιότητα έως τα νεότερα χρόνια.⁶⁰⁵ Σύμφωνα με την Α. Φραγκουδάκη (2001) σε κάθε ιστορική καμπή, η εκτίμηση της εθνικής ταυτότητας αναζητά συγγένεια με την «ελληνική» αξία που αναγνωρίζεται διεθνώς, την κλασική αρχαιότητα.⁶⁰⁶ Για το λόγο αυτό βλέπουμε ότι στο «Στο Μοναστήρι» η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί παρομοιώσεις από την αρχαιότητα⁶⁰⁷ δημιουργώντας για τον ελληνισμό ένα οριζόντιο κοινό παρονομαστή σχετικά με την ιστορικότητα της καταγωγής του.

Η καταγωγή των βυζαντινών είναι σύμφωνα με τη συγγραφέα ελληνική. Στο διήγημά της «Ο Φλαντανελάς» (1906) αφηγείται μία ναυμαχία, όπου το αυτοκρατορικό καράβι προσπαθεί να περάσει τα «τείχη» του Σουλεϊμάν Σουλτάνου, προκειμένου να εφοδιάσει την Πόλη. Έπειτα από προσευχές αλλά και τους ψύχραιμους χειρισμούς του Φλαντανελά το καράβι περνάει την αλυσίδα και η Κωνσταντινούπολη επευφημεί τον ένδοξο κυβερνήτη. Η Παπαδοπούλου κλείνει με τη φράση «Αι παιδιά, Ελληνικό αίμα βράζει μέσα μας. Δεν πέφτει ακόμα η Πόλι με τέτοια παιδιά, δεν πέφτει».⁶⁰⁸ Το σύμβολο που κυριαρχεί στην ιστορία του Φλαντανελά είναι η σημαία και ο σταυρός. «Το βασιλικό καράβι με τη σημαία που την στόλιζε ο δικέφαλος αετός, πρώτο- πρώτο, θέλει να προχωρήσει [...]»⁶⁰⁹. Η εικόνα αυτή θυμίζει το λάβαρο της Επανάστασης που προπορεύεται στον εθνικό αγώνα. Η σημαία με το δικέφαλο αετό εναλλάσσεται με το σταυρό της προσευχής και το σύμβολο της ορθοδοξίας «που έκαμε το θαύμα του»⁶¹⁰ ενισχύοντας έτσι την ελληνικότητα στην αφήγηση.

Η σημαία ως εθνικό σύμβολο εμφανίζεται και σε άλλα έργα της Παπαδοπούλου. Στο διήγημα «Ζήτω η Ελευθερία» (1902) η σημαία εμφανίζεται με μια εικόνα: τη στιγμή που η μάνα κλαίει για την αποχώρηση του γιου της που πάει να γίνει πατριώτης «ο ουρανός ο γαλανός σχίζεται και άσπρα πουπουλένια σύννεφα δεν θαρρείς με σχήμα σταυρού. Σαν να της δίνουν την γαλανόλευκον στη γη, την ήυρε στον ουρανό».⁶¹¹ Πέρα, όμως, από το εθνικό σύμβολο του αγώνα για την ελευθερία, η σημαία είναι το σύμβολο που ταξιδεύει τον ελληνισμό σε όλο τον κόσμο μέσα από τα ναυτικά ταξίδια των Ελλήνων. Στο διήγημα «Τα δάκρυα του δασκάλου» (1900), ο πρωταγωνιστής πατριώτης δάσκαλος ενθαρρύνει τους μαθητές του «τα καράβια τα εμπορικά ας περιφέρουν στο νέο και παλαιό κόσμο, με

⁶⁰⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*.

⁶⁰⁵ Β. Αποστολίδου, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της «Εθνικής Λογοτεχνίας»...», *ό.π.*, σ. 23-24.

⁶⁰⁶ Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 104.

⁶⁰⁷ Ο Βάρδας και η Ζωή είναι ο Περικλής και η Ασπασία. Ο Βασίλειος γελά με ομηρικό γέλιο. Η Ευδοκία χαρακτηρίζει τον εαυτό της Κίρκη που θα μετατρέψει τον Βασίλειο σε κτήνος, κ.ά.

⁶⁰⁸ Α. Παπαδοπούλου, «Ο Φλαντανελάς», *ό.π.*, σ. 275.

⁶⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 273.

⁶¹⁰ Στο ίδιο, σ. 274.

⁶¹¹ Α. Παπαδοπούλου, «Ζήτω η ελευθερία», *ό.π.*, σ. 3.

αξία και με τιμή, τη σημαία μας».⁶¹² Στον «Ευαγγελισμό» (1900) ο καπετάνιος του караβιού που ταξιδεύει με την ελληνική σημαία, μιλά στο νέο ναυτόπουλο για την τιμή που απαιτεί από το πλήρωμά του απέναντι στην πατρίδα.⁶¹³

Η ελληνική σημαία αποτελεί ένα εθνικό σύμβολο με παράλληλη σημασία με εκείνη που συμβολίζει ο σταυρός. Στο διήγημα «Απάντησις» (1899) διαβάζουμε: «Έβγαλε το τίμιο ξύλο απ' το στήθος του και είπε –Ορκίσου πως θα το πης. Το παιδί έκαμε το σταυρό του, φίλησε το τίμιο ξύλο και είπε –Παππού, [...] δεν θα ποτέ ψέμμα και τον όρκο μου θα τον φυλάξω».⁶¹⁴ Η θέσπιση και τελετουργικά επαναλαμβανόμενη χρήση συμβόλων, όπως είναι η σημαία και οι όρκοι, υπογραμμίζουν την εθνική ενότητα και αλληλεγγύη και προκαλούν έντονη συναισθηματική φόρτιση. Η χρησιμοποίηση τέτοιων συμβόλων αποτελεί, σύμφωνα με τον Π. Λέκκα (2006), δραστηριότητα υπό την επήρεια και την έμπνευση του εθνικισμού και παρόμοιες ενέργειες ενδυναμώνουν με τη σειρά τους την εθνική ταυτότητα.⁶¹⁵

Ενοποιητικά στοιχεία κοινής κουλτούρας

Με την ιδεολογία του εθνικισμού επιδιώκεται η διαμόρφωση συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων,⁶¹⁶ δεδομένου ότι ο προσδιορισμός του έθνους –άρα και του εθνικού– σημαίνει αναγκαστικά διάκριση από άλλα έθνη.⁶¹⁷ Στο πλαίσιο συνεπώς της εθνικής ταυτότητας ως εθνικού αυτοπροσδιορισμού περιλαμβάνεται και το τελευταίο πολιτισμικό κριτήριο της ανάλυσής μας, που είναι τα *στοιχεία κοινής κουλτούρας* τα οποία λειτουργούν διαφοροποιητικά από άλλα έθνη. Το κριτήριο αυτό, έτσι όπως είναι διατυπωμένο ανάμεσα στο δίπολο κοινός- διαφοροτικός, δείχνει πώς «το έθνος αποκτά τον ξεχωριστό του χαρακτήρα με διαρκείς στερεοτυπικές αντιδιαστολές, που προκύπτουν από διαδικασίες συνεχών συγκρίσεων και ετεροπροσδιορισμών».⁶¹⁸ Προκειμένου δηλαδή να ενισχυθεί η εθνική ταυτότητα χρησιμοποιείται ο «σημασιολογικός άλλος» και μέσα από ένα «διάλογο» ετεροπροσδιορισμού, σφυρηλατείται η εθνική ομοψυχία και συσπειρώνεται το εθνικό σώμα για την πραγμάτωση των εθνικών στόχων.⁶¹⁹

Στα έργα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, εντοπίζονται αρκετές αναφορές στις οποίες ο «εθνικός άλλος» διαφοροποιείται πολιτισμικά με έναν κατώτερο τρόπο από τον «εθνικό εαυτό». Τα αντιθετικά με τα εθνικά γνωρίσματα αντιδιαστέλλονται κυρίως ανάμεσα σε Έλληνες και Βούλγαρους. Στο πλαίσιο των ανταγωνισμών ο Βούλγαρος αγωνιστής είναι ένας απολίτιστος τύραννος, ενώ ο Έλληνας είναι πατριώτης.⁶²⁰ Στο διήγημα «Του Κρούμου το ποτήρι» (1900) εντοπίζεται το πιο

⁶¹² Α. Παπαδοπούλου, «Τα δάκρυα το δασκάλου», *ό.π.*, σ.1.

⁶¹³ Γράφει: «οι θαλασσινοί είναι σημαιοφόροι' την περιφέρουν την γαλανόλευκη σ' όλα τα λιμάνια και πρέπει να την τιμούν». Α. Παπαδοπούλου, «Ευαγγελισμός», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σ. 42.

⁶¹⁴ Α. Παπαδοπούλου, «Απάντησις», *ό.π.*, σ. 111.

⁶¹⁵ Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 138-139.

⁶¹⁶ Ν. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 78.

⁶¹⁷ Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 131.

⁶¹⁸ Στο ίδιο.

⁶¹⁹ Στο ίδιο, σ. 132-134.

⁶²⁰ Η έμφαση στο διαχωρισμό Έλληνας- Βούλγαρος με την έννοια του εθνικού «εαυτού»- εθνικού «άλλου» ερμηνεύεται στο ιστορικό αυτό πλαίσιο έπειτα από τον βουλγαρικό ανταγωνισμό στα

χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα για το πώς η νέα γενιά γαλουχείται με αυτά τα στερεότυπα: «-Παιδί μου, Βούλγαρο μην πιστέψεις. Αυτοί πολεμούν, όχι για ελευθερία, για δόξα, για τιμή, μα για να βλέπουν να τρέχει αίμα, να γδύνουν νεκρούς, να τυραννούν ανθρώπινα κορμιά. Θηρία, παιδί μου, μα όχι ευγενικά λιοντάρια, θηρία άγρια και άπιστα».⁶²¹ Τα «θηρία» αυτά, στο διήγημα «Απάντησις» (1899) αποκτούν μία εντελώς αποκρουστική όψη, καθώς «κ' η πέτσα τους ακόμα βρωμοκοπά».⁶²² Για να δοθεί, λοιπόν, ο ορισμός του έθνους-εθνικού πρέπει να οριστεί αρχικά από τι δεν συνίσταται αυτό, να οριστεί κατά συνέπεια το μη έθνος-εθνικό.⁶²³

Το στερεότυπο του Έλληνα αγωνιστή και πατριώτη συνθέτει μία ελληνική εθνική ταυτότητα γεμάτη ηθικότητα («Κλοπή», «Του Κρούμου το ποτήρι»), αφοσίωση στο έθνος («Παρά τη γέφυραν», «Ζήτω η Ελευθερία», «Ο Φλαντανελάς»), όραμα («Απάντησις», «Ο υιός του Αλεξάνδρου») και ευεργετισμό («Πατριώτης», «Η μάνα», «Το ράσον»). Ο Έλληνας αγωνιστής έχει την πατρίδα πάνω απ' όλα ακόμη πιο ψηλά κι από μάνα και οικογένεια. Γράφει φεύγοντας για τον αγώνα «Υγίαине μητερίτσα μου γλυκιά, μονάκριβή μου αγάπη, ύστερα από την πολυαγαπημένη πατρίδα».⁶²⁴ Η εθνική ταυτότητα που προωθεί η Παπαδοπούλου για τον πατριώτη Έλληνα είναι εκείνη ενός εθνοκεντρικού εθνικισμού, σύμφωνα με τον οποίο το έθνος τίθεται με όρους ενσωμάτωσης και αφομοίωσης ως προεξέχουσα κοινωνική ταυτότητα που ιεραρχεί όλες τις υπόλοιπες.⁶²⁵ Πριν από γιος, σύζυγος, φτωχός ή μορφωμένος είναι Έλληνας. Η αντίληψη αυτή ήταν διάχυτη στον Τύπο της εποχής⁶²⁶ όπου το έθνος και η πατρίδα ήταν για τον καθένα οι πιο σημαντικοί δεσμοί, ακόμα και από τους προσωπικούς. Δεσμοί που απαιτούσαν από το άτομο και τη θυσία της ίδιας του της

Βαλκάνια κυρίως μετά το 1860. Άλλωστε, οι αναπαραστάσεις για το έθνος δεν είναι στατικές και αλλάζουν μέσα στο χρόνο. Στην ελληνική περίπτωση έχει φανεί ότι η «αναζήτηση» της «νεοελληνικής» ταυτότητας υπήρξε μια μακρά διαδικασία συγκρότησης επιχειρημάτων, που οδήγησε σε έναν ορισμό του «ελληνισμού» με κριτήρια ταυτόχρονα ανθρωπολογικά-φυλετικά και ιστορικά-πολιτισμικά. Α. Φραγκουδάκη-Θ. Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 16 (εισαγωγή). Έτσι, ο διαχωρισμός του εθνικού «εαυτού» με τον εθνικό «άλλο» είχε στο παρελθόν άλλη διάσταση με εθνικό «άλλο» τον τούρκο. Συγκεκριμένα, σημειώνεται ότι την περίοδο της κρητικής επανάστασης (1866) ο τύπος της εποχής στρεφόταν κατά της εικόνας του Τούρκου, ο οποίος αντιπροσώπευε τη βαρβαρότητα, το φανατισμό και την αδράνεια, ενώ ο «χριστιανός» παρουσιαζόταν θαρραλέος, ευγενικός και ιδιαίτερα ευφυής. Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 146.

⁶²¹ Στο ίδιο.

⁶²² Α. Παπαδοπούλου, «Απάντησις», *ό.π.*, σ. 111.

⁶²³ Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 131.

⁶²⁴ Α. Παπαδοπούλου, «Πατριώτης», *ό.π.*, σ. 2.

⁶²⁵ Ν. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 100.

⁶²⁶ βλ. ενδ. Αλ. Βυζάντιος, «Εθνική κατήχησις. Πατρίς», *Εστία*, 4 Ιανουαρίου 1876 Ανώνυμος, «Τι εστίν αληθής πατριωτισμός», *Εστία*, τχ. Β' (1876), σ. 811-814· Χρ. Πολίτου, «Περί της κυριωτέρας αιτίας της προκαλούσης την καχεκτικήν κατάστασιν του Ελληνισμού», *Όμηρος*, τχ.ν (1877), σ. 204-213, κ.ά.

ζωής καθώς αυτό (το άτομο) ανήκει εξ ολοκλήρου στην πατρίδα, γεγονός που σημαίνει μια σειρά καθηκόντων και υποχρεώσεων.⁶²⁷

Ο αφηγηματικός εαυτός που δημιουργεί η συγγραφέας για τον Έλληνα πατριώτη, διαμορφώνει μια εικόνα όχι μόνο για το ποιος και τι είναι, αλλά αυτό που ο Bruner (2002) αναφέρει για το ποιοι και τι *θα μπορούσαμε να είμαστε, με δεδομένους τους περιορισμούς που η μνήμη και η κουλτούρα μας επιβάλλουν*.⁶²⁸ Προκειμένου δε να συσταθεί ολοκληρωμένα η εικόνα αυτή σε σχέση με το «τι θα μπορούσε να είναι» ο νοερός πατριώτης, η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί την αρνητική πιθανή εκδοχή του. Έτσι, για παράδειγμα, στο διήγημα «Πατριώτης» (1899) διακωμωδεί, όπως είδαμε, την εξωτερική εμφάνιση αυτής της εικόνας.

Εκείνο που επίσης θεωρεί έλλειψη πατριωτισμού, είναι η φλυαρία για το έθνος χωρίς την έμπρακτη συμμετοχή στον Αγώνα για την ελευθερία. Το πιο, όμως, ανεπίτρεπτο γεγονός είναι για τη συγγραφέα η συνεργασία με «προστάτες». Στο διήγημα «Ζήτω η Ελευθερία» (1902) πραγματεύεται αυτό ακριβώς το γεγονός: αναφέρει από τη μία την περηφάνια μιας μάνας που το παιδί της φεύγει εθελοντής για να πολεμήσει για την πατρίδα ενώ, από την άλλη, βάζει ένα Γάλλο διπλωμάτη να ελεεινολογεί κάποιο ελληνόπουλο, το οποίο για να αποφύγει τη στράτευση αλλάζει ιθαγένεια. Γράφει «Με πόνο γάλλου φίλου, ο πρόξενος έλεγε, στον ανεψιόν της: -Γιατί νέος γερός, δεν τρέχεις να υπερασπίσης την πατρίδα σου; τι την θέλεις την γαλλική προστασία! Κοκκινίζει. Τι ντροπή, τι ντροπή!!!».⁶²⁹ Η λιποταξία είναι για την Παπαδοπούλου μία ντροπή όχι μόνο για την πατρίδα αλλά και για την οικογένεια, γεγονός που ενισχύει τον εθνικό ρόλο της οικογένειας την περίοδο αυτή. Στο πλαίσιο αυτό προωθείται για άλλη μια φορά η σημασία της μητρότητας ως κεντρικός ρόλος για το έθνος. «Η μητρική ανατροφή υποσχόταν να ετοιμάσει Έλληνες πολίτες αντάξιους της ιστορικής αποστολής τους, αγωνιστές του αλυτρωτισμού, φλογερούς πατριώτες πρόθυμους να μεταδώσουν τον ελληνικό πολιτισμό».⁶³⁰

Η συμμετοχή στον αγώνα είναι για την Παπαδοπούλου τιμή που δε χωρά λόγια και υποσχέσεις αλλά μόνο πράξεις. Ακόμη και τα λόγια που μπορεί να πει κάποιος πάνω στην εθνική του συγκίνηση και ενθουσιασμό «πρέπει να εξετάση αν είναι άξιος...»⁶³¹ για να τα πει. Παρόμοια, στο διήγημα «Κλοπή» (1902) η μάνα πεθαίνει με την ευχή ο γιος της να γίνει πατριώτης, αυτός που «αρνήθηκε το έθνος του και που έβαλε μια ξένη κατάληξη στο όνομά του, για να μείνει άγνωστη η καταγωγή του».⁶³² Καθώς θεωρείται ότι ο γιος «έκλεψε» μια ευχή που δεν του άξιζε, η συγγραφέας τον τιμωρεί με τα λόγια του παππά που αρνείται να δεχτεί την οικονομική βοήθεια που του προσφέρει λέγοντας «-Ευχαριστώ, καλά πάμε. Δεν

⁶²⁷ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 240-241. Βλ. σχ. Α.Γ.Π. [Αρσ. Παπαδοπούλου], «Απόσπασμα εκ του ημερολογίου Μακεδόνας σπουδαστού», *ό.π.*.

⁶²⁸ J. Bruner, *ό.π.*, σ. 52.

⁶²⁹ Α. Παπαδοπούλου, «Ζήτω η ελευθερία», *ό.π.*, σ. 3.

⁶³⁰ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 127.

⁶³¹ Α. Παπαδοπούλου, «Απάντησις», *ό.π.*, σ. 111.

⁶³² Α. Παπαδοπούλου, «Κλοπή», *ό.π.*, σ. 69.

περισεύουμε μα δεν έχουμε ανάγκη. Οι πατριώται, οι αληθινοί πατριώται, σ' όλα πρόφθασαν. Μα όλοι δεν φάνηκαν καλοί... μερικοί». ⁶³³

Αν η αφήγηση του εαυτού για τον εαυτό είναι σαν τη δημιουργία μιας ιστορίας για το ποιοι και τι είμαστε, τι συνέβη και γιατί κάνουμε αυτό που κάνουμε, ⁶³⁴ τότε η Παπαδοπούλου μέσα από τα διαφοροποιητικά στοιχεία της ελληνικής κουλτούρας έναντι κυρίως της βουλγαρικής που περιγράφει, δημιουργεί έναν «εθνικό εαυτό» με τα στοιχεία που έχει, εκείνα που δεν έχει και αυτά που πρέπει να αποβάλλει. Για το λόγο αυτό θεωρούμε όπως υποστηρίξαμε αρχικά ότι η Παπαδοπούλου μέσα από τη στερεοτυπική αντίληψη του πατριώτη, λειτουργεί *παραγωγικά*, δηλαδή επιχειρεί τη διαμόρφωση ενός προτύπου που εδράζεται στο παρελθόν αλλά απουσιάζει στο παρόν. Σε σχέση με αυτό τον πατριωτικό εαυτό –αντίθετα από τους Βούλγαρους- ο Έλληνας αγωνιστής πολεμάει για τιμή, δόξα και ελευθερία και όχι λόγω αιμοδιψών ορέξεων.

Τα *στοιχεία κοινής κουλτούρας* που διαφοροποιούν τους Έλληνες από άλλα έθνη και δημιουργεί η Παπαδοπούλου αφορούν επίσης και τις γυναίκες. Ο ετεροπροσδιορισμός που επιχειρεί πραγματοποιείται μέσα από την προσβολή της ηθικής των «ξένων» συζύγων. Πέρα από τη Μίτση στο διήγημα «Η μάνα» (1899) που δεν μπορεί να συγκριθεί με την ελληνίδα σύζυγο, στα έργα «Αι Μήδειαί μας» (1900), «Αγάπη» (1902) και «Αι Πηνελόπαι» (1899), οποιαδήποτε «άλλη» γυναίκα μειονεκτεί μπροστά στην ελληνίδα σύζυγο και μάνα με «το ήσυχο προσωπάκι το έτοιμο πάντοτε να παρηγορήσει και να υπακούσει και να θυσιασθή». ⁶³⁵ Αντίθετα, η συγγραφέας χρησιμοποιεί υποκειμενικές κρίσεις ή στερεότυπα της εποχής ⁶³⁶ ότι «Οι Βλάχες είναι μάγισσες και κάνουν μάγια» δίνοντας «υπνοβότανο», με συνέπεια οι έλληνες άντρες να ξεχνούν πατρίδα και σπιτικό. ⁶³⁷ Οι ελληνίδες γυναίκες ως σύζυγοι αποκτούν μία θετική οντότητα. Εξιδανικεύοντας τον οικιακό χώρο και τη μητρότητα, η ιδανική αυτή γυναίκα μεταβάλλεται σε υπόδειγμα ανιδιοτέλειας, σε πρότυπο αρετής και αγνότητας όπου η αποστολή της είναι ο εξαγνισμός της κοινωνίας, η οποία παραδιδόταν στα δεινά του πολιτισμού και κυρίως από τους άνδρες που έρχονταν σε άμεση επαφή με τους πειρασμούς της πόλης. ⁶³⁸ Οι «πειρασμοί» αυτοί για την Παπαδοπούλου είναι και οι «ξένες» που δε διστάζουν να διαλύσουν οικογένειες και τίμια σπιτικά («Αι Μήδειαί μας»).

Στις σύγχρονες εκείνες *Μήδειες* του ελληνισμού η συγγραφέας διαφοροποιεί και θαυμάζει την ελληνίδα «νοικοκυρά, με τα ηπειρώτικα φορέματά της, όμορφη και

⁶³³ Στο ίδιο.

⁶³⁴ J. Bruner, *ό.π.*, σ.113.

⁶³⁵ Α. Παπαδοπούλου, «Αι Μήδειαί μας», *ό.π.*, σ. 349-350.

⁶³⁶ Η στερεοτυποποίηση των Ελληνίδων εντοπίζεται και στο Γ. Γ. Παπαδόπουλο, που γράφει: «Η δε φύσει φιλοστοργιάτη Ελληνίς μέχρι ηρωισμού ανέπτυξε το ευγενές τούτο αίσθημα, όπερ χαρακτηρίζει αυτήν κυρίως διότι κατά τον αυτόν βαθμόν δεν απαντά εις τας λοιπάς χριστιανάς Ανατολίτιδας, την Βλάχίδα, Σέρβιδα, Αρμένιδα. Εκ της αρετής ταύτης τελεί υπέρ των οικείων και των φιλάτων θυσίας, αίτινες εν τη Δύσει φαίνονται μόνον εις τα μυθιστορήματα». Γ. Γ. Παπαδόπουλος, «Περί γυναικός και Ελληνίδος», *Πανδώρα*, τ. 12, αρ. 389 (1866), σ. 106.

⁶³⁷ Α. Παπαδοπούλου, «Αι Μήδειαί μας», *ό.π.*, σ. 350.

⁶³⁸ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 144.

δροσερή»⁶³⁹ που αποτελεί την κορωνίδα της ελληνικής «πατριωτικής» οικογένειας στα «ξένα». Χαρακτηριστική είναι η έμφαση στον εθνικό χαρακτήρα αυτής της οικογένειας όπου οι λέξεις «πατριωτικός» και «πατρίδα» εναλλάσσονται επαναλαμβανόμενα: «δυο τρεις πατριωτικές οικογένειες έκαμαν σωστή πατρίδα εδώ στη Βλαχία και βαστούν όλα τα πατριωτικά και επειδή έχουν τα ίδια όνειρα, όλο για την πατρίδα μιλούν. –Καλή πατρίδα, λέγει ο ένας. –Ελεύθερη πατρίδα, απαντά ο άλλος».⁶⁴⁰ Σύμφωνα με τη Δ. Τζανάκη (2007) «η σχέση των γυναικών και της μεγάλης ελληνικής οικογένειας, ή με άλλα λόγια, η σχέση μεταξύ των *γυναικών* και του ελληνικού *έθνους*, ήταν φυσική. Οι γυναίκες ήταν μέλη αυτής της «μεγάλης οικογένειας», μάλιστα δε, στα πλαίσια τέτοιων ορισμών, οι γυναίκες κατηγοριοποιούνταν ως υπεύθυνες για την ευταξία αυτής της «μεγάλης οικογένειας»».⁶⁴¹

Ο εθνικός ρόλος της ελληνίδας αποτυπώνεται και στο διήγημα «Αγάπη» (1902). Ανάμεσα στα άλλα γυναικεία χαρακτηριστικά που εξυμνεί η Παπαδοπούλου γράφει: «Η ελληνοπρεπής και χριστιανική της γυναικός διαπαιδαγώγησης, βλέπει επί των τυχών του έθνους, διότι η γυνή παρασκευάζει το έδαφος δια να ριζωθή η μεγάλη εκείνη αγάπη, η εγκλείουσα την ειρήνη, ως αύραν ευεργετικήν».⁶⁴² Αντίθετα ο αντεθνικός ρόλος των «ξένων» συζύγων είναι παρόν στο διήγημα «Η μάνα» (1899), όπως είδαμε, όπου προκειμένου να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο η αρνητική- αντίθετη με τις ελληνίδες- εικόνα της Βλάχας συζύγου, η συγγραφέας την παρουσιάζει και ανήθικη: «Η γυναίκα αυτή, η Μίτση, δεν ήτο πιστή, αλλ' ο υιός της άλλοτε την έδωξε δια τοιαύτην υπόνοιαν και την επανέφερεν [...]»⁶⁴³.

Η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί τη διαφοροποίηση των ελληνίδων από τις «ξένες» γυναίκες μέσα από δύο αντίθετα σχήματα: ελληνισμός- ανθελληνισμός και ηθική- ανηθικότητα, αντίστοιχα. Οι απόψεις της αυτές πιθανά εμπνέονται από προσωπικά συναισθήματα και υποκειμενικότητα αλλά μπορεί να εκφράζουν μέσα από την αφήγηση τις αντιλήψεις της εποχής, οι οποίες ενισχύουν ή και κατευθύνουν το ελληνικό ιδεώδες. Ο διαχωρισμός, άλλωστε του «εμείς» από τους «άλλους» προκειμένου να διατηρηθεί ανέπαφη η ελληνική ηθική εμφανίζεται ήδη από τη δεκαετία του 1850 και μετά, όπου κάθε τι ξένο παρουσιαζόταν *εχθρικό* προς την ελληνική ιστορία και παράδοση.⁶⁴⁴

Συνοψίζοντας, η επιλογή του πολιτισμικού κριτηρίου σε ένα πλαίσιο δράσης και διάδοσης μίας «εθνοτικής κοινότητας» διευρύνει την *τυπολογία* εντοπισμού και ανάλυσης των εθνικών και εθνικιστικών απόψεων της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου. Στα κριτήρια αυτά παρατηρείται μία ιστορική αφήγηση της *συνέχειας* του ελληνισμού άλλοτε, με τους θύλους του Μεγάλου Αλεξάνδρου, άλλοτε με την «καθαγίαση» και ελληνοποίηση του Βυζαντίου κι άλλοτε με αναφορές από την/στην αρχαιότητα. Μέσα από τις αφηγήσεις της συγγραφέως μεταφέρεται ένα τοπίο

⁶³⁹ Α. Παπαδοπούλου, «Αι Μήδαιά μας», *ό.π.*, σ. 350.

⁶⁴⁰ Στο ίδιο.

⁶⁴¹ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 19.

⁶⁴² Α. Παπαδοπούλου, «Αγάπη», *ό.π.*, σ. 131.

⁶⁴³ Α. Παπαδοπούλου, «Η μάνα», *ό.π.*.

⁶⁴⁴ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 74.

συνείδησης⁶⁴⁵ γεμάτο με εικόνες εθνικής τιμής και δόξας, οι οποίες ενισχύονται με μηχανισμούς μνήμης και συγκίνησης.

Τον 19^ο αιώνα η λογοτεχνία προσελκύει ολοένα και περισσότερους αναγνώστες/ριες όπου το ενδιαφέρον αυτό αντιστοιχούσε σε αυξανόμενο ενδιαφέρον του ατόμου για τον εσωτερικό του κόσμο. «Βυθισμένος στον κόσμο της μυθιστορηματικής δράσης, ο αναγνώστης, ένωθε να ταυτίζεται με τους ήρωες των οποίων οι εσωτερικές συγκρούσεις του πρόσφεραν ένα πεδίο ενδοσκόπησης, ένα πεδίο διερεύνησης της δικής του υποκειμενικότητας».⁶⁴⁶ Στο πλαίσιο αυτό η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου δημιουργεί έναν «πατριωτικό» αφηγηματικό εαυτό, κυρίως μέσα από ενοποιητικά πολιτισμικά στοιχεία. Το εθνικό ιδεώδες που υπηρετεί τη φέρνει κοντά στον *εθνοκεντρικό εθνικισμό*, καθώς ιεραρχώντας την ταυτότητα των συγχρόνων της, τους αντιμετωπίζει πρώτα ως Έλληνες και αντανακλώντας αυτή την εικόνα θέλει επίσης τα είδωλά τους να κοιτούν με τον ίδιο ιεραρχικό τρόπο το χρέος τους στην πατρίδα.

Το πρώτο «είδωλο», δε που αναγνωρίζει είναι ο ίδιος της ο εαυτός. Αυτός ο ορισμός της ταυτότητάς της κάτω από το εθνικό ιδεώδες, ετερο-προσδιορίζεται επίσης, μέσα από τη χρήση δύο συγκεκριμένων ψευδωνύμων που χρησιμοποιεί: *Βυζαντίς* και *Θρακοπούλα*. Η επιλογή αυτή σημασιοδοτεί τη συνέχεια της καταγωγής της, με την οποία ταυτίζεται και που εννοείται από την ίδια ως βαθιά ελληνική. Τελικά, καταφέρνει να μοιραστεί τον πατριωτικό και εθνικό της ενθουσιασμό, έτσι ώστε να μνημονευτεί ως «συγγραφέας και πατριώτισσα» μαζί.⁶⁴⁷

Καθώς, τέλος, η εικόνα του εαυτού που δημιουργείται από την αφήγηση, συνήθως καθοδηγείται από άρρητα, υπονοούμενα πολιτισμικά πρότυπα σχετικά με το τι πρέπει να είναι, τι θα μπορούσε να είναι και φυσικά τι δεν πρέπει να είναι ο εαυτός,⁶⁴⁸ μέσα από τη διαφοροποίηση των ελληνίδων από αλλοεθνείς γυναίκες, δημιουργείται η εθνική ταυτότητα της πατριώτισσας μάνας και συζύγου, της «μητέρας του έθνους», της οποίας τα τρυφερά και αγνά αισθήματα μπορούν να στηρίξουν τις κοινωνικές –και κατά συνέπεια εθνικές ανάγκες, αφού «αν κάθε μητέρα ανατρέφει τα παιδιά της με αρχάς και με αγάπη, δεν θα γείνη διαφορετική η κοινωνία; Θεέ μου, τι μεγάλη ευθύνη να έχη κανείς παιδιά και να τα παραδώση χωρίς καρδιά και χωρίς αρχάς στην κοινωνία».⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ J. Bruner, *ό.π.*, σ. 66-68.

⁶⁴⁶ E. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 201.

⁶⁴⁷ «Αλλ' η ισχυροτέρα, η βαθύτερα αγάπη της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου ήτο η προς την Πατρίδα. Η Πατρίς ήτο το όνειρόν της, η θρησκεία της, το ιδανικόν της. Όλαι αι πράξεις της και όλαι αι σκέψεις της εκεί έτειναν. Ήτο πρόθυμος να θυσιάση το μεγαλήτερον της ατομικόν συμφέρον δια να προσφέρη την ελάχιστην έστω εκδούλευσιν εις τον ελλητισμόν, Και ο βίος της είν γεμάτος από τοιαύτας αφοσιώσεις και τοιαύτας θυσίας. Πατριώτις όσον καμμία από τα ελληνίδας του ελευθέρου Κράτους και όσον ολίγαι από τας ελληνίδας της αλυτρώτου χώρας, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου θα ζήση εις την μνήμην εκείνων που τιμούν την φιλοπατρίαν εξίσου με το τάλαντον, με την ευφυίαν και με την καλωσυνην». [Ανωνύμου], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 12 (1907), σ. 44.

⁶⁴⁸ J. Bruner, *ό.π.*, σ. 113.

⁶⁴⁹ A. Παπαδοπούλου, «Από συμφέρον», *ό.π.*, σ. 2.

Η νοητή γραμμή που ένωνε την εθνική ανάπτυξη με τη μητρότητα δεν είναι καινούργια. Ήδη από τα Οθωνικά χρόνια εμφανίζεται στον τύπο της εποχής, δίνοντας οντότητα στο γυναικείο ζήτημα, μέσω της συνειδητοποίησης ότι οι μητέρες θα μπορούσαν να εμφυσήσουν στα παιδιά τους στοιχεία που θεωρούνταν καίρια, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η παράδοση, τα ήθη και η πίστη στο έθνος.⁶⁵⁰ Ο ρόλος αυτός «αναβαθμίζεται» από το 1870 και μετά δίνοντας στην εκπαίδευση των κοριτσιών μια κοινωνική σπουδαιότητα. Οι θέσεις της Παπαδοπούλου στον «νέο» προσανατολισμό της γυναικείας εκπαίδευσης στα τέλη του 19^{ου} αι. αρχές 20ού, θα μας απασχολήσουν αμέσως παρακάτω.

⁶⁵⁰ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 80.

3. Παιδαγωγικές Αντιλήψεις και Γυναικεία Εκπαίδευση

Εισαγωγή

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα πραγματοποιείται ένας επανακαθορισμός της βάσης πάνω στην οποία αναπτύσσεται η συζήτηση γύρω από τη γυναικεία εκπαίδευση. Χωρίς να αποτινάσσει το «διακοσμητικό» της χαρακτήρα αλλάζει περιεχόμενο και από στοιχείο ένδειξης της κοινωνικής θέσης της οικογένειας⁶⁵¹ μετατρέπεται σε άξονα κοινωνικής και εθνικής προόδου.⁶⁵² Η «ελληνοπρεπής» εκπαίδευση της Ελληνίδας διακηρύσσεται ως αρμονική με την «ιδιαιτέρη φύση» της γυναίκας, και «επαγγελματοποιεί» τη μητρότητα, με μία έμφαση εξωραϊσμού.⁶⁵³

Η νέα σημασία που αποκτά ο «ιερός» αυτός προορισμός, τροφοδοτεί τους υπερασπιστές της γυναικείας εκπαίδευσης⁶⁵⁴ με νέα επιχειρήματα γύρω από το σημαντικό ρόλο που καλούνται να παίξουν οι γυναίκες ως «πρώτοι παιδαγωγοί των πολιτών της χώρας».⁶⁵⁵ Παρόλο, όμως, που οι γυναίκες καλούνται ως δασκάλες, μητέρες και πολίτιδες να προασπίσουν την αυθεντική φωνή του έθνους τους,⁶⁵⁶ το δικαίωμα σε μία εκπαίδευση ισότιμη με αυτή των ανδρών δεν ορθώνεται αντίστοιχα. Αντίθετα, υποστηρίζεται ο λειτουργικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης του κάθε φύλου, συστηματοποιώντας το διαφορετικό στόχο που πρέπει να εξυπηρετεί η παιδεία για τα αγόρια και τα κορίτσια.⁶⁵⁷ Έτσι, ενώ η έννοια του

⁶⁵¹ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 77, 79

⁶⁵² Ενδ. ο Α. Δ. Κυριακός γράφει: «Λαός ελεύθερος, ανώτερος προλήψεων και δεισιδαιμονιών, λαός με πεφωτισμένην διάνοιαν, με μεμορφωμένην καρδίαν, λαός έχων συνείδησιν των δικαιωμάτων του και της ελευθερίας του, λαός γνωρίζων τον προορισμόν του και τείνων εις την εν ελευθερία πρόδον και ακμήν του, ήτο κατά ταύτα αδύνατον να μορφωθεί ο ελληνικός λαός, εάν δεν επεχειρείτο η εκπαίδευσις και μόρφωσις των ελληνίδων». Δ. Α. Κυριακός, «Επί τη πεντηκονταετηρίδι του Αρσακείου», *Εστία*, τ. ΚΒ', αρ. 564 (1886), σ. 659.

⁶⁵³ «Η γυνή είναι ο πρώτος και μέγιστος διδάσκαλος του ανθρώπου. [...] Την πρώτην ανάπτυξιν εις το πνεύμα του παιδός δίδει η γυνή. Αυτή καλλιεργεί εν εαυτώ τας πνευματικάς αυτού δυνάμεις. Αυτή τον εμπνέει και δίδει αυτώ την ώθησιν και διεύθυνσιν, ην θα ακολουθήση έπειτα και καθ' άπαντα αυτού τον βίον». Στο *ίδιο*, σ. 659-661.

⁶⁵⁴ Βλ. ενδ. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, «Περί γυναικός και Ελληνίδος», *Πανδώρα*, τ. 12, αρ. 388-9 (1866), σ. 81-88, 105-112, κυρίως σ. 112· Ε. Ασώπιος, «Η γυνή εν Ελλάδι και εν Εσπερία», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1883*, Αθήνα [1882], κυρίως σ. 167-168· Κ. Φρειδερίκος, «Περί της εκπαιδύσεως του γυναικείου φύλου», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τ. ΚΕ, αρ.12-13 (1877), σ. 181· [Κ. Παρρέν], «Προλάβωμεν την εθνικήν κατάπτωσιν», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 22, 22 Αυγούστου 1887, σ. 1-2· Κ. Α. Κεχαγιά, «Εκθεσις των κατά το Α' του Ζαπτείου Σχολικών έτος 1875- 76, Απαγγελθέν κατά την έναρξιν των εξετάσεων 20 Ιουνίου [1876]», στο Κ. Α. Κεχαγιά, *Παιδαγωγικά μελέται, ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν των Ζαπτείο κατά τη διανομήν των βραβείων*, Κωνσταντινούπολη, τυπογραφείο Βουτυράς και Σ^α, σ. 19-48· Δ. Α. Κυριακός, «Επί τη πεντηκονταετηρίδι του Αρσακείου», *ό.π.*, κ.ά.

⁶⁵⁵ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 133.

⁶⁵⁶ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 250.

⁶⁵⁷ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 135. Ενδ. ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος γράφει: «Όχι, δεν ευχόμεθα να ίδωμεν την γυναικα κατά πάντα τη ανδρί αφομοιωμένην, ουδέ την αγωγή αυτής ομοίαν τη ανδρική, διότι η της

έθνους καταγράφεται σαν ατομική υποχρέωση του πολίτη προς την πατρίδα του με την έννοια της *διευρυμένης οικογένειας*, οι ρόλοι που προετοιμάζονταν να διαδραματίσουν τα μέλη αυτής της οικογένειας καθορίζονται από τη φύση τους:⁶⁵⁸ οι άνδρες αποτελούν τους *φυσικούς αυτουργούς* ενός εθνικού αγώνα και οι γυναίκες τους *ηθικούς στυλοβάτες*, που προετοιμάζουν στην ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού την επιτυχία του αγώνα αυτού.

Την ίδια περίοδο (τέλη 19^{ου} αιώνα) σημειώνεται μια *νέα αίσθηση ζωής* που γεννά στους πιο ποικίλους τομείς ζωής «καινούργιες» γνώμες και βουλήσεις. Η παλιά πίστη στην πρόοδο και το αστικό αίσθημα ασφάλειας της παρακμάζουσας εποχής, «καταπιέζουν» τον άνθρωπο και τον κάνουν νοσταλγό της ελεύθερης και αμόλυντης φύσης.⁶⁵⁹ Η εσωτερικότητα, η ατομική διαμόρφωση της ζωής, η προσωπική τόλμη φέρνουν στο ξεκίνημα του 20ού αιώνα ιδέες που παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με την εποχή του Διαφωτισμού.⁶⁶⁰ Τα θετικιστικά πορίσματα για τη θεμελίωση τη διαφορετικότητας των δύο φύλων⁶⁶¹ συνδυάζονται με νέο- διαφωτιστικές απόψεις σχετικά με τον ορισμένο από τη «φύση» προορισμό της γυναίκας. Συγκεκριμένα, ενώ ο Διαφωτισμός αναγνώρισε την «ιδιαίτερη φύση» της γυναίκας ως οντότητας, δεν κατάφερε μέσα στο όλο πλαίσιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου να διατυπώσει για εκείνη ίσες ατομικές διεκδικήσεις. Αντίθετα, για το γυναικείο πληθυσμό γίνεται λόγος για μια «μετριασμένη» υποταγή στο πλαίσιο του εξευγενισμού της γυναικείας φύσης και μια «ηπιότερη» εκπαίδευση, η οποία περιορίζεται στην κοινωνική σπουδαιότητα και ωφέλεια που αυτή εξυπηρετεί, εντός της ιδιωτικής σφαίρας του σπιτιού στην οποία δραστηριοποιείται.⁶⁶² Στην πολιτισμική οπτική της γυναικείας προσφοράς για την κοινωνία και το έθνος, στηρίζεται και η επιχειρηματολογία αναφορικά με το είδος και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης που πρέπει να λαμβάνει. Έτσι «μεταποιώντας» ουσιαστικά το

γυναικός πρέπει να αρμόζη και εις την φύσιν και εις την αποστολήν αυτής [...]. Αλλά επιθυμούμεν ν' αποδείξωμν, ότι η γυνή δεν είναι ον κατώτερον αλλά διάφορον μόνον του ανδρός [...]. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 88.

⁶⁵⁸ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 242

⁶⁵⁹ Χαρακτηριστικό είναι το διήγημα της Α. Παπαδοπούλου, «Αιώνων τελετή» όπου σημειώνεται «[...] ο δέκατος ένατος αιών, κρατεί δια της άλλης χειρός σχέδια ατημήρων και ηλεκτρικών ανακαλύψεων [...] Έρριψε βλέμμα προφρονητικόν προς τα υποψιθυρίζοντα ων αιώνων πλήθη και ήρχισε τώρα ν' απριθμή τεχνικάς και επιστημονικάς ανακαλύψεις. Διατρύσεις ισθμών, αποξηράνσεις λιμνών, φάρμακα νέα κτλ. [...] Και ο άνθρωπος ως άνθρωπος; Το έργο των χειρών μου, τι έκαμε την θείαν πνοήν μου; Ετελειοποίησε τα φονικά όπλα, εστρέβλωσεν αρχάς και πεποιθήσεις εμόλυνεν αισθήματα και συναισθήματα, απεμακρύνθη και πάλιν από τον θεόν του και έστησεν επί χρυσού βάθρου, νέαν κεφαλήν βοός, το συμφέρον [...]. Και θυσιάζει εις τον βωμόν του νέου τούτου θεού, πατρίδα, οικογένειαν, αρχάς, πεποιθήσεις, συνείδησιν, τα πάντα. [...] -Εικοστέ αιών, τον άνθρωπον ηθικοποίησον. Καθάρισον το κατεσπιλωμένον κάτοπτρον, δια να φανή και πάλι η εικών μου». Α. Παπαδοπούλου, «Αιώνων Τελετή», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2627, 1/13 Ιανουαρίου 1900, σ. 4.

⁶⁶⁰ Α. Reble, *ό.π.*, σ. 421-422.

⁶⁶¹ βλ. ενδ. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 81-88, 105-112· Σ. Κ. Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή: Διαλέξεις τρεις αναγνωσθείσαι εν τω Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω και πέντε ποιήματα*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Αδελφών Γεράρδων, 1899, [ανωνύμου], «Ομοιότητες και διαφοραί των φύλων κατά τε το σώμα και τα πάθη της ψυχής», *Θάλεια*, έτ. Α', φ. Ε' (Μάιος 1867), σ. 75-76, κ.ά..

⁶⁶² Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19ος αι-1922): Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*. Διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή- Α.Π.Θ., 2004, σ. 213-217.

διαφωτιστικό και νέο- ανθρωπιστικό παιδαγωγικό λόγο σχετικά με τα μέσα και τις αρχές της εκπαίδευσης, διαμορφώνεται μία «νέα» συζήτηση που «ωραιοποιεί» την εκπαίδευση των γυναικών χωρίς, όμως, να συμβάλλει στην ειλικρινή αναβάθμισή της.

Χαρακτηριστικό λειτουργικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης των κοριτσιών ως μελλοντικών μητέρων του έθνους, αποτελεί και ο λόγος που εκφωνεί η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου στα εγκαίνια του Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα.⁶⁶³ Η έκφραση αυτού του λόγου, πραγματοποιείται στις αρχές του 20ού αιώνα (1905) στη Θεσσαλονίκη. Μέσα στην έξαρση των εθνικών ανταγωνισμών στα Βαλκάνια, σε μία περιοχή έντονης εθνικής διεκδίκησης, από τη θέση της διευθύντριας καλείται να προσελκύσει στο εν λόγω Παρθεναγωγείο, κορίτσια αστικών οικογενειών.⁶⁶⁴ Στο μοναδικό αμιγώς «παιδαγωγικό» της κείμενο προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα σε παιδαγωγικές αρχές και εθνικές διακηρύξεις. Χρησιμοποιεί, όπως θα δούμε, ένα ρεπερτόριο απόψεων εμπνευσμένο από νέο-διαφωτιστικά και νέο- ανθρωπιστικά παιδαγωγικά ιδεώδη, με τελικό στόχο τον προσδιορισμό του ενός και μοναδικού ρόλου της γυναίκας, της «μητέρας του έθνους». Έτσι, κατά την ανάλυση του κειμένου, θα επιχειρήσουμε τη διακειμενική του σύνδεση με αντίστοιχους λόγους του Διαφωτισμού και του Νέο-ανθρωπισμού.

Παρόμοια (διακειμενική) τεκμηρίωση θα πραγματοποιήσουμε στα κείμενά της Παπαδοπούλου, στα οποία σκιαγραφεί -μέσα από τη οπτική ξανά του δημοσιογραφικού χρονογραφήματος- τη λειτουργικότητα της λαϊκής εκπαίδευσης των κοριτσιών, συγκρίνοντας με τις αντίστοιχες απόψεις της σχετικά με εκείνη των αγοριών.⁶⁶⁵ Όπως θα δούμε, και σύμφωνα με τις τάσεις της εποχής,⁶⁶⁶ ο χαρακτήρας αυτός αλλάζει, διατηρώντας τον έμφυλο διαχωρισμό των διεκδικήσεων σε εκπαιδευτικά και εργασιακά αιτήματα.

Τέλος, μέσα από την προσέγγιση του λογοτεχνικού της έργου και κυρίως από τις νουβέλες «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης» (1891) και «Η θεία Ευτυχία» (1904), θα ολοκληρώσουμε τις απόψεις της για τη γυναικεία εκπαίδευση, αναλύοντας το ρόλο της ελληνίδας δασκάλας σε αντιπαράθεση με τις αλλοεθνείς παιδαγωγούς. Η προσέγγιση αυτή θεωρούμε ότι θα μας δώσει επιπλέον στοιχεία σχετικά με την αυτό-κατάφαση της γυναικείας εικόνας που συντελείται την περίοδο αυτή.⁶⁶⁷

⁶⁶³ Ο λόγος δημοσιεύτηκε στην εφ. *Νέα Αλήθεια* (20 Σεπτεμβρίου 1905) και αναδημοσιεύεται ολόκληρος στα βιβλία Σ. Ζώγου- Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά..., ό.π.*, σ. 362-364 και Σ. Ζώγου- Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγαίας Σχινά..., ό.π.*, σ. 45- 48. Στην ανάλυσή μας η αναφορά των σελίδων σχετίζεται με το δεύτερο βιβλίο, ενώ ο λόγος σημειώνεται με τη συντομογραφία *Α. Παπαδοπούλου, λόγος*.

⁶⁶⁴ Σ. Ζώγου- Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά..., ό.π.*, σ. 347.

⁶⁶⁵ Στη λαϊκή εκπαίδευση των αγοριών αναφέρεται στο κείμενο Α. Παπαδοπούλου, «Το ορφανοτροφείο μας», *Ημερολόγιον των Κυριών*, Κωνσταντινούπολη, (1898), σ. 151- 154 και σε εκείνη των κοριτσιών στο Σάνκο Πάνσας [Α. Παπαδοπούλου], «Απογεματιανή», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 3, αρ. 16 (1896), σ. 91-93.

⁶⁶⁶ βλ. σχ. Κ. Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του Οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι. – 1906). Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση», *Μνήμων*, τχ. 31 (2010), σ. 115-150.

⁶⁶⁷ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*.

Επιπρόσθετα, φωτίζοντας τις παιδαγωγικές απόψεις της θα αναλύσουμε το σύντομο χρονογράφημά της «Βυζαντινά χρονικά» της 21^{ης} Ιουνίου 1894,⁶⁶⁸ στο οποίο τοποθετείται αρνητικά στο αντιπαιδαγωγικό εξεταστικό σύστημα της εποχής.

3.1 «Εμός κόσμος η του ανδρός αρετή»

Ο σκοπός της Γυναικείας Εκπαίδευσης

Το 1905 η Παπαδοπούλου στον εναρκτήριο λόγο της κατά τα εγκαίνια του Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο επιτελεί χρέη πρώτης διευθύντριας, αποτυπώνει τις αντιλήψεις για το σκοπό της εκπαίδευσης των κοριτσιών, στο πλαίσιο της λειτουργίας του συγκεκριμένου Παρθεναγωγείου. Ήδη από τον πρόλογο του ιδρυτή του Πρακτικού Παρθεναγωγείου, του κοσμοκαλόγερου Στέφανου Νούκα, εισαγόμαστε στη στόχευση της εκπαίδευσης της «ορθοδόξου κόρης» και της προετοιμασίας καλών οικοδεσποίνων και ενάρετων γυναικών.⁶⁶⁹ Η πραγμάτωση αυτού του σκοπού ανατέθηκε σύμφωνα με τον ίδιο, στον «δεξιότατον νουν και την παιδαγωγικήν μόρφωσιν της δεσποινίδος Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου».⁶⁷⁰

Η Παπαδοπούλου ξεκινά το λόγο της προσεγγίζοντας ακριβώς αυτή την οπτική της ηθικότητας και της αρετής της ελληνίδας γυναίκας. Επικαλείται αρχαίες προσωπικότητες σύμβολα πίστης, οικογενειακής φροντίδας (Πηνελόπη, Αρήτη, Ναυσικά) και χριστιανοσύνης (Ανθούσα), υπενθυμίζοντας στο ακροατήριο ότι ο ρόλος της γυναίκας είναι η προστασία της οικογενειακής εστίας. Για το ρόλο αυτό βασιζόμενη στην αρχαιότητα έχει αναφερθεί και στο παρελθόν (1896) γράφοντας «Γυνή εις την αρχαιότητα εφύλατε το ιερόν της εστίας πυρη γυν ή και πάλιν ας γείνη η λευκή της θρησκείας εστίας διαφυλάττουσα το πυρ το άσβεστον, και εν μέσω των ανεμοστροβίλων και εν μέσω των ιδεοστροβίλων, οι οποίοι προσπαθούν να τη σβέσωσι».⁶⁷¹

Η γυναικεία συμβολή στην προστασία της οικογένειας δεν επιδέχεται εκσυγχρονισμούς καθώς, «αι απλάι αρμονικαία γραμμαί του οικογενειακού βίου δεν επιδέχονται εξέλιξην».⁶⁷² Μπορεί οι εξελίξεις στην Ευρώπη να ήταν θαυμαστές αλλά δεν ήταν αρκετές για τις ελληνίδες, για τις οποίες το γυναικείο ζήτημα ακολουθούσε το δικό του *ελληνοπρεπή* δρόμο.⁶⁷³ Ο λόγος αυτός για τη θέση και τη

⁶⁶⁸ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Βυζαντινά Χρονικά, Εξετάσεις- Ένας παπάς», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 106, 21 Ιουνίου 1894, σ. 1.

⁶⁶⁹ Στ. Νούκας, «Λόγος στα εγκαίνια του Προτύπου», εφ. *Νέα Αλήθεια*, 20 Σεπτεμβρίου 1905, όπως αναδημοσιεύεται στο Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγλαίας Ν. Σχινά ...*, ό.π., σ. 44.

⁶⁷⁰ Στο ίδιο.

⁶⁷¹ Α. Παπαδοπούλου, «Εργάζεται και εδώ η γυνή;», ό.π., σ. 223.

⁶⁷² Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 46.

⁶⁷³ Δ. Τζανάκη, ό.π., σ. 294. Η Αρσινόη Παπαδοπούλου γράφει σε «φίλη» της στη Μασσαλία στέλνοντας την αύρα των σκέψεών της «και κεί ενώ συ εις τον ωραίον περίετον του Prado ή της Corniche ευρισκόμενη επαναπαύσεις το βλέμμα σου επί του γλαύκου πόντου, αφιερωμένη εις τα περί ανεξαρτησίας της γυναικός θεωρίας σου, ίσως έλθη πλησίον σου και θωπεύουσα ήρεμα την

σχέση της γυναίκας στην κοινωνική πρόοδο είναι ένας λόγος «ακίνδυνος» για την ανδρική επικράτηση στη δημόσια σφαίρα. Ήδη από τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα περίπου και μετά διατυπώνεται ο κατά φύλα διαχωρισμός του χώρου, με έμφαση στον ιστορικό ρόλο των μητέρων και συζύγων μέσα στον κοινωνικό προθάλαμο της οικογένειας.⁶⁷⁴ Οι απόψεις αυτές που ωραιοποιούν το ρόλο της Ελληνίδας εντός του σπιτιού της και την προετοιμάζουν γι' αυτόν, εμφανίζονται στους κανονισμούς των Παρθεναγωγείων από πιο παλιά. Ενδεικτικά, το 1864 στον Κανονισμό του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Παρθεναγωγείου, η «ενάρητη πεφωτισμένη μήτηρ» αποτελεί την «κρηπτίδα της κοινωνίας»⁶⁷⁵ αντίληψη που διατηρείται (ή επανέρχεται) σχεδόν αυτούσια στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού.⁶⁷⁶ Η «προαγωγή» αυτή των γυναικών σε ηθικούς στυλοβάτες του σπιτιού, της οικογένειας και του έθνους τους απέδιδε έναν κοινωνικά αποδεκτό ρόλο, μια κοινωνική χρησιμότητα εμφανή και αναμφισβήτητη, μια αναγνωρισμένη ηθική αξία.⁶⁷⁷ Στη λογική αυτή ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος επισημαίνει τη σημασία της μόρφωσης της γυναίκας επειδή «ομολογουμένως εντεύθεν εξαρτάται η μόρφωσης των νέων γενεών, το μέλλον της πατρίδος».⁶⁷⁸

Η νέα θέση της γυναίκας ωραιοποιείται αφού ανάμεσα στην «πατρώαν εστία» και στο δημόσιο βίο, η γυναίκα της εποχής -έτσι όπως την περιγράφει η Παπαδοπούλου- είναι ευτυχισμένη στην ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού της ντυμένη με «ολόλευκα ενδύματα, τα οποία αι ευλογημένοι χείρες της ύφαιναν, έρραψαν και ελεύκαναν».⁶⁷⁹ Η χρήση του λευκού παραπέμπει στην αγνότητα και ηθικότητα της ελληνίδας ενώ «αι ευλογημένοι χείρες της» εξαγνίζουν την οικιακή εργασία της.

Η προσφορά της συζύγου στην ηρεμία του οίκου της έχει ευρύτερες κοινωνικές προεκτάσεις καθώς «η φωνή του συζύγου ήτις θα εγερθή υπέρ του καλού και του δικαίου εκεί· κάτω εις την αγορά δεν θα υποτρέμη δονούμενη εκ μυρίων ταραχών και συγκινήσεων θα είναι ήρεμος διότι ήρεμον κατέστησε την ζωήν του εκείνη».⁶⁸⁰ Το οικιακό περιβάλλον είναι ο χώρος που μπορούσε να ανακουφίσει τη βασανισμένη συνείδηση των ανδρών και που διαθέτει ένα ανεξάντλητο δυναμικό ηθοπλαστικών αρετών⁶⁸¹ ικανό να κάνει ακόμα και τον άπιστο σύζυγο να

παρειάν σου δια των ελαφρών αυτής πτερύγων σοι ψιθυρίσει εις το ους εν τη μελωδική αυτής γλώσση- «Φίλη, ενθυμού ότι είσαι *ελληνίς*». Α. Γ. Π. [Αρ. Παπαδοπούλου], [Γράμμα], εφ. *Αθηναίς*, τ. 1, αρ. φ. 10 (1876), σ. 80.

⁶⁷⁴ βλ. σχ. Σ. Κ. Λεοντιάς, «Περί του αληθούς προορισμού», *Αμάθεια*, 3 Ιανουαρίου 1876 Σ. Κ. Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή...*, ό.π., κυρίως τις σ. 69-70, 96-97, 112· Γ. Γ. Παπαδόπουλος, ό.π., κ.ά.

⁶⁷⁵ Κ. Δαλακούρα, «Η ηθικο-κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης των Ελληνίδων στο χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι. -αρχές 20ού)», στα πρακτικά του 20ού διεθνούς συνεδρίου «Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Θέματα ιστορίας Εκπαίδευσης», Πάτρα, 2002.

⁶⁷⁶ Η Παπαδοπούλου λέει «η μήτηρ, η γυνή, η τροφός της κοινωνίας». Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 47.

⁶⁷⁷ Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 115.

⁶⁷⁸ Γ. Γ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 110.

⁶⁷⁹ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ.45.

⁶⁸⁰ Στο ίδιο.

⁶⁸¹ Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 105. Η αντίληψη του οίκου ως ευεργετικού χώρου σε σχέση με τον εξωτερικό κόσμο σημειώνεται στα κείμενα της εποχής. Ενδ. η Σ. Κ. Λεοντιάς γράφει: «Μετά τούτου και το

επιστρέψει από τα ξένα, μετανιωμένος. Εκεί «όταν μέσα στην οικογενειακή του ευτυχία [...] θυμάται την αμαρτία του, πολύ ντρέπεται· μα [η γυναίκα του] προσπαθεί ποτέ να μην του αποδείξει τίποτε και οι δυο μαζί ονειρεύονται την αγαπημένη μέρα που θα γυρίσουν πίσω πάλι στην αγαπημένη πατρίδα».⁶⁸²

Ο ρόλος της μελλοντικής συζύγου- μητέρας που προτάσσει η Παπαδοπούλου είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του 1860: είναι ο «φύλακας άγγελος» του σπιτιού, η αστείρευτη πηγή απλής και αρμονικής ευτυχίας, η οποία εξαγνίζει τον άντρα από τα δεινά του δημόσιου χώρου. «Αποτελούσε ειρηνική νησίδα στη μέση του «κόσμου», ανάπαυση του πολεμιστή, όπου μπορούσε κανείς να καταφύγει κάθε στιγμή για να κατευνάσει τα άγχη και τις ανησυχίες του».⁶⁸³ Η Παπαδοπούλου θέλει οι νεαρές της μαθήτριες «ν' ακούσωσι την ευγενή σύζυγον του Φωκίωνος προφέρουσαν υπερηφάνως τας απλὰς λέξεις: εμός κόσμος η του ανδρός αρετή».⁶⁸⁴ Η αναγνώριση της γυναικείας παρουσίας σε ηθικό στυλοβάτη του σπιτιού, προσδίδει στη γυναίκα έναν αναμφισβήτητο αποδεκτό κοινωνικό ρόλο και μια εμφανή χρησιμότητα.⁶⁸⁵ Τα στοιχεία αυτά η Παπαδοπούλου τα έχει αποτυπώσει ήδη στα πρόσωπα των μυθιστορηματικών ηρωίδων της με χαρακτηριστικότερο ίσως τη «Μαγιωμένη Πέτρα» (1900), στο οποίο η ηρεμία ενός ολόκληρου βασιλείου οφείλεται στην ευγενική παρουσία και αυτοθυσία της βασίλισσάς του.⁶⁸⁶

Η κοινωνική σωτηρία, ωστόσο, από τις γυναίκες δεν είναι δεδομένη. Μια γυναίκα μπορεί -σύμφωνα με την Παπαδοπούλου- να προκαλέσει επίσης και μεγάλες καταστροφές, ξεκινώντας πάντα από τα θεμέλια του ίδιου της του σπιτιού. Χρησιμοποιώντας το απόσπασμα από το *Παροιμιών* του Σολομώντος «ως εύρεν γυναίκαν αγαθήν εύρε χάρητας, έλαβε δε παρά Θεού ιλαρότητα»,⁶⁸⁷ παρομοιάζει στη συνέχεια τη γυναίκα που κατηγορεί τον άντρα της, με τις σταγόνες της βροχής που τον διώχνουν από το σπίτι. Θεωρεί (επικαλούμενη το Σολομώντα) καλύτερο να ζει κανείς στην έρημο παρά να ζει με μια γυναίκα με αυθάδεια, επιθετικότητα και οργή. Έτσι, το πρότυπο της καλής συντρόφου που επαινεί στο λόγο της είναι εκείνο της υπάκουης και περιποιητικής συζύγου, προκειμένου να μην γκρεμιστεί ο οίκος που βασίζεται σε θεμελιώδεις νόμους, απαράγραπτους «οι στύλοι τους οποίους, αν θελήση τις να κλονίσει θα ταφεί ως άλλος Σαμψών υπό τα ερείπια του ίδιου οίκου».⁶⁸⁸

Στον «ειρηνικό ρόλο» της γυναίκας στο πλαίσιο της συντρόφου, μητέρας και πατριώτισσας αναφέρεται και η Κ. Κεχαγιά στο έργο της «Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία» όπου υποστηρίζει ότι σε διαφορετική περίπτωση η ωφέλιμη επίδρασή της στον κόσμο δεν θα μπορούσε να ασκηθεί.⁶⁸⁹ Ο γυναικείος αυτός ωφελμιστικός

περιθάλλειν και περιποιείσθαι τον υπό την στέγην του οίκου καταφεύγοντα και ζητούντα την ανάπαυσιν και την ειρήνην άνδρα». Σ. Κ. Λεοντιάς, *Ο άνήρ και η γυνή...*, ό.π., σ. 70.

⁶⁸² Α. Παπαδοπούλου, «Αι Μήδειαιά μας», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σ. 358-359.

⁶⁸³ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 106.

⁶⁸⁴ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 45.

⁶⁸⁵ Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 115.

⁶⁸⁶ Βλ. σχ. Α. Παπαδοπούλου, «Η Μαγιωμένη Πέτρα», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ', (1900), σ. 312-313.

⁶⁸⁷ *Παροιμιών* του Σολομώντος, κεφ. 18, στιχ. 22 στο Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 45.

⁶⁸⁸ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 46.

⁶⁸⁹ Δ. Τζανάκη, ό.π., σ. 251.

ρόλος «φυσικοποιείται» και προβάλλεται ως ιδανικός σε μια σχέση αλληλεξάρτησης με τη γενική ευημερία και πρόοδο της ανθρωπότητας.⁶⁹⁰ Η ταύτιση της γυναίκας με τον οίκο, η φειδώ και η αφοσίωση στο σύζυγο και την οικογένεια «αποτελούν βασικές γυναικείες αρετές σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη και τη χριστιανική θρησκεία, η οποία μάλιστα παρομοιάζει την Εκκλησία με αφοσιωμένη και υποταγμένη έγγαμη γυναίκα, ενισχύοντας τις παλαιότερες αντιλήψεις για τη σημασία που έχουν για το άνδρα οι υπηρεσίες μιας καλής συζύγου και για την αδυναμία των γυναικών να υπάρξουν έξω από το γάμο».⁶⁹¹

Η Παπαδοπούλου –όπως είδαμε- χρησιμοποιεί στοιχεία από τις Γραφές και μιλάει για την ελληνοχριστιανική αγωγή με ένα συγκαλυμμένο τρόπο. Ρητή αναφορά στον ελληνοχριστιανισμό κάνει στην αρχή σχεδόν του λόγου της λέγοντας «Και εκ του χριστιανικού Ελληνισμού θα αναφέρω την τόσο συμπαθή Ανθούσαν, την μητέρα του Ιωάννου του Χρυσόστομου, την τόσο ανάρτετον και φιλόστοργον, περί της οποίας έλεγεν ο πολύς Λιβάνιος: οίαι και παρά Χριστιανοίς γυναίκες εισί!».⁶⁹² Τη σημαντικότητα της μητέρας του Χρυσόστομου, στην οποία αναγνωρίζει χαρακτηριστικά αρετής και φιλοστοργίας, μεταφέρει στα λόγια κάποιου επιφανούς άνδρα. Με τον τρόπο αυτό νομιμοποιεί την κρίση της και προβάλλει μέσα από το χριστιανικό ιδεώδες τη γυναικεία προσωπικότητα που θεωρεί σπουδαία, αξιόπαινη και παράδειγμα προς μίμηση. Οι αναφορές στον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό δημιουργούν μία νέα θεώρηση πλασιωμένη από σύμβολα, ιδέες και αντιλήψεις για τη ζωή, που συνθέτουν ένα νέο «γυναικείο τρόπο ζωής», εκείνο της μητέρας-δασκάλας που αποκτά ιδιαίτερη αξία.⁶⁹³

Η σπουδαιότητα της γυναικείας μητρικής αγωγής σημειώνεται από τη συγγραφέα-παιδαγωγό μέσα από την αναγνώριση της αξίας της μητέρας του Βίσμαρκ, ο οποίος φέρεται να τη σύστησε με συγκίνηση σε φοιτητική νεολαία λέγοντας «ιδού, εκείνη, προς την οποίαν χρεωστώ τα πάντα».⁶⁹⁴ Η Παπαδοπούλου θέλοντας να τονίσει τη γυναικεία προσφορά και αξία χρησιμοποιεί ξανά ανδρικές κρίσεις ίσως για να αποφύγει το χαρακτηρισμό της «χειραφετημένης» σε ένα ανοιχτό ακροατήριο, όπου η προώθηση της παραδοσιακής «ελληνοπρεπούς αγωγής» σηματοδοτούσε και το επιτυχές ξεκίνημα του Παρθεναγωγείου. Από την άλλη πλευρά, η χρήση ιστορικών προσώπων σε διαλέξεις ήταν μια συνηθισμένη πρακτική, που ενίσχυε το κύρος των ομιλούντων στα μάτια των ακροατών τους.⁶⁹⁵

⁶⁹⁰ Κ. Δαλακούρα, «Η ηθικο-κοινωνική διάσταση ...», *ό.π.*.

⁶⁹¹ Α. Μπακαλάκη – Ε. Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του Οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν.- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, σελ 121. Για τη σύνδεση της γυναίκας με τη σχέση Χριστός- Εκκλησία, βλ. επίσης Σ. Κ. Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή...*, *ό.π.*, σ. 107.

⁶⁹² Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 45.

⁶⁹³ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 153

⁶⁹⁴ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 47.

⁶⁹⁵ Για παράδειγμα ο Α. Κουρτίδης στη εισήγησή του στο Πρώτον Ελληνικών Εκπαιδευτικών Συνέδριον (1904), αναφέρεται στους Καρλάυλ, Έμερσον, Νίτσε, Γκαίτε, Περικλή, Πλάτωνα, Βικέλα, Ησίοδο, Πεκώ, Ρίχτερ, Μπαγιέ, Rein, Sainte- Beuve, κ.ά., στο Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830- 1910). Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν.- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 519- 537. Η Σ. Κ. Λεοντιάς στην Τρίτη διάλεξή της με θέμα «Ο Ανήρ και η

Ο ηθικοποιητικός αυτός στόχος διατυπωμένος μέσα από τον κοινωνικοποιητικό δημιουργεί και προβάλλει τον κεντρικό τελικό σκοπό της εκπαίδευσης των κοριτσιών στο Πρακτικό Παρθεναγωγείο με διττό χαρακτήρα: από τη μια θέλει να προετοιμάσει αφοσιωμένες συζύγους και από την άλλη ηθικές μητέρες. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο στόχος αυτός παρουσιάζεται ιδωμένος μόνο στο κοινωνικοποιητικό του πλαίσιο, καθώς η εκπαίδευση των κοριτσιών της περιόδου έχει λόγο ύπαρξης αποκλειστικά μέσα από αυτή τη διασύνδεση, καθώς δεν αποσκοπεί στη δημιουργία αυτόνομων ηθικών οντοτήτων, αλλά ηθικών μητέρων, συζύγων και θυγατέρων.⁶⁹⁶

3.2 «Ο ποιών και διδάσκων δεν ζητεί αδύνατα»

Η πρακτικότητα των γνώσεων στα πρότυπα των μητέρων

Το κατεξοχήν πρότυπο της γυναίκας που προβάλλεται στο λόγο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου στο πλαίσιο λειτουργίας του Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα, είναι η «εργατική». Η εργατικότητα της γυναίκας είναι και το σύμβολο του συγκεκριμένου Παρθεναγωγείου: «δύο χείρες εργαζόμενες υπό το φέγγος πνεύματος φωτεινού».⁶⁹⁷ Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί για την Παπαδοπούλου την αρετή εκείνη που θα μεταμορφώσει τη γυναίκα σε «βασίλισσα».⁶⁹⁸

Η «αποθέσωση της εργασίας» ωστόσο δε συνδέεται τόσο με παιδαγωγικές αρχές για τη σημασία της εργασίας στην εκπαίδευση, όσο με τις κοινωνικές ανάγκες που τις δημιουργούν. Πρόκειται για το προσανατολισμού του Πρακτικού Παρθεναγωγείου, ήδη από τις δημοσιεύσεις για την ίδρυσή του.⁶⁹⁹ Επίσης, η *εργατικότητα* της συζύγου δε συνδέεται καθόλου με τη χειραφετική της οπτική. Η αρνητική αντίληψη, άλλωστε, της Παπαδοπούλου για τη χειραφετική γυναικεία εργασία είναι ήδη διατυπωμένη σε διηγήματα και κοινωνικά μελετήματα.⁷⁰⁰

γυνή» λέγοντας «καθόσον ταύτα έχουσιν και μέγα το κύρος και ουχί εγώ» (σ. 112), παραθέτει μεγάλα αποσπάσματα από το λόγο του Χρυσόστομου για την ενάρτη ανατροφή των παιδιών. Σ. Κ. Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή...*, ό.π., σ. 112-114.

⁶⁹⁶ Κ. Δαλακούρα, «Η ηθικο-κοινωνική διάσταση ...», ό.π..

⁶⁹⁷ Στο ίδιο.

⁶⁹⁸ Επηρεασμένη από τη μυθολογία σχετικά με τον Πάρη και τις τρεις Θεές Ήρα, Αφροδίτη και Αθηνά, γράφει στο διήγημά της «Βασίλισσα» την ιστορία ενός βοσκού, ο οποίος ανάμεσα σε τρεις νεράιδες, επιλέγει για την εργατικότητα και τα μητρικά της αισθήματα εκείνη που ράβει, αντί για την όμορφη ή την καλλιτέχνηδα. Όχι μόνο αυτό αλλά ο βοσκός υποταγμένος στη γυναίκα αυτή της λέει «Σε προσκυνώ με σεβασμό· εσύ είσαι βασίλισσα». Α. Παπαδοπούλου, «Βασίλισσα», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σ. 185.

⁶⁹⁹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγλαίας Σχινά...*, ό.π., σ. 27-28.

⁷⁰⁰ Βλ. σχ. «Ανεξάρτητοι γνώμαι. Η χειραφέτησις της γυναικός», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 63, 9 Μαΐου 1894, σ. 1· «Εργάζεται και εδώ η γυνή;», ό.π. και τα διηγήματα (επιλογή) «Κακαί γλώσσα», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τ.1, αρ.4 (1893), σ.52-56· «Σελίδες οικογενειακού βίου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 11 (1896), σ.340-345· «Οικογενειακά υποχρεώσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ.13 (1898), σ.216-223 κ.ά..

Συγκεκριμένα, η έξοδος της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα προκειμένου να εργάζεται αποτελεί για τη συγγραφέα- παιδαγωγό κίνδυνο για το ανθρώπινο γένος καθώς «αν η γυνή θέλη να εργασθή, ας ζήση μόνη, αλλά αν όλαι το αποφασίσουν, ο άνθρωπος [...] θα σβήση... διότι η γυνή ειργάσθη και το ανθρώπινο γένος θα εκλείψη».⁷⁰¹ Χαρακτηριστικό της Βυζαντινής γυναίκας στο ίδιο κείμενο είναι η «καλή σύζυγος, καλή μήτηρ, θαυμάσια νοικοκυρά».⁷⁰² Στο τελευταίο αυτό σκέλος είναι σχεδιασμένο και το πρόγραμμα του Πρακτικού Παρθεναγωγείου, με έμφαση στην Οικιακή Οικονομία, Υγιεινή, Μαγειρική, Κοπτική και τη Ραπτική.⁷⁰³ Το οικιακό ιδεώδες, υιοθετήθηκε κατ' αρχήν από τις γυναίκες των εύπορων οικογενειών και οι βασικές του αρχές απευθύνονται σε όλες τις γυναίκες, αντιμετωπίζοντάς τις όχι ως μέρη μιας ταξικά διαφοροποιημένης κοινωνίας αλλά ενός κόσμου χωρισμένου πρώτα και κύρια κατά φύλα.⁷⁰⁴ Η σωστή διαχείριση του σπιτιού «επαγγελματοποιείται» ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, μέσα από μία σειρά εγχειριδίων Οικιακής Οικονομίας.⁷⁰⁵ Στο πλαίσιο αυτό η εργασία της γυναίκας στα οικιακά καθήκοντα αναβαθμίζεται και εξιδανικεύεται.

Η Παπαδοπούλου «αποθεώνει» την εργασία καθώς «εκείνη καθιστά την γυναίκα συνάρχουσα, φίλην και σύντροφον αληθινή».⁷⁰⁶ Ουσιαστικά, αναφέρεται στην οικιακή εργασία και γι' αυτό στη συνέχεια απευθύνεται στις μητέρες «μας» οι οποίες «δεν είναι οι κατ' ευθείαν γραμμήν απόγονοι των σεμνών προγόνων;».⁷⁰⁷ Έχοντας διαβάσει Παπαρρηγόπουλο⁷⁰⁸ με την «κατ' ευθείαν γραμμή» υποστηρίζει ξανά την αδιάλειπτη συνέχεια του ελληνισμού μέσα στους αιώνες αλλά κυρίως αναφερόμενη στην προγονική γυναικεία σεμνότητα αναπαράγει απόψεις για ιδιαίτερη θέση της αναβίωσης των αξιών της αρχαίας Ελλάδας στην εποχή της.⁷⁰⁹

Η «αποθέωση της εργασίας» λοιπόν, προαναγγέλλει την επαγγελματική προετοιμασία της νοικοκυράς και μητέρας και ίσως εκείνης που προορίζεται να βοηθήσει οικονομικά την οικογένειά της.⁷¹⁰ Την ίδια περίοδο, η εκπαίδευση άρχισε αυξητικά να θεωρείται μέσο εξασφάλισης των γυναικών σε περίπτωση ανάγκης,

⁷⁰¹ Α. Παπαδοπούλου, «Εργάζεται και εδώ η γυνή;», *ό.π.*, σ. 223. Την ίδια άποψη έχει εκφράσει και παλαιότερα (1894) λέγοντας ότι «αν αφεθή ελευθέρα, δεν κινδυνεύει μόνον αυτή, κινδυνεύει η ισορροπία της ανθρωπότητας». Α. Παπαδοπούλου, «Ανεξάρτητοι γνώμαι. Η χειραφέτησις της γυναικός», *ό.π.*

⁷⁰² Στο ίδιο.

⁷⁰³ Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγλαίας Σχινά...*, *ό.π.* σ.28.

⁷⁰⁴ Α. Μπακαλάκη & Ε. Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ. 134.

⁷⁰⁵ Βλ. σχ. Ξ. Ζύγουρας, *Επιτομή Οικιακής Οικονομίας συνταχθείσα προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων των κορασίων και των παρθεναγωγείων*, Αθήνα, 1878 · Σ. Κ. Λεοντιάς, *Οικιακή Οικονομία*, Κωνσταντινούπολη, 1887 · Α. Πρεβεζιώτου, *Οικιακή Οικονομία. Προς χρήσιν των παρθεναγωγείων*. Κωνσταντινούπολη, Σειτανίδη, 1892, κ.ά..

⁷⁰⁶ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 46.

⁷⁰⁷ Στο ίδιο.

⁷⁰⁸ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 257.

⁷⁰⁹ Βλ. ενδ. Κ. Παρρέν, «Εκ Σικάγου : η επίσημος ημέρα : προσίμιον της προέδρου, ο λόγος της κ. Παρρέν : η αρχαία και σύγχρονος Ελληνίς και η γυναικεία αλληλεγγύη», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 310, 13 Ιουνίου 1893, σ. 1-3.

⁷¹⁰ Κ. Δαλακούρα, «Η ηθικο-κοινωνική διάσταση...», *ό.π.*,

προκειμένου να ζήσουν αυτές και οι οικογένειές τους.⁷¹¹ Το λόγο αυτό αναγνωρίζει η συγγραφέας στις λογοτεχνικές ηρωίδες της όπου «το βελόνι επλήγωνε τα δάκτυλά της και το φως του λαπτήρος έκαιε τα μάτια της»⁷¹² προκειμένου να ενισχύει οικονομικά την οικογένειά της.

Το 1894 στην επιφυλλίδα της «Η χειραφέτησις της γυναικός» κάνει λόγο για την επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών, θίγοντας την έλλειψη κυρίως κοινωνικής μέρηνας σε γυναίκες που έχουν ανάγκη, όπως οι ανύπαντρες, οι χήρες και οι διαζευγμένες,⁷¹³ που πρέπει να συντηρούνται αξιοπρεπώς και να συντηρούν «χωρίς εξευτελισμόν» την οικογένειά τους. Κατακρίνει την ελιτίστικη μόρφωση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων θεωρώντας ότι «δυναμένη να διαθέση άνετως τα κατ' αυτήν και άνευ της συνδρομής της τέχνης ή της επιστήμης, εις την οποίαν εισερχόμενη, προσθέτει μια ανώφελη μονάδα».⁷¹⁴

Η Παπαδοπούλου δηλαδή, είτε μέσα από τις ηρωίδες της είτε από τα υπόλοιπα κείμενά της, θεωρεί την πρακτική εκπαίδευση των γυναικών απαραίτητη μόνο στο πλαίσιο της οικιακής της θέσης και *αντιτίθεται σε έναν ευρύτερο επαγγελματικό προσανατολισμό του σχολείου για την εργασιακή χειραφέτηση της γυναίκας*.⁷¹⁵ Στην έξοδο της γυναίκας στον επαγγελματικό βίο αναγνωρίζει άλλωστε επικίνδυνες κοινωνικές συνέπειες τόσο στην ανατροφή των παιδιών από έμμισθο προσωπικό⁷¹⁶ όσο και στο ήδη κορεσμένο εργατικό δυναμικό.⁷¹⁷ Ακόμη κι αν οικονομικοί λόγοι την επιβάλουν θεωρεί ότι το πρότυπο

⁷¹¹ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 141.

⁷¹² Α. Παπαδοπούλου, «Οικογενειακά Υποχρεώσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ.13 (1898), σ.216-223. Παρόμοια στο άρθρο της «Εργάζεται κι εδώ η γυνή» γράφει «όλα τα πλούσια ασπρόρουχα, τα οποία επρόκειτο να ενδυθούν αι εύποροι δέσποιναι, εκεί από τας πληγωμένας με την βελόνην χείρας της πτωχής διήρχοντο και το ευτελές –α πολύ ευτελές- ημερομίσθιον συνετήρει οικογενείας ολοκλήρους», (σ. 221).

⁷¹³ Γράφει τη θέση μιας «φίλης της» (Παρρέν): «Και η γυνή θα υποφέρει εξευτελισμόν, εις τον οποίον την υποβάλλει ο δεσπότης ανήρ; Δεν πρέπει να γνωρίζη εν οιανδήποτε επάγγελμα, δια να συντηρήται η ίδια αξιοπρεπώς ως κόρη και εν περιπτώσει χηρείας ή διαζεύξεως, να συντηρή χωρίς εξευτελισμόν την οικογένειάν της;». Η θέση της Παπαδοπούλου είναι: «Εις αυτό το σημείον δεν θα έλεγον τίποτε, διότι γνωρίζω τους κινδύνους, εις τους οποίους εκτίθεται η γυνή εν περιπτώσει τοιαύτη και πόσον ανάλγητος φαίνεται η κοινωνία, μ' όλους τους φιλανθρώπους της, εις τα πάσχοντα πλάσματα... και όμως...». Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Η χειραφέτησις ης γυναικός», *ό.π.*.

⁷¹⁴ Στο ίδιο. Η έμφαση δική μας.

⁷¹⁵ Γράφει: «Διέπρεψαν ως νομικός, ως ιατρός [...] τώρα ας επιστρέψη εις τον οίκον της, να τον καλλύπτη δια της παρουσίας της και να αναθρέψη τα τέκνα της». Στο ίδιο.

⁷¹⁶ «Καταδικάζονται τα τέκνα ν' ανατραφώσιν από άπονα μισθωτά χέρια. Α, τι σας έπταισαν τα τριανταφυλλένια πλασματάκια, να τα καταδικάσετε να ζουν χωρισμένα από τη μαμάκα των; [...] Τα παιδιά χωρίς μητέρα γίνονται κατ' αρχάς μικροί τύρρανοι [...] ή σαν λουλούδια που δεν τα βλέπει ο ήλιος, μαραίνονται». Στο ίδιο.

⁷¹⁷ «Όλοι οι άνδρες υπερπλέονασαν εις όλους τους κλάδους. Υπάρχουν δηλ. περισσότεραι χείρες, παρά εργασία». Α. Παπαδοπούλου, «Εργάζεται και εδώ η γυνή;», *ό.π.*, σ. 222. Η Σ. Κ. Λεοντιάς στο κείμενό της «Ο ανήρ και η γυνή» αναγνωρίζει την ανάγκη κάποιων γυναικών των μεσαίων στρωμάτων να εργαστούν για λόγους βιοποριστικούς, καταδικάζοντας την αεργία. Θεωρεί πώς μία τέτοια απόφαση δεν πρέπει να είναι επιπόλαιη, καθώς μια μαζική είσοδος των γυναικών σε «ανδρικά έργα» θα σήμαινε περισσότερο ανταγωνισμό για τους άνδρες και συνεπώς ανεργία και «στέρησις των αναγκαίων». Γράφει: «Δεύτερον λέγω ότι απατώμεθα αν νομίζωμεν ότι η γυνή ανεξαιρέτως εισερχόμενη εις τα ανδρικά έργα, θα βοηθή τον άνδρα εις τον βιοποριστικόν αγώνα

της καλής συζύγου και μητέρας είναι εκείνο που την καταξιώνει πολύ περισσότερο από την εργασιακή της προσφορά.⁷¹⁸

Στο πρότυπο αυτό στρέφεται σημαντικά στο λόγο της καθώς πιστεύει ότι η παρουσία της μητέρας είναι καθοριστική στην αγωγή των παιδιών. Στο σημείο αυτό επικαλούμενη τον «πολύ Έρβαρντο» εγκωμιάζει τη φυσική συμπεριφορά της μητέρας προς τα παιδιά της ως το πιο λαμπρό παράδειγμα μίμησης προτύπων. Χρησιμοποιώντας την άποψη του παιδαγωγού με τη χρήση του «πολύς» αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα των λόγων του και επικαλείται τα λεγόμενά του ότι «μια καλή μήτηρ έχει αξίαν εκατό διδασκάλων».⁷¹⁹ Το αλάνθαστο μητρικό ένστικτο στην αγωγή των παιδιών αναφέρει και στη νουβέλα της «Η θεία Ευτυχία» γράφοντας: «πήρα βιβλία που γράφουν για ανατροφή, ο Ρουσώ, ο Μισελέ, ο Λεγκουβέ και άλλοι αμέτρητοι συγγραφείς πέρασαν από τα χέρια μου και, ενώ μέσα στα τεχνικά τους επιχειρήματα εύρισκα τη λύσιν του περιπλόκου προβλήματος της ανατροφής, εις την εφαρμογήν εύρισκα πως όλα είναι λόγια εύμορφα τοποθετημένα και τίποτε άλλο. Για να εφαρμοσθούν, πρέπει από άλλη ζύμη να είναι και η μάνα και τα παιδιά. Να σου πω πώς μεταχειρίστηκα πρόγραμμα και μεθόδους, δηλαδή πράγματα ωρισμένα, θα είναι ένα καθαρό ψέμα. Εκείνα με edίδαξαν πώς να τα αναθρέψω».⁷²⁰ Στη «θεωρία» της αυτή για την ανατροφή των παιδιών επί της ουσίας αναγνωρίζει εκείνο που φέρεται να αρνείται, δηλαδή τις διαφωτιστικές και νεο- ανθρωπιστικές ιδέες για την ιδιαίτερη φύση του παιδιού.⁷²¹

Επίσης, σε άλλο σημείο περιγράφει την Πεσταλότζια αγάπη της μάνας ως τον πιο ενισχυτικό τρόπο για διδασκαλία, αφού, «προς αυτήν είναι προσηλωμένοι οι παιδικοί οφθαλμοί έτοιμοι να την μιμηθούν κατά πάντα».⁷²² Η σχέση όμως μητέρας- παιδιού αποκτά στο λόγο της μια άλλη διάσταση πέρα από την παιδαγωγική πρακτική: πρόκειται για την ενίσχυση του ηθικού προτύπου προς τις νέες γενιές. Στο πρότυπο αυτό αναφέρεται σε επιστολή της το 1899 γράφοντας στις αγαπημένες της μαθήτριες στη Σηλυβρία «*Αι δε λοιπαί όσαι έμειναν εις την οικίαν βοηθοί των μητέρων των, εύχομαι να τας ομοιάσουν εις την φιλοπονίαν και*

απ' εναντίας θα έλθωμεν εις τον αυτόν παρονομαστήν, ούτως ειπείν, της περί τον πορισμόν δυσχερείας, διότι, όταν πλείσται γυναίκες κατέλθωσιν εις τα ανδρικά έργα, τότε και πλείστοι άνδρες θα ευρεθώσιν άνευ εργασίας και ο δρόμος θα ήνε και εις τους δύο πολύ στενός (κατά τον Waldeyer) και ούτω θα παρουσιασθή ημίν η αυτή έλλειψις και στέρησις των αναγκαίων» Βλ. σχ. Σ. Κ. Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή...*, ό.π., σ. 81-83.

⁷¹⁸ Βλ. ενδ. το διήγημά της «Κακαί γλώσσαι» όπου γράφει για την εργαζόμενη οικοδιδασκάλισσα ότι «*Τα δωμάτια του οίκου της απόστραπτον εκ της καθαριότητος και η αβροδίαιτος κόρη παρασκεύαζε μόνη το φαγητόν και περιποιείτο την μικράν κόρην της*», στο Α. Παπαδοπούλου, «Κακαί γλώσσαι», ό.π., σ. 54.

⁷¹⁹ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 47.

⁷²⁰ Α. Παπαδοπούλου, *Η θεία Ευτυχία*, ό.π., σ. 21.

⁷²¹ Στο άρθρο άλλωστε του Diesterweg το οποίο αναφέρει ότι διάβασε με συγκίνηση (βλ. Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ.264) γράφει «*Ας προσπαθή να μετέχη των αισθημάτων των παιδιών, του καθόλου τρόπου του βίου αυτών [...]*».[Α. Diesterweg], «*Το ιδεώδες του Διδασκάλου*», ό.π., σ. 23.

⁷²² Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 47.

*οικοκυροσύνην, προσόντα πολύ μεγάλα δια μίαν γυναίκα».*⁷²³ Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τελικά ο παιδαγωγικός ρόλος της μητέρας εντός της ιδιωτικής σφαίρας του σπιτιού συνάδει κυρίως με την ηθικο-κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης των κοριτσιών των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα.⁷²⁴

Προκειμένου να προωθηθεί η μίμηση ηθικών προτύπων στο πλαίσιο της οικιακότητας, η Παπαδοπούλου πιστεύει ότι το παιδαγωγικό έργο το οποίο μένει σε συμβουλές «θα ήτο έργο άχαρον και ατελέσφορον».⁷²⁵ Παραθέτοντας το παράδειγμα από τον Τζον Λούμποκ,⁷²⁶ σημαντικού πολιτικού άνδρα της Αγγλίας και ανθρωπο-βιολόγου, αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Νέας Ζηλανδίας εξωμολογήθηκαν σε έναν ιεραπόστολο ότι «ο προκάτοχός του έδιδε τόσας συμβουλές, ώστε ηναγκάστησαν να τον φάγουν δια να σιωπήση».⁷²⁷ Οι «προκάτοχοι ιεραποστόλων» της περιόδου της Παπαδοπούλου θα μπορούσαν να είναι τα ανταγωνιστικά Παρθεναγωγεία που ιδρύθηκαν από ξένους ιεραπόστολους. Οι εκπαιδευτικές προτεραιότητες του νέου Παρθεναγωγείου Νούκα πιθανά προβάλλονται σε αντιδιαστολή με την πρακτική των ξένων σχολείων που λειτουργούσαν την ίδια περίοδο στη Θεσσαλονίκη και τα οποία κάλυπταν συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες μια μερίδας της ελληνικής κοινότητας. Το συγκεκριμένο Πρακτικό Παρθεναγωγείο στοχεύει αντίθετα σε μια πρακτική εκπαίδευση των κοριτσιών, η οποία επιδιώκεται ουσιαστική για την καθημερινή ζωή, και σαφώς προσδιορισμένη μέσα σε εθνικά, θρησκευτικά και κοινωνικά πλαίσια.⁷²⁸

Το ζήτημα της πρακτικότητας των γνώσεων αντίθετα με τη «φλυαρία» σημειώνει και ο Pestalozzi στο έργο του «Λεονάρδος και Γερτρούδη» λέγοντας ότι «για όλα πρέπει να τα ξέρη κανείς για να τα κάνη. Όταν κοπιάζη κανείς να μάθη πολλά μόνο για να φλυαρή, δεν είναι σε τίποτα χρήσιμο. Γι' αυτό όλες οι γνώσεις των ανθρώπων πρέπει να χρησιμοποιούνται και να ασκούνται στην πράξη, ή σε ότι έχει πρακτική σημασία».⁷²⁹ Καθώς, λοιπόν, το εν λόγω Παρθεναγωγείο στοχεύει σε μια πρακτική εκπαίδευση των κοριτσιών, η Παπαδοπούλου δίνοντας το παράδειγμα του Λούμποκ, δηλαδή επικαλούμενη ξανά έναν ισχυρό πολιτικό άντρα, επί της ουσίας ανάγει τον πρακτικό χαρακτήρα του Παρθεναγωγείου σε αξία παιδαγωγική και κοινωνική. Η «ελληνοπρεπής αγωγή» και «η πρακτική μόρφωση εις το έργον των μητέρων» αποτελούν τις βασικές διαστάσεις της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας του συγκεκριμένου Παρθεναγωγείου που επιδιώκει να προετοιμάσει «εστιάδες πεφωτισμένες» και «δέσποινες του οίκου».⁷³⁰ Η ίδρυση του Πρακτικού Παρθεναγωγείου έπεται χρονικά μόλις ένα έτος από το Πρώτον Ελληνικόν

⁷²³ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 256-257.

⁷²⁴ Ενδ. ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος γράφει: «Ας ενθυμήται λοιπόν προς πάντων, ότι ουδεμία μητρική συμβουλή δύναται να καρποφορήση, αν η μήτηρ δια του παραδείγματος δεν δύναται να διδάσκη». Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 110.

⁷²⁵ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, *ό.π.*.

⁷²⁶ Καθώς ο Τζον Λούμποκ ασχολήθηκε συστηματικά και με την αρχαιολογία, υποθέτουμε ότι η Παπαδοπούλου έρχεται σε επαφή με το έργο του κατά την παρακολούθηση μαθημάτων αρχαιολογίας στην Ακαδημία, όπως αναφέρει σε επιστολή της. βλ. σχ. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 272.

⁷²⁷ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος* *ό.π.* .

⁷²⁸ Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, *ό.π.*, σ. 348.

⁷²⁹ Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Η παιδαγωγική σκέψη...*, *ό.π.*.

⁷³⁰ Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγλαίας Σχινά...*, *ό.π.*, σ. 28

Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, στο οποίο δίνεται ιδιαίτερο βάρος στην πρακτικότητα και την ελληνοπρέπεια που θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν τη μόρφωση των κοριτσιών.⁷³¹ Οι απόψεις δηλαδή αυτές φαίνονται διάχυτες στη συζήτηση της περιόδου για την εκπαίδευση των ελληνίδων.⁷³²

Η Παπαδοπούλου στην προσπάθειά της να πλαισιώσει παιδαγωγικά την πρακτική της εργασίας χρησιμοποιεί τις Γραφές λέγοντας ότι «ος δ' αν ποιήση και διδάξη, ούτος μέγας κληθήσεται».⁷³³ Ενώ, το απόσπασμα των Γραφών εννοεί το «ποιήση» με την έννοια του *τηρήσει* (τους νόμους), η παιδαγωγός συνδέει την πράξη με τη διδασκαλία ως κάτι εφικτό: «ο ποιών και διδάσκων δεν ζητεί αδύνατα».⁷³⁴ Θεωρεί δε την πρακτική αυτή όψη της διδασκαλίας ζωτική και πιο αποτελεσματική, ότι «δίδει την πλέον ζωντανήν διδασκαλίαν, την απωτελεσματικότεραν»⁷³⁵ καθώς, επέρχεται η εξοικείωση του παιδιού με το περιβάλλον. Ανάγει δηλαδή την πρακτικότητα σε διδακτική αρχή.

Παρομοίως, στο γυναικείο ελληνικό τύπο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τα παιδαγωγικά δημοσιεύματα σχετικά με την πρακτικότητα των γνώσεων στη γυναικεία εκπαίδευση δε διεκδικούν επαγγελματική κατάρτιση, αλλά ουσιαστικά την τελειοποίηση του ρόλου της μητέρας- συντρόφου.⁷³⁶ Οι αντιλήψεις αυτές θα αναλυθούν αμέσως παρακάτω σχετικά με τις απόψεις της Παπαδοπούλου για τη λαϊκή παιδεία.

3.3 «Το παιδάκι το καχεχτικό που τρέφεται όσω για να βασιέται στα πόδια του»

Η Λαϊκή Παιδεία

Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου δείχνει να είναι ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένη σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών των λαϊκών στρωμάτων και ιδιαίτερα των απόρων οικογενειών.⁷³⁷ Στο «Ημερολόγιο των Κυριών», που εκδίδει με την Χ. Κορακίδου

⁷³¹ Α. Μπακαλάκη, & Ε. Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ. 150.

⁷³² Εξάιρεση ίσως αποτελούν η ριζοσπαστικότερη φωνή της Καλλιρόης Παρρέν που έκανε λόγο για την εργασιακή χειραφέτηση της μέσα από την εκπαίδευση και της Κεχαγιά που ξεκινώντας με την εκτίμηση ότι η «Ελληνίς είνε πρώτον άνθρωπος, δεύτερον γυνή και τρίτον Ελληνίς» η έννοια «άνθρωπος» επισκιάστηκε από τη «γυνή» η εκπαίδευση της οποίας περιορίστηκε να συζητείται για τα οικιακά της καθήκοντα. Στο Α. Μπακαλάκη & Ε. Ελεγκίτου, *ό.π.*.

⁷³³ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 47. Πρόκειται για το απόσπασμα «ος δ' αν ποιήση και διδάξη, ούτος μέγας κληθήσεται εν τη βασιλεία των ουρανών», Κατά Ματθαίον, ε', 14-19.

⁷³⁴ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, *ό.π.*.

⁷³⁵ Στο ίδιο.

⁷³⁶ Κ. Δαλακούρα, «Λόγοι για τη γυναικεία εκπαίδευση...», *ό.π.*

⁷³⁷ Κάτω από αυτό το πρίσμα χρησιμοποιούμε στη συνέχεια τον όρο «λαϊκή παιδεία». Ο όρος αυτός θεωρητικά περιλαμβάνει το σύνολο της νεολαίας του έθνους. Παρόλα αυτά στα κείμενα της εποχής χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει πρωτίστως την εκπαίδευση των λαϊκών τάξεων. Βλ. σχ. Κ. Δαλακούρα, «Λόγοι για τη γυναικεία εκπαίδευση...», *ό.π.*, σ. 144. Καθώς τα κείμενα της

στην Κωνσταντινούπολη το 1889, αφιερώνει ένα ολόκληρο κείμενο για το ορφανοτροφείο της Πόλης.⁷³⁸ Εκεί αποτυπώνει τις απόψεις της για το περιεχόμενο της εκπαίδευσης που θέλει να λάβουν τα αγόρια του ιδρύματος. Ουσιαστικά το αίτημά της έχει διττό χαρακτήρα: από τη μία επιδιώκει τον περιορισμό των γνώσεων σε πρακτικό περιεχόμενο και από την άλλη κάνει λόγο για την επαγγελματική κατάρτιση των παιδιών. Απώτερος στόχος και των δύο κατευθύνσεων είναι να καταστούν τα ορφανά παιδιά καλοί οικογενειάρχες και χρήσιμοι πολίτες.⁷³⁹

Η αντίληψη αυτή για τον τελικό σκοπό της εκπαίδευσης σχετικά με την κοινωνική χρησιμότητά της έχει τις ρίζες της στον ωφελιμισμό και κυριαρχεί σε όλο το διαφωτιστικό ρεύμα.⁷⁴⁰ Σχετικά, όμως, με τα λαϊκά και κατώτερα κοινωνικά στρώματα βρίσκει τον κύριο εκφραστή του (σκοπού) στο πρόσωπο του Pestalozzi, ο οποίος εργαζόμενος σε ορφανοτροφεία δίνει στην παιδαγωγική του ως κύρια κατεύθυνση την κοινωνικά χρηστική διάσταση. Καθώς αντιμετωπίζει το παιδί ως κοινωνικό ον, επιζητεί «να παράσχη εις αυτό δια της αγωγής τα στοιχεία, άτινα θα καταστήσωσιν αυτό μέλος χρήσιμον του κοινωνικού οργανισμού».⁷⁴¹

Η συγγραφέας- παιδαγωγός θεωρεί στη συνέχεια χρέος του ορφανοτροφείου να εκτελεί αυτό τον προορισμό και ασκεί κριτική στη δυσλειτουργία του ιδρύματος. Εκφράζει την οργή της για το απαράδεκτο αποτέλεσμα της παρεχόμενης εκπαίδευσης επειδή διαπιστώνει και περιγράφει περιστατικό μαθητή που δεν γνωρίζει γραφή, ανάγνωση και αριθμητική. «Αίσχος!! [...] τοιούτον ήτο το ατυχές πλάσμα όπερ τιτλοφορηθέν απόφοιτος, ερρίπτετο εντός του δαιδάλου της κοινωνίας...».⁷⁴²

Οι φόβοι της για το μέλλον αυτών των παιδιών στην κοινωνία χωρίς τα αναγκαία γνωστικά εφόδια είναι έντονοι: «Τι θα γίνει το πλάσμα τούτο; Εάν δεν αποβλακωθεί, ο ορμητικός της κακίας χείμαρρος θα το παρασύρει και η ομάς των φαυλοβίων θα πλουτισθή δι' ενός έτι μέλους».⁷⁴³ Συνεπώς, εκτός από το φόβο για την επικινδυνότητα που σημειώνει για την μετέπειτα ζωή του παιδιού, η Παπαδοπούλου πιστεύει ότι η έλλειψη των βασικών γνωστικών εφοδίων μπορούν να οδηγήσουν σε αποβλάκωση. Επίσης, θεωρεί ότι η βασική αυτή παιδεία εξανθρωπίζει ηθικά το παιδί καθώς του καλλιεργεί το καλό έναντι του κακού. Οι θέσεις αυτές βρίσκονται σε συμφωνία με την πεσταλότσια αντίληψη ότι η

Παπαδοπούλου, αναφέρονται επίσης στην εκπαίδευση των ορφανών ή άπορων παιδιών, με τη χρήση του όρου υιοθετούμε την παραπάνω ταξική διάκριση.

⁷³⁸ Α. [Παπαδοπούλου], «Το ορφανοτροφείο μας», *Ημερολόγιον των Κυριών*, Κωνσταντινούπολη, (1898), σ. 151-154.

⁷³⁹ Γράφει «Εκεί το ορφανόν εισερχόμενον θα μάθη τα απολύτως απαραίτητα δια τον πρακτικόν βίον χρήσιμα γράμματα, και εν επάγγελμα, το οποίον εντίμως εξασκούν, θα δυνηθή συν τω χρόνω να καταστή χρήσιμος οικογενειάρχης και χρηστός πολίτης». Στο ίδιο, σ. 152.

⁷⁴⁰ T. Gilead, "Reconsidering the roots of current perceptions: Saint Pierre, Helvetious and Rousseau on education ant the individual", *History of Education*, vol.34, no. 4 (2005), σ. 427.

⁷⁴¹ Ν. Εξαρχόπουλος, *Ο βίος και το έργον του Pestalozzi : Λόγος εκφωνηθείς εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου τη 17 Φεβρουαρίου 1927 επί τη συμπληρώσει εκατονταετίας από του θανάτου του*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1927, σ. 13.

⁷⁴² Α. [Παπαδοπούλου], «Το ορφανοτροφείο μας...», *ό.π.*, σ. 153.

⁷⁴³ Στο ίδιο.

αθλιότητα του λαού οφείλεται σε διανοητική και ηθική πενία.⁷⁴⁴ Όπως αναφέρει ο Pestalozzi στο «Κύκνειον Άσμα», ο άνθρωπος γεννιέται με ζωώδη ένστικτα και σε αυτό το σημείο η επίδραση της αγωγής γίνεται «θεία» αφού, αναλαμβάνει την «ανθρωποποίηση του ανθρώπου» σε ένα ορίζοντα κοινωνικής προκοπής και ευημερίας.⁷⁴⁵

Στο σύνολο σχεδόν του κειμένου, η παιδαγωγός ρητά και υπόρρητα αναφέρεται στην κακή διαχείριση του ιδρύματος, σε αντίθεση με την κοινωνική ευαισθησία του κόσμου που «έρριπτε εις το κιβώτιον δί' ου συνάζονται οι δια σε έρανοι»⁷⁴⁶ την οικονομική ενίσχυσή του. Όμως, καθώς «το χρήμα δεν εξαρκεί [...] ουδείς δια το ευεργετικόν τούτο ίδρυμα ηρνήθη τον οβολόν του, έκαστος συνεισφέρει ότι δύναται... και το χρήμα τούτο καταλλήλως και σκοπίμως εξοδευόμενον, δύναται να φέρη άγια αποτελέσματα»⁷⁴⁷ αναφέρεται στην έλλειψη διδακτικού προσωπικού. Οι δύο δάσκαλοι του ορφανοτροφείου θεωρούνται ήδη «πενία», και η «νέα μέθοδος» (συνδιδακτική;) αδυνατεί να βοηθήσει «τα ατυχή πλάσματα [που] ζώντα πλησίον δύο γραμματισμένων εξέρχονται ... ω του θαύματος! αγράμματα». ⁷⁴⁸ Το ζήτημα της εσωτερικής (δυσ)λειτουργίας ιδρυμάτων που εξυπηρετούσαν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων διατυπώνει και για τα κορίτσια.

Συγκεκριμένα, μιλώντας για την εκπαίδευση των άπορων κοριτσιών αρκετά χρόνια αργότερα (1896) σε άρθρο της στο περιοδικό *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*,⁷⁴⁹ προσπαθεί να ευαισθητοποιήσει τη Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου της Παναγίας, έτσι ώστε να μην κουράζει τις μικρές μαθήτριές της για τις ατομικές της ανάγκες: «το παιδάκι το καχεχτικό που τρέφεται όσω για να βασιέται στα πόδια του κεντά και ράπτει για σας, μεγάλοι μου κυρία, και εσείς το παραδέχεστε;».⁷⁵⁰ Προβάλλει τη δωρεάν και όχι ανταποδοτική εκπαίδευση των αβοήθητων κοριτσιών σαν κοινωνικό χρέος, προκειμένου να μην «μένουν ανυπεράσπιστα στα χέρια των προσηλυτιστών» αλλά η εκπαίδευση αυτή όχι μόνο να γίνεται χωρίς πληρωμή αλλά και με αγάπη.⁷⁵¹ Στο σημείο αυτό γίνεται ξανά ορατή η επίδραση του Pestalozzi για το ρόλο των δασκάλων στην ψυχική ανάπτυξη των παιδιών, όπου οφείλουν σύμφωνα με τον παιδαγωγό να απομακρύνουν μέσω της αγάπης τα εμπόδια που περιορίζουν την ελευθερία του παιδιού.⁷⁵² Παρόμοια με τη λαϊκή εκπαίδευση των αγοριών, είναι ανήσυχη σχετικά με το μέλλον που επιφυλάσσει στα κορίτσια των χαμηλών στρωμάτων η έλλειψη ουσιαστικής παιδείας. Έτσι, ενώ για τα αγόρια φοβάται τους «φauλόβιους» για τα κορίτσια ο

⁷⁴⁴ Ν. Εξαρχόπουλος, *ό.π.*, σ.9.

⁷⁴⁵ Π. Μαντζάνας, *Πεσταλότσι, ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης. Ζωή, έργο, παιδαγωγικές ιδέες*. Αθήνα, Γρηγόρης, 1993, σ.86.

⁷⁴⁶ Α. [Παπαδοπούλου], «Το ορφανοτροφείο μας», *ό.π.*, σ. 152-153.

⁷⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 153.

⁷⁴⁸ Στο ίδιο.

⁷⁴⁹ Σάνκο Πάνσας [Α. Παπαδοπούλου], «Απογεματιανή», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 3, αρ. 16 (1896), σ. 91-93.

⁷⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 92.

⁷⁵¹ Γράφει «Εκείνα τα παιδιά που μαθαίνουν γράμματα δωρεάν χάρις εις εσάς, ας ευρίσκουν αγάπη και πόνηση». Στο ίδιο.

⁷⁵² Π. Μαντζάνας, *ό.π.*, σ. 115.

κίνδυνος είναι οι «προσηλυτιστές», σημειώνοντας και για τα δύο φύλα τις κοινωνικές συνέπειες ενός συστήματος που δεν περιφρουρεί την ηθική «θωράκιση» των μελών του.

Συμπερασματικά, όσον αφορά τις αντιλήψεις της Παπαδοπούλου για το είδος και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των άπορων αγοριών και κοριτσιών, η παιδαγωγός φαίνεται κατ' αρχήν τόσο πολύ ευαισθητοποιημένη για τη λαϊκή παιδεία που η αναποτελεσματικότητά της ή η εκμετάλλευση εντός της λειτουργίας της, την εξοργίζουν. Για την εκπαίδευση των αγοριών διεκδικεί στοιχειώδη μόρφωση και επαγγελματική κατάρτιση, προκειμένου να καταστούν χρήσιμοι πολίτες. Υπεύθυνους για τα αντίθετα αποτελέσματα θεωρεί τη διοίκηση του ιδρύματος που δεν μεριμνά για την ουσιαστική εκπαίδευση των παιδιών, αλλά ενδιαφέρεται για το «χρυσό των ομογενών».⁷⁵³

Για την εκπαίδευση των κοριτσιών αντιτίθεται σε κάθε μορφή ιδιοτέλειας, η οποία κουράζει τις μικρές μαθήτριες που στη συνέχεια αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στα μαθητικά τους καθήκοντα. Μιλάει για τη δωρεάν εκπαίδευση χωρίς κάθε ανταπόδοση και προτάσσει την αγάπη και τη συμπόνια ως απαραίτητα στοιχεία της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Φαίνεται σημαντικά επηρεασμένη από το λόγο των νέο-ανθρωπιστών και κυρίως του Pestalozzi για το ρόλο της αγάπης στην αγωγή των παιδιών αλλά και για την κοινωνική χρησιμότητα που αυτή πρέπει να έχει. Η αντίληψη επίσης για την στοιχειώδη μόρφωση και τη σύνδεση των γνώσεων με δεξιότητες⁷⁵⁴ ίσως αποτελεί απόηχο του ίδιου ρεύματος. Η σημασία της λαϊκής παιδείας για την κοινωνική χρησιμότητα μας απομακρύνουν από την ωφελιμιστική και ορθολογιστική σκέψη του Διαφωτισμού και μας κατευθύνουν περισσότερο στην ιδέα της γνήσιας ολόπλευρης και αρμονικής μόρφωσης του νέο-ανθρωπισμού.⁷⁵⁵

Οι αντιλήψεις για την πνευματική και ηθική ενηλικίωση του ατόμου⁷⁵⁶ βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στην πολιτιστική ανάπτυξη του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης, καθώς την εποχή αυτή σημειώνεται έντονη κοινωνική μέριμνα και φιλανθρωπική δράση. Παράλληλα, μια αξιόλογη εκπαιδευτική κίνηση, φέρνει την Κωνσταντινούπολη σε μια ουσιαστικότερη επαφή με την ευρωπαϊκή πρόοδο του καιρού.⁷⁵⁷ Οι εστίες που ανέπτυξαν μορφωτική δραστηριότητα (βιβλιοθήκες, αναγνωστήρια) και ιδιαίτερα η δράση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως δημιούργησαν στην Πόλη μια πνευματική ακτινοβολία ευρωπαϊκών προτύπων.⁷⁵⁸ Στο κλίμα αυτό η παιδαγωγός εκφράζει μέσα από τα κείμενά της τον απόηχο των ευρωπαϊκών επιρροών, μέσα από ένα δυναμικό λόγο ευαισθητοποίησης, επιτιθέμενη ουσιαστικά στις διοικήσεις των μορφωτικών ιδρυμάτων λαϊκής παιδείας.

⁷⁵³ Α. [Παπαδοπούλου], «Το ορφανοτροφείο μας», *ό.π.*, σ. 154.

⁷⁵⁴ Ε. Σταματάκη, *Πεσταλότσι και Κοραΐς. Συγκριτική Παιδαγωγική Έρευνα*, Αθήνα, Στρομπόκης, 1988, σ. 30.

⁷⁵⁵ Α. Reble, *ό.π.*, σ. 374.

⁷⁵⁶ Στο ίδιο, 379.

⁷⁵⁷ Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία στο εισαγωγικό υποκεφάλαιο «Το ελληνικό στοιχείο στην Κωνσταντινούπολη και Βαλκανική χερσόνησο κατά την περίοδο 1870-1908», σ. 16.

⁷⁵⁸ Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο ...*, *ό.π.*, σ. 30-33.

Η διαμαρτυρία, ωστόσο, της Παπαδοπούλου έχει σημεία έμφυλου διαχωρισμού. Για τα αγόρια διεκδικεί, όπως είδαμε, μία άρτια τεχνική- επαγγελματική εκπαίδευση η οποία θα τα καταστήσει ικανά να βιοποριστούν και να αντεπεξέλθουν ωφελιμιστικά στην κοινωνία. Αναφέρεται ουσιαστικά στην προετοιμασία του μελλοντικού πολίτη που δρα στη δημόσια σφαίρα. Η λαϊκή εκπαίδευση των κοριτσιών, αντίθετα, περιγράφεται έντονα «εσωστρεφής» βασιζόμενη στην ευαίσθητη γυναικεία φύση. Καταγγέλλοντας την κουραστική εργασία και την ιδιοτέλεια, δεν ορθώνει ουσιαστικά καμία διεκδίκηση για τη στοιχειώδη ή και την επαγγελματική εκπαίδευση των κοριτσιών.

Η διαφοροποίηση αυτή των θέσεων είναι σύμφωνη με το κλίμα της εποχής στα παιδαγωγικά κείμενα που δημοσιεύονται. Σύμφωνα με τη Κ. Δαλακούρα (2010) στα γυναικεία περιοδικά του Οθωμανικού χώρου *Κυψέλη* (1845) της Ε. Σαμαρτζίδου, *Ευρυδίκη* (1870- 1873) της Α. Κτενά- Λεοντιάς και *Η Βοσπορίς* (1899- 1906) της Κ. Πρεβεζιώτου, οι παιδαγωγικές μελέτες που δημοσιεύονται με αναφορές στη λαϊκή εκπαίδευση των κοριτσιών -παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις τους στο κλίμα της εκάστοτε εποχής- συγκλίνουν στη διαφορετική τοποθέτηση των αρθρογράφων για τα κορίτσια και για τα αγόρια. Πέρα από τη θετική εμφάνιση των κειμένων αυτών σε ένα ηγεμονικό δημόσιο λόγο για τη λαϊκή εκπαίδευση που δεν συμπεριλαμβάνει τις γυναίκες τουλάχιστον σε όλο το εύρος του σχετικού προβληματισμού, από το 1870 και μετά ο γυναικείος λόγος παρουσιάζει φθίνουσα πορεία και η συζήτηση περιορίζεται σε βελτιωτικές παρεμβάσεις και όχι σε διεύρυνση των εκπαιδευτικών κεκτημένων.⁷⁵⁹

3.4 «Η ξένη γλώσσα δεν εχρησίμευσεν ως ψυχή νέα»

Ελληνοπρέπεια και Ξένες Γλώσσες

Στο λόγο που εκφωνεί η Παπαδοπούλου το 1905 επικαλούμενη τα παραδοσιακά ήθη, η καταπάτηση των οποίων δημιουργεί «δήθεν πολιτισμόν»⁷⁶⁰ εισάγει τις απόψεις της για τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας στο Πρακτικό Παρθεναγωγείο Στέφανου Νούκα. Εκφράζοντας τους φόβους της για τη διδασκαλία των γαλλικών⁷⁶¹ αναρωτιέται αν η γνώση της ξένης γλώσσας θα απομακρύνει τα κορίτσια από τα

⁷⁵⁹ Κ. Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση...», ό.π., σ. 148-149.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο. Την αντίληψη σχετικά με την περιφρόνηση στα εθνικά και θρησκευτικά ιδεώδη εν είδη πολιτισμού εκφέρει και η Σ. Κ. Λεοντιάς στην τρίτη της διάλεξη με θέμα «Ο ανήρ και η γυνή». Λέει: «[...] δια τι να γίνωνται τινες εν ημίν τσοσούτον σκαιοί, δότε μοι ειπείν, και κουφοί, ώστε ασυναίσθητως και ασυλλογίστως να ετοιμάζωσι την νέαν γενεάν προς καταστροφήν των εθνικών τούτων και φυλετικών και θρησκευτικών φραγμών; ίσως νομίζουσι τούτο πολιτισμόν, αλλά αυτοί οι εις το άκρον άωτον του πολιτισμού εναβρυνόμενοι ότι έφθασαν λαοί δεν ποιούσι τούτο, ίνα δεικνύωσι τον πολιτισμόν τωούτε συναναστρεφόμενοι θέλουσι να επιδεικνύωνται επί τη περιφρονήσει των θρησκευτικών των πεποιθήσεων και επί τη αγνοία της εθνικής των γλώσσας και ιστορίας». Σ. Κ. Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή...*, ό.π., σ. 116.

⁷⁶¹ Γράφει «ο κίνδυνος αυτός με τρομάζει», Παπαδοπούλου, λόγος, σ. 46.

παραδοσιακά ήθη και το ελληνικό «πρότυπο».⁷⁶² Κατά τις Α. Μπακαλάκη και Ε. Ελεγμίτου (1987) «τα ελληνικά ήθη που απειλούνταν από την εισβολή των δυτικών προτύπων ανακαλύπτονταν και εκτιμούνταν στο πλαίσιο ενός αγώνα για τη συγκρότηση μιας εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας που θα διαφοροποιούσε την Ελλάδα από την Ευρώπη αλλά συγχρόνως θα την καταξίωνε στα μάτια της. Ο κίνδυνος της άλωσης των ντόπιων ηθών ήταν ο κίνδυνος να χαθούν οι κρίκοι που συνέδεαν το παρόν με το ένδοξο παρελθόν, και που αποτελούσαν τη βάση για τη σχέση με την Ευρώπη».⁷⁶³ Ο φόβος αυτός, αποκτά και στην ποίηση της εποχής κάποια θλίψη για την απομάκρυνση μέσω της γλώσσας από καθετί ελληνικό.⁷⁶⁴

Η ανησυχία αυτή για το δυτικό πολιτισμό είναι ήδη γνωστή και διαδεδομένη. Η *πολυτέλεια* και η *ανηθικότητα* του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού αποτελούν το φόβο μην απομακρυνθεί η ελληνίδα οικοδέσποινα από το χώρο που της δίνει επάρκεια και αξία: την ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού της.⁷⁶⁵ Για το λόγο αυτό η Παπαδοπούλου στρέφεται στις μητέρες και στη λειτουργία τους εντός του οίκου, συστήνοντας απλότητα σε όλα «εις την συμπεριφοράν, εις την περιβολή, εις τον ηθικόν κόσμον- εάν ο οφθαλμός σου απλούς η, όλον σου το σώμα φωτεινόν έσται».⁷⁶⁶

Η έμφαση στην ηθικότητα της ελληνίδας οικοδέσποινας, η οποία λόγω ακριβώς αυτής της ιδιαίτερης αξίας της διακρίνεται και ξεχωρίζει, αποτελεί το «αντίδοτο» στην περιθωριοποίησή της, η οποία επιδιώκεται ακόμη κι από την πλασματική σφαίρα των μυθιστορηματικών κόσμων. Καθώς, σημειώνεται έντονα από τους διανοούμενους της εποχής η επικινδυνότητα των ξένων -γαλλικών κυρίως- μυθιστορημάτων για την αυτό-αντίληψη των γυναικών,⁷⁶⁷ η Παπαδοπούλου ευελπιστεί ότι η γαλλική γλώσσα «θα χαρίσει τα καλά της»⁷⁶⁸ από την διδακτική

⁷⁶² Στο ίδιο.

⁷⁶³ Α. Μπακαλάκη & Ε. Ελεγμίτου, *ό.π.* σ. 62. Η ανύψωση της Ελληνίδας σχετικά με τις ευρωπαϊκές γυναίκες μέσα από το δικό της εθνικό δρόμο σημειώνεται και από την Αρσινόη Παπαδοπούλου σε γράμμα της στην Εφ. *Αθηναίς* όπου γράφει σχετικά: Ναι, φίλη μου, είμεθα ελληνίδες η δε πατρίς ημών ευρίσκεται εις εναγώνιον πάλην ιδέ, οπόσα βλέμματα σκωπτικά, οπόσα βλέμματα λαθραία, απλήστως εποφθαλμίσιν επ' αυτής! Ο ορίζων πέριξ ημών είναι σκοτεινός και τεθολωμένος, θύελλα μανιώδης μας επαπειλεί πανταχόθεν, αλλ' είθε δια μέσου της ομίχλης και του καπνού ν' αναφανή ποτε η ελληνίς κατέχουσα μεταξύ των γυναικών της Ευρώπης θέσιν επίζηλον και περιφανή». Α. Γ. Π. [Αρ. Παπαδοπούλου], [Γράμμα], *ό.π.*, σ. 80.

⁷⁶⁴ Βλ. σχ. το ποίημα της Κρυσταλλίας Χρυσοβέργη «Εγώ διαβάζω Γαλλικά» στο *Ημερολόγιο της Εφημερίδας των Κυριών* (1895), σ.187-188 που κλείνει με τους στίχους:

«Κ' εγώ που με τα λόγια της το φρόνημά της είδα
Μ' ένα μου δάκρυ φλογερό, με πόνο μυστικό
Κατάλαβα πως σήμερα η κόρη η Ελληνίδα
Περιφρονεί τη γλώσσα της και καθ' ελληνικό»

⁷⁶⁵ Δ. Τζανάκη, *ό.π.*, σ. 222.

⁷⁶⁶ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 47.

⁷⁶⁷ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 201-203. Ενδ. ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος γράφει: «δ' επιθυμούμεν η Ελληνίς [...] κατά την κοινωνικήν αυτής μετατροπήν, να μην μεταβή από της δουλείας των προλήψεων εις την των αγόνων εν τω ψευδοφραγκισμώ παθών και δελεασθή υπό του ψευδούς σκήπτρου, όπερ φέρει εν των μυθιστορηματικώ κόσμω αλλά να συναισθανθή την κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος λαμπράν αυτής αποστολήν», Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 88.

⁷⁶⁸ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 46.

γαλλική ιστορία και τη γοητευτική λογοτεχνία της έτσι ώστε «θα αντλήσωσι διδάγματα και ωφέλειαν πραγματικήν».⁷⁶⁹

Στο πλαίσιο αυτό κατακρίνει τα «περιοδικά του συρμού» αποκαλώντας τα το «γελειωδέστερον πράγμα».⁷⁷⁰ Ο φόβος αυτός έχει διττό χαρακτήρα: από τη μία ανησυχεί για τις επιβλαβείς ηθικές επιρροές των γαλλικών λαϊκών περιοδικών και μυθιστορημάτων, κι από την άλλη προβάλλει και ενισχύει την ελληνικότητα του Πρακτικού Παρθεναγωγείου σε ένα εθνικά «απειλούμενο» γεωπολιτικό χώρο. Την περίοδο εκείνη (αρχές 20^{ου} αιώνα) η εκπαιδευτική κατάσταση των εκπαιδευτηρίων για κορίτσια στη Θεσσαλονίκη είναι αυξημένη, αφού ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα φοιτούν στο πυκνό εκπαιδευτικό δίκτυο της Θεσσαλονίκης 4.075 μαθητές και μαθήτριες στα σχολεία της κοινότητας, σε όλες τις βαθμίδες.⁷⁷¹ Πιθανά οι λόγοι αυτοί είχαν δημιουργήσει ένα κοινό «μέτωπο» ανάμεσα στον ιδρυτή του Πρότυπου Παρθεναγωγείου στη διευθύντρια και στο εκπαιδευτικό προσωπικό, ανύψωσης της ελληνική γλώσσας έναντι της γαλλικής ή διαφορετικά μείωσης της αξίας της γαλλικής γλώσσας, για την προώθηση των ηθικο-εθνικών σκοπών του Παρθεναγωγείου.

Όπως έχει σημειωθεί άλλωστε, ο ιδρυτής του σχολείου Στέφανος Νούκας, αναγνωρίζει τους έντονους εθνικούς ανταγωνισμούς στα Βαλκάνια, οι οποίοι κάνουν ιδιαίτερα αισθητή τη σημαντική συμβολή των γυναικών «στη διεκδίκηση των εθνικών δικαιών και φέρνουν στην επιφάνεια την καταλυτική σημασία που διαδραματίζει η εκπαίδευση της Ελληνίδας για τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας και τη μετάδοση των εθνικών αξιών στην ανατροφή των παιδιών».⁷⁷² Στο πλαίσιο αυτό, ήδη από την τρίτη τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, εντείνεται ο δημόσιος λόγος εθνικιστών διανοούμενων και συγγραφέων σχετικά με την καταστροφική για το έθνος λειτουργία αλλοεθνών παρθεναγωγείων, καθώς θεωρείται ότι απομακρύνουν τις ελληνίδες από τα πάτρια ήθη και έθιμα.⁷⁷³ Το συμπέρασμα είναι ότι καθώς το έθνος στηρίζεται ιδιαίτερα πάνω στις γυναίκες λόγω του ρόλου τους στη μετάδοση της μητρικής γλώσσας και των εθνικών αξιών,⁷⁷⁴ η παιδεία τους αποτελεί προϋπόθεση ύπαρξης όλου του ελληνισμού, επομένως, χρειάζεται πρακτικές λύσεις για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων.⁷⁷⁵ Αφού λοιπόν, το Κεντρικό Ανώτερο Παρθεναγωγείο που λειτουργεί ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δεν καλύπτει τις ανάγκες των ανώτερων στρωμάτων -γεγονός που αποτυπώνεται με τη φοίτηση των κοριτσιών τους στα ξένα κυρίως γαλλικά σχολεία- το Πρακτικό Παρθεναγωγείο έρχεται να καλύψει την παρούσα εθνικο-κοινωνική ανάγκη, επιδιώκοντας να καθιερώσει ένα «εθνικό και

⁷⁶⁹ Στο ίδιο.

⁷⁷⁰ Στο ίδιο.

⁷⁷¹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 81-140.

⁷⁷² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγαίας Σχινά...*, ό.π., σ.26.

⁷⁷³ Βλ. σχ. Σ. Αριστάρχης, «Περί του Νεγρεπόντειου διαγωνίσματος», Ε.Φ.Σ.Κ., νι, 1865-1870, σ. 199-200.

⁷⁷⁴ Βλ. σχ. Π. Πολίτου, «Διατί ξένας και ουχί ελληνίδας», ό.π..

⁷⁷⁵ Δ. Τζανάκη, ό.π., σ. 182.

θηρσκευτικό πλαίσιο» στην εκπαίδευση των ελληνίδων.⁷⁷⁶ Την προτίμηση αυτή σε μη-ελληνικά πρότυπα σημειώνει η Παπαδοπούλου λέγοντας «δυστυχώς όμως πολλοί ετράφησαν εις την ξένην και έπιον οθνεϊόν γάλα και εφερον ήθη και έθιμα ξένα, εξαφανίσαντες τους εφεστίους θεούς μας».⁷⁷⁷

Σημαντικό στοιχείο για την ενίσχυση της ελληνικότητας των μελλοντικών συζύγων και οικοδέσποινων αποτελεί η ελληνική γλώσσα ως εθνική.⁷⁷⁸ Η επιλογή της γαλλικής γλώσσας χαρακτηρίζεται ως «μόδα».⁷⁷⁹ Σχετικά με αυτό η Παπαδοπούλου γράφει σε επιστολή της το 1899 από το Βουκουρέστι: «Άλλοτε εδώ ήτο – όπως μου λέγουν- γλώσσα του συρμού η Ελληνική. Αλλά κατόπιν οι ίδιοι οι Έλληνες μετεπήδησαν εις άλλον συρμόν, την Γαλλικήν, και τους ηκολούθησαν και οι Βλάχοι. Τώρα μου φαίνεται ότι διαβλέπω ευάρεστον σύμπτωμα, [...]και προσκαλούν αντί ξένων Ελληνίδες».⁷⁸⁰ Η προτίμηση της γλώσσας του σχολείου από μία «μόδα» της εποχής έρχεται να καλύψει συγκεκριμένες εθνικές ανάγκες. Το δίπολο ελληνική-γαλλική γλώσσα μετουσιώνεται σε έναν αξιακό κώδικα ηθικής-ανηθικότητας, με τις αντίστοιχες κοινωνικές προεκτάσεις και συνέπειες εντός και εκτός της οικίας.

Προκειμένου, λοιπόν, να μειωθεί η πιθανότητα μεταπήδησης σε «ξένο» πρότυπο, η Παπαδοπούλου ζητά τη συνεργασία των «καλών μητέρων» προκειμένου «ο οίκος και η σχολή να συνεργασθώσιν εν αρμονική ομοφωνία υπέρ της Ελληνίδος του μέλλοντος».⁷⁸¹ Η συγγραφέας-παιδαγωγός και στο παρελθόν κατά τη διδασκαλία της σε σχολεία του Βουκουρεστίου διοργάνωνε εβδομαδιαίες συναντήσεις με τις μητέρες για την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση των μαθητριών της, χωρίς όμως να αναφέρονται ηθικοποιητικοί ή εθνικιστικοί σκοποί. Αντίθετα αναφέρεται ότι η συμπόρευση αυτή για την αγωγή των κοριτσιών αφορά τη μόρφωσή τους.

Η συνεργασία με τις μητέρες θυμίζει το έργο του Pestalozzi «Λεονάρδος και Γερτούδη» στο οποίο σημειώνεται η σύνδεση της σχολικής εκπαίδευσης με την οικογενειακή ζωή.⁷⁸² Οι απόψεις αυτές μεταποιημένες σε μια ελληνική εθνική αναγκαιότητα, εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του 1860 προκειμένου η γυναικεία εκπαίδευση να αποτελεί ουσιαστικά την αντανάκλαση της οικιακής μαθητείας.⁷⁸³ Στο πλαίσιο αυτό η συνεργασία που ζητά η Παπαδοπούλου με τις μητέρες των μαθητριών της έχει τρία χαρακτηριστικά: πρέπει να είναι «αρμονική», με «ομοφωνία» και με σκοπό την προώθηση της «ελληνίδας του μέλλοντος» στα πρότυπα των προγόνων της (Πηνελόπη και Αρήτη). Η προαγωγή της αρχαίας ελληνικής καταγωγής και η προβολή της γλώσσας σε σύμβολο πολιτισμικής

⁷⁷⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγλαΐας Σχινά...*, ό.π., σ. 27.

⁷⁷⁷ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 46.

⁷⁷⁸ Για μια αναλυτικότερη τεκμηρίωση βλ. στην παρούσα εργασία, κεφ. «Φρόντισε τα παιδιά σου να μην ξεχάσουν την ωραϊαν γλώσσαν μας»: Ο εθνικός ρόλος της γλώσσας», σ. 87-96.

⁷⁷⁹ Ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος γράφει: «Ο προς την μάθησιν ξένων γλωσσών ζήλος, και μάλιστα της γαλλικής, δεν πηγάζει εκ φιλομαθείας, αλλ' εκ τινος ροπής προς ξενόζηλον επίδειξιν και ψιττακισμόν». Γ. Γ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 109.

⁷⁸⁰ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 250.

⁷⁸¹ Στο ίδιο.

⁷⁸² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η παιδαγωγική σκέψη...*, ό.π. σ. 244.

⁷⁸³ «Αλλ' η προς το σχολείον σχέσιν αυτής πρέπει να διατελή στενή και η επαγρύπνησις αδιάλειπτος· και απ' αυτού δε του σχολείου ουδέποτε πρέπει να ελλείπη η ανάμνησις του οικογενειακού βίου, διότι αυτός είναι κυρίως το στάδιον της γυναικείας αγωγής». Γ. Γ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 110.

ενότητας του ελληνισμού, διευρύνει –όπως έχουμε σημειώσει- την αντίληψη για την εθνική αποστολή του σχολείου.⁷⁸⁴

Παρόλες τις λανθάνουσες ή εμφανείς εθνικές διακηρύξεις για το πρόγραμμα σπουδών σε σχέση με τη γλώσσα, ή το ρόλο των μητέρων στο πλαίσιο αυτό, προκειμένου το πρόγραμμα να είναι εναρμονισμένο με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της εποχής, αφού «ζώμεν εις την εποχήν καθ' ην η εκμάθησις ξένης γλώσσης κατέστη ανάγκη»⁷⁸⁵ οι δασκάλες της γαλλικής είναι ισάριθμες με εκείνες των ελληνικών. Έχοντας η νέα διευθύντρια εντοπίσει σοβαρά μειονεκτήματα στη χρήση κυρίως της γαλλικής γλώσσας διατηρεί λοιπόν μια εφεκτική στάση.⁷⁸⁶ Αντίθετα με τη γαλλική, η ελληνική γλώσσα χαρακτηρίζεται από την Παπαδοπούλου «μελίρρυτη», την οποία κατά τους αρχαίους αν οι θεοί κατέβαιναν στη γη «θα εξέλεγον ως γλώσσαν των».⁷⁸⁷ Η αγάπη της για την ελληνική μητρική γλώσσα αποτελεί αναμφισβήτητα για τη συγγραφέα- παιδαγωγό ένα συνεκτικό δεσμό με το ελληνικό έθνος. Γι' αυτό τα προηγούμενα μόλις χρόνια (1899-1902) τη βρίσκουμε να διδάσκει την ελληνική γλώσσα στο Βουκουρέστι κραυγάζοντας «πρόσεξε τα παιδιά σου να μη λησμονήσουν την ωραίαν γλώσσαν μας», γιατί τότε «προδίδουν την ιεράν εθνικότητα» κι αν συμβεί κάτι τέτοιο, μια πρέπει να είναι η τιμωρία: «τυφεκισμός».⁷⁸⁸

Ο εθνικο- θρησκευτικός χαρακτήρας του Πρακτικού Παρθεναγωγείου αποτελεί το βασικό κίνητρο της ίδρυσής του καθώς –όπως έχουμε αναφέρει- κατά τη γνώμη του Νούκα και πολλών άλλων η φοίτηση στα δυτικο-ευρωπαϊκά σχολεία απομακρύνει τις ελληνίδες από τα ιδεώδη του ελληνικού έθνους. Συνεπώς, χρειαζόταν η ενδυνάμωση του εθνικού φρονήματος αφού ήταν αναγκαίες για τις εθνικές διεκδικήσεις μέσα στο πλαίσιο των συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί στα Βαλκάνια.⁷⁸⁹ Καθώς για την Παπαδοπούλου η γλώσσα και η θρησκεία δημιουργούν την εθνική ταυτότητα⁷⁹⁰ μέσα από το λόγο της στα εγκαίνια του Πρακτικού Παρθεναγωγείου, μειώνει την αξία της γαλλικής γλώσσας θεωρώντας ότι η συρρίκνωση αυτής της σπουδαιότητας, ευνοεί την ανάπτυξη ηθικών κοριτσιών στα πρότυπα των μητέρων τους, στο πλαίσιο ενός ακμαίου και ζωντανού πολιτισμικά έθνους καθώς «η ξένη γλώσσα δεν εχρησίμευσε ως ψυχή νέα, αλλ' εστένευσε τον ορίζοντα των περιωρισμένων πνευμάτων».⁷⁹¹

⁷⁸⁴ Α. Φωτιάδου, «Πρώτον ελληνικών Εκπαιδευτικών Συνέδριον- Αθήναι, Μάρτιος- Απρίλιος 1904». *Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη, Αφεί Κυριακίδη, 1998, σ. 26.

⁷⁸⁵ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 46.

⁷⁸⁶ Σ. Ζώγου- Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγαίας Σχινά...*, ό.π., σ. 29, 33.

⁷⁸⁷ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 46.

⁷⁸⁸ Α. Παπαδοπούλου, «Παρά την γέφυραν», *Η Διάπλασις των Παιδων*, τ. 7 (1900), σ. 20-21.

⁷⁸⁹ Κ. Δαλακούρα, «Η εκπαίδευση των γυναικών στη Θεσσαλονίκη και στη Φιλιππούπολη κατά τον 19^ο και έως τις αρχές του 20ού» Στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, Τέχνη, Πολιτισμός. 18ος-20ός αιώνας* Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2000, σ. 440.

⁷⁹⁰ Βλ. στην παρούσα εργασία το κεφ. ««Φρόντισε τα παιδιά σου να μην ξεχάσουν την ωραίαν γλώσσαν μας»: Ο εθνικός ρόλος της γλώσσας», σ. 87-96.

⁷⁹¹ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 46.

3.5 «Εδώ δεν ήλθα δια να παντρευθώ, ήλθα ως οικοδιδασκάλισσα»

Ο παιδαγωγικός - κοινωνικός ρόλος της δασκάλας και οι ξένες παιδαγωγοί

Οι αντιλήψεις της Παπαδοπούλου σχετικά με τον ιδεατό ρόλο της δασκάλας, αποτυπώνονται περισσότερο από όλα τα έργα της στη νουβέλα «Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης» (1891).⁷⁹² Στο έργο αυτό μέσα από την πρώτη διδασκαλική εμπειρία της μικρής Λητώσ στο σπίτι της οικογένειας Χριστοδούλου, προκειμένου να εργαστεί ως οικοδιδασκάλισσα, διακρίνονται οι θέσεις της παιδαγωγού-συγγραφέως για τον ιδανικό χαρακτήρα της δασκάλας συνδυαστικά με διδακτικές πρακτικές και παιδαγωγικές αρχές.

Η οικοδιδασκάλισσα για την Παπαδοπούλου πρέπει να είναι χαρούμενη και να κρύβει τα προσωπικά της προβλήματα και συναισθήματα. Αρχικά, αναφέρει τα στοιχεία αυτά σα να αντιμετωπίζει τη δασκάλα σαν «εμπόρευμα» που δεν πρέπει να αφήνει να φαίνεται «ούτε ίχνος των βασάνων της» καθώς «εκείνοι που πληρώνουν δεν θέλουν κλάψαις».⁷⁹³ Τη φαιδρότητα αυτή εμπλουτίζει με υπομονή και γλυκύτητα γράφοντας για την πρώην μαθήτριά της Χαρίκλεια «εις εκείνη συνιστώ υπομονή και γλυκύτητα προς τα μικράς μαθητριάς της».⁷⁹⁴ Τα χαρακτηριστικά αυτά τα προβάλλονται σε ένα πλαίσιο ελέγχου θα λέγαμε του διδασκαλικού έργου είτε από την οικογένεια που τη διορίζει είτε από τη διευθύντρια του σχολείου, στο πρόσωπο της οποίας η δασκάλα οφείλει να δείχνει «ευπείθεια και προθυμία».⁷⁹⁵

Ωστόσο, η καλοσύνη και η τρυφερότητα προς τους/τις μαθητές/τριες είναι στοιχεία που πολύ πιθανά διατηρούσε και η ίδια αφού ενδεικτικά γράφει στις πρώην μαθήτριάς της στοργικά «ήθελα να ήμην πλησίον εκείνα τα μικρά τα κεφαλάκια να τα ενώσω και να τα φιλώ πολύ πολύ».⁷⁹⁶ Για την σκληρότητα του χαρακτήρα της κατακρίνει, όπως είδαμε, τη διευθύντρια του Παρθεναγωγείου της Παναγίας και της συστήνει αγάπη και συμπόνια.⁷⁹⁷ Η φαιδρότητα, η καλοσύνη, η χαρά της διδασκαλίας, η ενσυναίσθηση των μαθητών από το δάσκαλο είναι τα χαρακτηριστικά που προτείνει και ο Diesterweg στο άρθρο του «Το ιδεώδες του δασκάλου»⁷⁹⁸, κείμενο για το οποίο η Παπαδοπούλου γράφει «Ο Δίρτσερβεργ εις την Εθν(ικήν) Αγωγήν έχει: Το ιδανικόν διδασκάλου. Το διάβασα με συγκίνησιν,

⁷⁹² Η νουβέλα *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης*, δημοσιεύεται πρώτη φορά το 1891, στο βιβλίο της Αλ. Παπαδοπούλου, *Διηγήματα*. Μέρος Β'. Το βιβλίο αυτό περιελάμβανε και τη νουβέλα *Μετά δεκαετίαν*. Τα αποσπάσματα της παρούσας μελέτης είναι από τη σύγχρονη έκδοση του έργου στο Α. Ζήρας (εισαγωγή) & Γ. Παπακώστας (επιλ.- φιλ. επιμ.), *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης. Στο μοναστήρι*, Αθήνα, Πατάκη, 2005, σ. 33-63.

⁷⁹³ Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτεια...*, σ. 51.

⁷⁹⁴ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 256.

⁷⁹⁵ Στο ίδιο.

⁷⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 260

⁷⁹⁷ Σάνκο Πάνσας, «Απογεματιανή», *ό.π.*, σ. 91-93.

⁷⁹⁸ [Α. Diesterweg], «Το ιδεώδες του Διδασκάλου, Κατά τον Δίστερβεργ», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ', αρ. 2 (1900), σ. 23-25.

επάνω κάτω λέγει: λησμονήστε ότι παραδίδετε να λησμονήσουν και τα παιδιά ότι ακρώνται τυπικού μαθήματος και η πρόοδος θα επιτευχθή».⁷⁹⁹

Η αγάπη για τους μαθητές σημειώνεται συχνά από τη συγγραφέα- παιδαγωγό. Κυρίως όταν απουσιάζει η μητρική αγάπη λόγω ορφάνιας η αγάπη αυτή φαίνεται να προτάσσεται σαν αντιστάθμισμα στην έλλειψη της μητρικής.⁸⁰⁰ Η «συγγένεια» της παιδαγωγικής με τη μητρική αγάπη εμφανίζεται κυρίως στο λόγο του Pestalozzi, όπου στο έργο του «Λεονάρδος και Γερτρούδη» διαβάζουμε «όπερ παρέχει η μήτηρ, ένεκα του τρόπου καθ' ον παρέχεται, της δυνάμεως και της αγάπης, είναι μέγα δια τον παίδα και εξόχως μορφωτικόν».⁸⁰¹ Άλλωστε, στην καμπή του 19^{ου} αιώνα η αυστηρότητα και η πειθαρχία είναι πρακτικές που δέχονται κριτική κάτω από το έντονο ενδιαφέρον για τις σύγχρονες δυτικές παιδαγωγικές θεωρίες και την επιστήμη της παιδικής ψυχολογίας που εκφράζεται συστηματικά.⁸⁰² Επίσης, κατά την Ε. Βαρίκα την περίοδο αυτή αυξάνεται το ενδιαφέρον για το παιδί και τις ιδιαίτερες ανάγκες της ηλικίας του, προκαλώντας στη συνέχεια ένα αποφασιστικό βήμα για την οργανική ένταξη των γυναικών στο νέο οικιακό ιδεώδες⁸⁰³ και στον παιδαγωγικό τους ρόλο.

Η δασκάλα οφείλει κατά την Παπαδοπούλου να είναι εργατική και αφοσιωμένη στη δουλειά της. Όταν η Λητώ δέχεται πρόταση γάμου από τον κ. Πίνδαρο λέει «εδώ δεν ήλθα δια να παντρευθώ, ήλθα ως οικοδιδασκάλισσα».⁸⁰⁴ Αφοσίωση ζητά και από τις δασκάλες του Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στεφάνου Νούκα λέγοντας εν κατακλείδι «από τα αγαπητάς συναδέλφους περιμένω πλήρη λήθην του εγώ και αφοσίωση εις το καθήκον».⁸⁰⁵ Η παιδαγωγός, δηλαδή, προβάλλει και ζητά μια επαγγελματική ταυτότητα των διδασκαλισσών, αντίβαρο στις απόψεις που θέλουν την οικοδιδασκάλισσα υπηρέτρια⁸⁰⁶ και τη δασκάλα χωρίς επαρκή γνωστικά προσόντα.⁸⁰⁷ Αντίθετα, αναβαθμίζει την οικοδιδασκάλισσα σε πρόσωπο

⁷⁹⁹ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 264.

⁸⁰⁰ Βλ. σχ. Α. [Παπαδοπούλου], «Το ορφανοτροφείον μας...», ό.π. και τις επιστολές της σχετικά με τους μαθητές της στο Βουκουρέστι, που δεν είχαν μητέρα. Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 258.

⁸⁰¹ Ν. Εξαρχόπουλος, *Ο βίος και το έργον του Pestalozzi...*, ό.π. σ. 15.

⁸⁰² Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830- 1910). Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν.- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, σ. 51.

⁸⁰³ Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 107, 112-113.

⁸⁰⁴ Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτειαι...*, ό.π., σ. 59.

⁸⁰⁵ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 48.

⁸⁰⁶ Έμμεση αναφορά σε αυτό το ρόλο που φαίνεται ότι συνηθιζόταν κάνει στο *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσης* γράφοντας «Μου άφηκεν καλήν εντύπωσιν· δεν ήτο από εκείνας που θεωρούν τας διδασκαλίσας υπηρέτριες», αναφερόμενη στην οικοδέσποινα του σπιτιού που διορίστηκε οικοδιδασκάλισσα. Παρόλα αυτά, στη συνέχεια, η οικοδιδασκάλισσα εκτελεί χρέη υπηρέτριας καθώς εμφανίζεται να ράβει και να επιδιορθώνει τα φορέματα της κυρίας της. Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτειαι ...*, ό.π., σ. 43.

⁸⁰⁷ Σύμφωνα με την Ε. Βαρίκα «Η γυναικεία ημιμάθεια, αντάξια της περιορισμένης και βραχύχρονης μόρφωσης που δέχεται η δασκάλα, αποτελεί προνομιακό αντικείμενο χλεύης για τους άνδρες διανοούμενους κάθε λογής, οι οποίοι την ανάγουν σε έσχατο σύμβολο, αν όχι αιτία του αρχαϊκού λογιολατρισμού και της στείρας σχολαστικότητας που μαστίζει την πολιτισμική ζωή των νεοελλήνων. «Να η Ελλάδα! Αρσακιώτισσα δασκάλα!»». Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 245. Το απόσπασμα σημειώνεται από τον Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τ. Ε', Αθήνα, 1960, σ. 253.

αξι�έβαστο. Η γνώμη της δασκάλας είναι όχι μονάχα αποδεκτή αλλά σεβαστή⁸⁰⁸ και η παρουσία της στο σπίτι μπορεί να γίνει απαραίτητη αφού όταν «[...] έδωκα την παραίτησί μου. Ο κ. Σπανδωνίδης [...] είναι πρόθυμος να προβή εις πάσαν θυσίαν δια να μην εκτελέσω την απόφασήν μου». ⁸⁰⁹ Με τον τρόπο αυτό περιγράφει τη δυνατότητα που πρόσφερε το επάγγελμα της δασκάλας στις γυναίκες, όχι μόνο για οικονομική ανεξαρτησία ή επιβίωση, αλλά ως δυνατότητα κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης⁸¹⁰ μέσα από μία χρησιμότητα, η οποία έφερε προσωπική και επαγγελματική αναγνώριση.

Φαίνεται, δηλαδή, ότι η Παπαδοπούλου αντιμετώπιστηκε ως δασκάλα και αντιμετώπισε τις δασκάλες με επαγγελματισμό, ο οποίος πλαισιωμένος με χαρακτηριστικά αγάπης και τρυφερότητας, αναβάθμισε το ρόλο αυτό με αυξημένες παιδαγωγικές και εξανθρωπιστικές προσδοκίες. Η ίδια πιστεύει ότι η εκπαίδευση μπορεί να βελτιώσει τη φύση του ανθρώπου και αναγνωρίζει στο ρόλο του εκπαιδευτικού αυτή τη δυναμική. Όταν η κα. Χριστοδούλου παραπονιέται στη Λητώ ότι τα παιδιά της είναι άτακτα εκείνη απαντά «μα τώρα θα διορθωθούν». ⁸¹¹ Σε άλλο σημείο η «διόρθωση» σημειώνεται ως «μεταμόρφωση»⁸¹² στοιχείο που τη φέρνει κοντά στις πεσταλότζιες απόψεις για την παιδεία ως την ενίσχυση του ανθρωπισμού μέσα στον άνθρωπο. ⁸¹³

Αναλυτικότερα, η παιδαγωγός θεωρεί ότι «ο άνθρωπος δε γεννάται κακός, γίνεται τοιούτος»⁸¹⁴ άποψη σχεδόν αυτούσια του Rousseau διαφοροποιημένη, όμως, ως προς το ρόλο της εκπαίδευσης σε αυτή. Ενώ, δηλαδή, ο Rousseau θεωρεί ότι η εκπαίδευση ακόμη κι αν μπορεί να αλλάξει τη φύση του ανθρώπου δεν πρέπει να το κάνει ⁸¹⁵ οι απόψεις της Παπαδοπούλου συγγενεύουν περισσότερο με εκείνες του Pestalozzi, ο οποίος θεωρούσε κύριο έργο της αγωγής τη γνήσια ανθρωπιστική μόρφωση και τη δημιουργία τέλειων ανθρώπινων υπάρξεων. ⁸¹⁶ Όπως είδαμε προηγουμένως σχετικά με τη λαϊκή παιδεία, εκτός του ότι θεωρεί πως η έλλειψη αγωγής μπορεί να αποβλακώσει τον άνθρωπο, κρίνει επισφαλής για τα παιδιά που στερούνται παιδείας, την κοινωνική τους προκοπή. ⁸¹⁷ Στο πλαίσιο αυτό ο ρόλος των δασκάλων είναι αναμορφωτικός, παρεμβατικός και αντιμετωπίζεται από την παιδαγωγό ως καθοριστικός σε συνεργασία πάντοτε με την οικογένεια.

Η Παπαδοπούλου θεωρεί σημαντική την οικογενειακή αγωγή ως κύριο συντελεστή για τη διάπλαση ευγενών και ηθικών χαρακτήρων και προάγει τη σπουδαιότητα του ρόλου της μητέρας- δασκάλας. Στο πλαίσιο αυτό τοποθετεί την παρουσία της δασκάλας- παιδαγωγού συμπληρωματική σε αυτή γράφοντας «τα παιδιά χωρίς μητέρα, ανατεθραμμένα από ξενόφωνους παιδαγωγούς δεν είχαν ιδέαν

⁸⁰⁸ Γράφει «μα επειδής το λέγει η δασκάλα δε χαλώ το χατήρι της». Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτεια...*, ό.π., σ. 49.

⁸⁰⁹ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 258.

⁸¹⁰ Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 232.

⁸¹¹ Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτεια...*, ό.π., σ. 44.

⁸¹² Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, ό.π..

⁸¹³ Π. Μαντζάνας, ό.π., σ. 86.

⁸¹⁴ Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτεια...*, ό.π., σ. 37.

⁸¹⁵ T. Gilead, ό.π., σ. 437.

⁸¹⁶ Π. Μαντζάνας, ό.π., σ. 86.

⁸¹⁷ Βλ. σχ. Α. [Παπαδοπούλου], «Το ορφανοτροφείον μας...», ό.π..

καθήκοντος και υποταγής»,⁸¹⁸ αλλά και την εξανθρωπιστική συμβολή της παιδείας προέκταση του ρόλου αυτού.⁸¹⁹

Η σημασία δηλαδή που αποδίδει στο ρόλο της δασκάλας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Θεωρεί ότι πρέπει να είναι πρόσχαρη, να αγαπά τους μαθητές της και να έχει αυξημένη την αίσθηση του επαγγελματικού της καθήκοντος. Η αντίληψη αυτή ενισχύεται με τη συνολική αντίληψη που έχει η παιδαγωγός σχετικά με την αναμορφωτική επίδραση της αγωγής στα παιδιά, συμπληρωματική σε εκείνη της μητέρας αλλά εμπνευσμένη από αυτή, η οποία όταν δεν μπορεί καθώς «θνήσκουσα... το δύνον αυτής όμμα δεν προσηλοί περίτρομος δια την τύχην των τέκνων της επί του αχανούς...»⁸²⁰ οφείλει να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο για μια κοινωνικά ωφέλιμη αγωγή. Έτσι ο ρόλος της δασκάλας αποκτά για την παιδαγωγό μια κοινωνική διάσταση, καθώς μεσολαβεί ανάμεσα στη φύση του μαθητή και την κοινωνική προκοπή του. Στο πλαίσιο αυτό η Παπαδοπούλου δημιουργεί μια εικόνα αυτό-κατάφασης για τη δασκάλα, η οποία δεν είναι άλλη μία εργαζόμενη αλλά ένας παράγοντας που μπορεί να δυναμιτίσει τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας.⁸²¹

Τέλος, η Παπαδοπούλου αναγνωρίζει στην ελληνίδα δασκάλα αρετές αφοσίωσης και αυταπάρνησης όταν «εις τα βάθη της Ανατολής θα την εύρετε μειδιώσαν, αγαθήν, ακαταπόνητον, αξίαν όλου του σεβασμού και όλου του θαυμασμού σας» προκειμένου να μεταφέρει τη «λαμπάδα του πολιτισμού». ⁸²² Η αφοσίωση αυτή περιγράφεται με θυσίες και ταπεινώσεις: «αφανής, μικρά, πολλάκις περιφρονούμενη, πλειστάκις άνευ λόγον αποδιωκόμενη ευρίσκει θάρρος εις την συναίσθησιν της εκπληρώσεώς του καθήκοντος της». ⁸²³ Κατά τη Ε. Βαρίκα «για μια νεαρή κοπέλα των μικροαστικών ή των μεσαίων στρωμάτων, το να εγκαταλείπει μια ζωή περιορισμού και προστασίας για να αντιμετωπίσει τέτοιες συνθήκες ζωής δεν ήταν δυνατόν να μη συνδυάζεται με μια μεταβολή της εικόνας που είχε για τον εαυτό της και για τον κοινωνικό της ρόλο». ⁸²⁴ Φαίνεται δηλαδή ότι η Παπαδοπούλου, παρά τις αρνητικές απόψεις της για τη γυναικεία εργασία, αντιμετωπίζει με ιδιαίτερη κοινωνική ευαισθησία το ρόλο της δασκάλας και δε διστάζει να καταγγείλει τα επαγγελματικά της προβλήματα, όπως είναι και το μισθολογικό. ⁸²⁵ Προκειμένου να αναδείξει τη σπουδαιότητα του ρόλου αυτού, θεωρεί ότι η Κωνσταντινουπολίτισσα δασκάλα συνεχίζει το έργο της Αθηναίας

⁸¹⁸ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 258.

⁸¹⁹ Γράφει για τα παιδιά του ορφανοτροφείου «πτωχά πλάσματα, ριφθέντα επί του πλανήτου μας άνευ στροργικών θηπειών και σωτηρίων νουθειών... ευρίσκουσι ανοικτήν μίαν φιλόανθρωπον θύραν, ήτις καθίστησιν αυτά ανθρώπους». Α. [Παπαδοπούλου], «Το ορφανοτροφείον μας...», *ό.π.*, σ. 152.

⁸²⁰ Στο ίδιο.

⁸²¹ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 230-232.

⁸²² Α. Παπαδοπούλου, «Εργάζεται και εδώ η γυνή;», *ό.π.*, σ. 222.

⁸²³ Στο ίδιο.

⁸²⁴ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 236.

⁸²⁵ Στο άρθρο της «Εργάζεται κι εδώ η γυνή;...» γράφει για τη δασκάλα που «περικόπτουν τον γλισχρόν μισθόν της» (*ό.π.*).

Αρσακειάδας «η οποία έδωσε πρώτη το καλόν παράδειγμα»,⁸²⁶ πραγματοποιώντας έτσι μία νοερή ταύτιση του έργου της διδασκάλισσας με τη σεμνότητα και το ήθος.

Τα ηθικά αυτά χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται από την Παπαδοπούλου μόνο στις ελληνίδες δασκάλες. Η παιδαγωγός τρέφει μία σταθερή αντιπάθεια στις ξένες παιδαγωγούς. Τα αρνητικά της συναισθήματα, εκφράζονται μέσω της λογοτεχνικής πέννας της, διάσπαρτα σε διηγήματα και πιο συστηματικά στη νουβέλα της «Η θεία Ευτυχία» (1904). Σε όλο, όμως, το έργο της η εικόνα της «ξένης» παιδαγωγού είναι ίδια: πρόκειται για έναν καταστροφικό παράγοντα στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, είτε στην εθνική του αγωγή είτε στην κοινωνική του συμπεριφορά.

Όσον αφορά, την εθνική αγωγή και το ρόλο των ξένων παιδαγωγών, στο διήγημά της «Η μάνα» (1899) αποδίδει –όπως είδαμε– σημαντικές ευθύνες για την απομάκρυνση των παιδιών «εκ του προτύπου μας» στη γαλλίδα παιδαγωγό τους. Τα παιδιά της ιστορίας όχι μόνο δε γνωρίζουν την «ωραία γλώσσα μας» και τις παραδόσεις της, αλλά ανατρεφόμενα από τη γαλλίδα δεν αποκτούν ευγενική συμπεριφορά, εθνικό ελληνικό χαρακτηριστικό που χρησιμοποιήθηκε ως εξέχων σε σχέση με την ξένη «βαρβαρότητα».⁸²⁷

Η σκληρότητα του χαρακτήρα των «ξένων» οικοδιδασκαλισσών αποτυπώνεται στην Αγγελική («Η θεία Ευτυχία»), η οποία ορφανή από μητέρα ανατρέφεται από ξένες παιδαγωγούς. Οι «ξένοι παιδαγωγοί αποκτώσαι βαθμηδόν μεγάλην εξουσίαν εις τον οίκον, εξουσίαν την οποίαν εταπείνωνε μόνον η ιδιοτροπία και ο ανεξάρτητος χαρακτήρ της Αγγελικής, την ανέθρεψαν χωρίς στοργήν και χωρίς προσοχήν».⁸²⁸ Η τρυφερότητα και η αγάπη είναι, όπως είδαμε, για την Παπαδοπούλου βασικές παιδαγωγικές αρχές, οι οποίες σύμφωνα με την οπτική της απουσιάζουν από τις ξένες δασκάλες που αντί να μιλούν γλυκά «γρυλίζουν».⁸²⁹

Η συμβολή των ξένων παιδαγωγών στη μίμηση προτύπων από τα παιδιά σημειώνεται έντονα: η Αγγελική έγινε σωστό Εγγλεζάκι «όλως διόλου Αγγλική ανατροφή. Χαριτωμένο, αφελέστατο πλάσμα».⁸³⁰ Τα παιδιά του Σπανδωνίδη στο Βουκουρέστι «χωρίς μητέρα, ανατεθραμμένα από ξενόφωνους παιδαγωγούς δεν είχαν ιδέαν καθήκοντος και υποταγής».⁸³¹ Αντίθετα με αυτή την αναποτελεσματική παιδαγωγική, οι ελληνίδες οικοδιδασκάλισσες και δασκάλες είναι ικανές με αγάπη και τρυφερότητα να διαπαιδαγωγήσουν τα ελληνόπαιδα πάνω σε ένα αξιακό σύστημα ηθικής.

Η Παπαδοπούλου στηλιτεύει επίσης την ανάθεση της φροντίδας των παιδιών σε νταντάδες. Οι περιπέτειες της Λυτώσ πραγματοποιούνται σε αυτό το πλαίσιο και τελικά διακόπτονται όταν η μητέρα την αντικαθιστά με γερμανίδα παιδαγωγό, προκειμένου να ζηλέψει η κουνιάδα της: «παράγγειλα να μου φέρουν Γερμανίδα δασκάλισσα που να ξέρη και το πιάνο· θ' αγοράσω και έναν πιάνο, και αν μπορέση

⁸²⁶ Στο ίδιο.

⁸²⁷ Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία σ. 102

⁸²⁸ Α. Παπαδοπούλου, *Η θεία Ευτυχία...*, ό.π. σ. 48.

⁸²⁹ Στο ίδιο, σ. 80.

⁸³⁰ Στο ίδιο, σ. 114.

⁸³¹ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 258.

ας τα καταφέρη κι' αυτά».⁸³² Κατά την Δ. Τζανάκη «οι γυναίκες που αδιαφορούσαν για τις οικογένειές τους, που παρέδιδαν τα παιδιά τους στη φροντίδα εσωτερικών νταντάδων είχαν γίνει ένα από τα αγαπημένα θέματα της εποχής, δείχνοντας στην ανδροκρατούμενη εποχή τις άσχημες πλευρές μιας γυναίκας που παρουσιαζόταν ελεύθερη».⁸³³ Η Παπαδοπούλου παρόλο που συστήνει στις κόρες Σταμούλη να μη μιλούν για «χειραφέτηση»⁸³⁴ δε φαίνεται να ανησυχεί τόσο για αυτή την οπτική, όσο για τις αρνητικές συνέπειες στην αγωγή των παιδιών.

Η ελληνίδα μάνα σε ρόλο παιδαγωγού αποτελεί για την εποχή το σύμβολο της προστασίας της ηθικής βάσης του ελληνισμού από αλλότριες ιδέες. Συνεπώς, η χωρίς λόγο παρουσία νταντάδων και ειδικά αλλοεθνών, ενδυναμώνει τον κίνδυνο απομάκρυνσης από τα ελληνικά πρότυπα.⁸³⁵ Η μεταφορά του σχήματος ελληνίδα-ξένη παιδαγωγός σε εθνικός «εαυτός»- εθνικός «άλλος», υποδαυλίζεται από την αντίθεση του περιεχομένου που αποδίδεται σε κάθε περίπτωση. Η ελληνίδα γνωρίζει πώς να διαπαιδαγωγήσει σωστά τα παιδιά, μεταφέροντας αξίες και αγνά συναισθήματα, ενώ οι ξένες δασκάλες είναι αμέθοδες («Η θεία Ευτυχία») και εθνικά επικίνδυνες («Η μάνα»). Αντίστοιχα, η «εγχώρια» παιδαγωγική είναι αυτή που ταιριάζει στην εθνική αγωγή των παιδιών, η έλλειψη της οποίας επισημαίνεται στον τύπο της εποχής ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας του «ψιττακισμού» προς τον δυτικοευρωπαϊκό συρμό και τους τρόπους συμπεριφοράς.⁸³⁶

3.6 «Την εσβεσμένην δάδα των γνώσεών μου ανάπτω πάντοτε από το πυρ της αρχαιότητος»

Πρόγραμμα Σπουδών και Διδακτικές Αρχές

Καθώς το είδος των μαθημάτων που διδάσκονταν τα κορίτσια στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20ού αιώνα αποτελεί έναν τρόπο θεώρησης της διανοητικής τους ικανότητας και του «φυσικού» τους προορισμού⁸³⁷ θεωρούμε σημαντικό στοιχείο κατά τη διερεύνηση των αντιλήψεων της Παπαδοπούλου για τη γυναικεία εκπαίδευση, τις σχετικές επιλογές που πραγματοποιεί ως οικοδιδασκάλισσα και ως διευθύντρια στο Πρακτικό Παρθεναγωγείο Στεφάνου Νούκα.

Όσον αφορά τα μαθήματα που επιλέγει να διδάξει ως οικοδιδασκάλισσα αυτά είναι «συνθέσεις και νεωτέρους ποιητάς. Συνεργαζόμεθα δε (όπως η ειλικρίνειά μου απεκάλεσε το μάθημα) εις τον Όμηρον και πήραμε το Δ' της Ιλιάδος... [...]

⁸³² Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτειαι ...*, ό.π., σ. 59.

⁸³³ Δ. Τζανάκη, ό.π., σ. 281.

⁸³⁴ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 258.

⁸³⁵ Βλ. σχ. Π. Πολίτου, «Διατί ξένας και ουχί ελληνίδας», ό.π..

⁸³⁶ Γ. Γ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 109.

⁸³⁷ Ε. Φουρναράκη, ό.π. σ. 46-48.

παρεδίδονται νέαν γλώσσαν [και] Ξενοφώντα».⁸³⁸ Κατά τη Φουρναράκη «η σπουδή της γλώσσας –η γραμματική, το συντακτικό, η ορθογραφία, η δυνατότητα ορθής έκφρασης– θεωρείται πολύ σημαντική, ενώ αμφισβητείται η ικανότητα του γυναικείου μυαλού να εμβαθύνει στο πνεύμα των αρχαίων συγγραφέων όπως είναι οι τραγικοί [...] Μπορούν όμως οι γυναίκες να αντιληφθούν και να ωφεληθούν από τον Λυσία, τον Ξενοφώντα (ο *Οικονομικός* θεωρείται βασικό κείμενο για την αγωγή τους) και, βέβαια, από τον Όμηρο· όχι όμως από την «πολεμική» Ιλιάδα, αλλά από την Οδύσσεια, όπου κυρίως εξυμνείται ο οικιακός βίος και η γυναικεία αρετή».⁸³⁹ Η Παπαδοπούλου άλλωστε το 1905 χρησιμοποιεί –όπως είδαμε– στο λόγο της παραδείγματα γυναικών παρμένα από την Οδύσσεια (Πηνελόπη, Αρρήτη, Ναυσικά), τα οποία αποτελούν σύμβολα πίστης προς την ιερή εστία του οίκου καθώς αναφέρει ότι «την εσβεσμένην δάδα των γνώσεών μου ανάπτω πάντοτε από το πυρ της αρχαιότητος».⁸⁴⁰

Η παιδαγωγός θα πρέπει να συμμετείχε και στην οργάνωση του προγράμματος σπουδών του Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στεφάνου Νούκα στη Θεσσαλονίκη, ως πρώτη διευθύντρια του σχολείου, χωρίς όμως κάτι τέτοιο να μπορεί να στηριχθεί με βεβαιότητα.⁸⁴¹ Μέσα από τις ανακοινώσεις στον τύπο της εποχής μαθαίνουμε ότι στο πρόγραμμα σπουδών περιλαμβανόταν τα μαθήματα: 1.Θρησκευτικά, 2.Νεωτέρα Ελληνική γλώσσα και η αρχαία μέχρι και του Ξενοφώντος, 3.Γαλλική γλώσσα, 4.Πρακτική αριθμητική, 5.Στοιχειώδεις γνώσεις Φ. Ιστορίας, 6.Οικιακή Οικονομία, 7.Υγιεινή, 8.Καλλιγραφία, 9.Ιχνογραφία, 10.Ωδική, 11.Γυμναστική, 12.Μαγειρική, 13.Κοπτική και Ραπτική εξωτερικών ενδυμάτων γυναικών και παιδίων, 14.Ραπτική και κοπτική λευκών ενδυμάτων ανδρών και γυναικών, 15.Κατασκευή πέλων γυναικείων, 16.Κλειδοκύμβαλον.⁸⁴²

Όπως είναι φανερό υπάρχει μία έμφαση στα μαθήματα που καλύπτουν την προετοιμασία της μελλοντικής συζύγου- μητέρας, παράλληλα με μία συμπόρευση με τις απαιτήσεις της εποχής σχετικά με τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας.⁸⁴³ Στο πλαίσιο αυτό προστίθεται ο περιορισμός των παρεχόμενων γνώσεων για τα κορίτσια του Παρθεναγωγείου. Η Παπαδοπούλου αναφερόμενη στην «απλουστάτη» εκπαίδευση των κοριτσιών λέει: «ολίγα ναι και περισσότερα όχι έντονα, αμετάκλητα και εκφερόμενα μετά πολλής σκέψεως, όχι παραφοράς σπινθήρος».⁸⁴⁴ Η αντίληψη αυτή θα μπορούσε να έχει επηρεαστεί από τις πρακτικές της εποχής έπειτα από την αναγνώριση της παιδικής ηλικίας και των ιδιαιτεροτήτων του παιδιού για μία εκπαίδευση απελευθερωμένη από περιττές και μη λειτουργικές γνώσεις, οι οποίες καταπονούσαν τις δυνάμεις των παιδιών.⁸⁴⁵

⁸³⁸ Α. Παπαδοπούλου, *επιστολές*, σ. 268.

⁸³⁹ Ε. Φουρναράκη, *ό.π.* σ. 46.

⁸⁴⁰ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, *ό.π.*

⁸⁴¹ Τα αρχεία του Πρακτικού Παρθεναγωγείου Στεφάνου Νούκα που σώζονται είναι από το 1907-1974. Βλ. σχ. Π. Βαλσαμίδης, «Το αρχείο των Εκπαιδευτηρίων Αγγλαΐας Σχινά», *Μακεδονικά*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, τχ. 37 (2008), σ. 219- 269.

⁸⁴² Εφ. *Νέα Αλήθεια*, 27 Σεπτεμβρίου 1905, όπως αναδημοσιεύεται στο Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγλαΐας Σχινά...*, *ό.π.*, σ. 28.

⁸⁴³ Στο ίδιο.

⁸⁴⁴ Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 47.

⁸⁴⁵ Ε. Φουρναράκη, *ό.π.* σ. 50-51.

Καθώς, όμως, αναφερόμαστε στο σημείο αυτό ειδικά στη γυναικεία εκπαίδευση το γεγονός να «ελαφρυνθεί το πρόγραμμα από κάθε «περιττόν φορτίον» κερδίζει έδαφος σε παιδαγωγικούς κύκλους, όπως δηλώνεται χαρακτηριστικά στο Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο». ⁸⁴⁶ Στην εισήγηση του Κουρτίδη (1904) ένα χρόνο νωρίτερα διαβάζουμε ότι «η χειροτεχνία να μεταρρυθμισθή, ώστε να μην καταπονεί το πνεύμα [...] το σχολείο οφείλει αφ' ενός ν' ασκήση την μαθήτριάς εις έργα σύμφωνα προς τον προορισμόν αυτής, αφ' ετέρου δε όπου είνε δυνατόν να εξευγενίση αυτά [...] Οι κορυφαίοι παιδαγωγοί, [...] αγωνίζονται να σώσωσι το Διδασκαλείον από την πλημμύραν της «ασκόπου γενικής μορφώσεως»». ⁸⁴⁷ Η επικρατούσα τάση της εποχής, δηλαδή, σχετικά με το πρόγραμμα μαθημάτων στην εκπαίδευση των κοριτσιών είναι ο περιορισμός των μαθημάτων στα «αναγκαία» και η προετοιμασία των μελλοντικών συζύγων- μητέρων στο «φυσικό» προορισμό του οίκου τους. Η Παπαδοπούλου συμερίζεται τις απόψεις αυτές προάγοντας την «επαγγελματική» προετοιμασία της μέλλουσας νοικοκυράς και συμβόλου της οικογενειακής ευτυχίας.

Καθώς φέρεται να έχει ασχοληθεί προσωπικά με την οργάνωση του προγράμματος σπουδών στο Πρακτικό Παρθεναγωγείο, ο Γ. Παπακώστας (1980) αναγνωρίζει στην Παπαδοπούλου τις εξής εκπαιδευτικές καινοτομίες: α) διδασκαλία αρχαίων συγγραφέων από μετάφραση β) «απαγγελία εκλεκτών αποσπασμάτων της νεωτέρας λαογραφίας» γ) διδασκαλίας της νέας γαλλικής με διάλογο δ) θεωρία μουσικής και εκμάθηση «κλειδοκύμβαλου» ε) ορθοπεδική γυμναστική και «παίγνια κατά το σύστημα, το οποίον ύμνησε ο κ. Βικέλας, θαυμάσας αυτό εν Σουηδία». ⁸⁴⁸ Για τις «καινοτομίες» αυτές ίσως πρέπει να διατηρήσουμε μία επιφυλακτική στάση για δύο λόγους. Κατ' αρχήν δεν αποτελούν νεωτερικές παρεμβάσεις στα προγράμματα σπουδών των Παρθεναγωγείων. Αν λάβουμε υπόψη μας τον Κανονισμό του Κεντρικού Ανώτερου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς» (1876) τον οποίο η Παπαδοπούλου παρακολούθησε ως μαθήτρια, βλέπουμε ότι τα Γαλλικά, η Γυμναστική, η «απαγγελία μετ' αναλύσεως λογικής και καλολογικής εκλεκτών τεμαχίων εκ τε των νεωτέρων και αρχαίων πεζών και ποιητών», ⁸⁴⁹ η φωνητική μουσική και το κλειδοκύμβαλο, αποτελούν βασικά μαθήματα που προωθούσε η Εταιρεία, τα οποία η Παπαδοπούλου γνώριζε από την εφαρμογή τους ήδη από τα μαθησιακά της χρόνια. Κατά δεύτερον, η εισαγωγή των αρχαίων από μετάφραση σε συνδυασμό με την εκγύμναση του σώματος δεν αποτελούν καινοτομική παιδαγωγική στο πλαίσιο μίας ριζοσπαστικής γυναικείας εκπαίδευσης. Το αντίθετο μάλιστα. «Δίνοντας έμφαση στην προστασία της εύθραυστης υγείας του κοριτσιού –η υγεία και η σωματική ευρωστία αποτελούν

⁸⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 53.

⁸⁴⁷ Α. Κουρτίδης, *ό.π.*, σ. 523-524.

⁸⁴⁸ Απόσπασμα από την εφ. *Νέα Αλήθεια Θεσσαλονίκης*, 20 Σεπτεμβρίου 1905, σ. 1-2, όπως αναδημοσιεύεται στο Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, *ό.π.*, σ. 106. Η άποψη του Παπακώστα για την καινοτομική δράση της Παπαδοπούλου στο Πρακτικό Παρθεναγωγείο, αναπαράγεται επίσης στις μελέτες: Σ. Ντενίση, *ό.π.* · Α. Ζήρας, «Εικόναι μιας διδασκαλίσσης», *ό.π.*, σ. 17.

⁸⁴⁹ Κανονισμός του Κεντρικού Ανωτέρου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς», (1876), *ό.π.*, σ. 13.

σημαντική αξία για την εποχή- [προτείνεται] να διδάσκονται στα παρθεναγωγεία (όχι όμως και στα σχολεία των αγοριών) τα αρχαία από μεταφράσεις. [...] Τα κορίτσια πολύ περισσότερο από τα αγόρια, δεν πρέπει να υποβάλλονται σε υπερβολική διανοητική εργασία, καθώς κινδυνεύει όχι μόνο η υγεία τους αλλά και η αναπαραγωγική τους ικανότητα».⁸⁵⁰

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι η συζήτηση για την μετάφραση των αρχαίων ελληνικών στα παρθεναγωγεία έχει τις ρίζες της σχεδόν στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, αλλά κυρίως ότι ο λόγος που πραγματοποιείται η παρέμβαση αυτή είναι η διανοητική *υποτίμηση* της γυναίκας σε συνδυασμό με τη σωματική ενδυνάμωση που χρειάζεται προκειμένου να προετοιμαστεί να γίνει μητέρα.⁸⁵¹ Συνεπώς, οι επιλογές που πραγματοποιεί η παιδαγωγός σχετικά με τα μαθήματα που πρέπει να διδάσκονται τα κορίτσια δεν είναι ούτε τυχαίες αλλά, ούτε, κυρίως, απομακρύνονται από το πρότυπο της εποχής για «την σεμνήν γυναίκα την τιμιωτέραν πολυτίμων λίθων»⁸⁵² σύμφωνα με τις ανάγκες που απαιτούν «αι απλαί αρμονικά γραμμαί του οικογενειακού βίου».⁸⁵³

Ωστόσο, η θέση της μετάφρασης των αρχαίων ελληνικών ίσως έχει μια άλλη οπτική στην οποία η Παπαδοπούλου έχει διαδραματίσει ενεργό ρόλο: τη διάδοση του δημοτικισμού στην εκπαίδευση. Οι μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων την εποχή εκείνη αποτέλεσαν σημείο της γλωσσικής διαμάχης, όπου βασικό επιχείρημα και για τα δύο στρατόπεδο αποτέλεσε η εθνική συνέχεια. Έτσι ενώ για τους οπαδούς της καθαρεύουσας η μετάφραση των αρχαίων οδηγεί στην απογύμνωση της ελληνικότητας μέσα από την απώλεια της αυθεντικής γλώσσας, για τους οπαδούς του δημοτικισμού, η πρακτική αυτή αποδεικνύει την εθνική συνέχεια.⁸⁵⁴ Ειδικότερα, «η ιστορική συνέχεια της ελληνικής είναι η μέγιστη απόδειξη, το γεγονός ότι «μιλιέται» η ελληνική γλώσσα για τόσο πολλούς αιώνες είναι το σπουδαιότατο και ιστορικό άρα αναμφισβήτητο τεκμήριο της αυθεντικότητας».⁸⁵⁵ Οι δημοτικιστές επιχειρηματολογούν ακριβώς σε αυτή την ιστορική διάσταση: προκειμένου να διαδοθεί το αρχαίο ελληνικό ιδεώδες πρέπει αυτό να μεταφραστεί στη γλώσσα του λαού, δηλαδή στη δημοτική γλώσσα. Συνεπώς, η εισαγωγή στο πρόγραμμα του Πρακτικού Παρθεναγωγείου των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση, είναι ένα πεδίο ανοιχτό σε ερμηνείες, τόσο από τη σκοπιά μιας «μετριασμένης» γυναικείας εκπαίδευσης όσο και κάτω από την εθνική ιδεολογία του δημοτικισμού για την άμεση κατανόηση του αρχαίου λόγου.

Σχετικά με τις διδακτικές αρχές που εφαρμόζει η Παπαδοπούλου, οι πληροφορίες που έχουμε είναι αρκετά περιορισμένες. Κατά την εξέταση των κανόνων

⁸⁵⁰ Ε. Φουρναράκη, *ό.π.*, σ. 52. Πρόκειται για τη μεταφορά της πρότασης του κειμένου Φ. «Σώσατε τας Ελληνίδας», *Ακρόπολις*, έτος Θ', αρ. 2.548, 13 Ιουνίου 1889.

⁸⁵¹ Ακόμη και η πιο ριζοσπαστική φωνή της Καλλιρόης Παρρέν (1901) θαυμάζει τα κορίτσια και τις «νεανίδες» στις γυμναστικές επιδείξεις του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου στην Κηφισιά «των οποίων τα σώματα διαπλάσσονται ελαστικά και εύκαμπτα και τονωμένα δια το ωραίον και κοπιώδες έργον της μητρότητος». Κ. Παρρέν, «Αι εξετάσεις της Γυμναστικής του Παιδαγωγικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 665, 20 Μαΐου 1901, σ. 7-8

⁸⁵² Α. Παπαδοπούλου, *λόγος*, σ. 45.

⁸⁵³ Στο ίδιο, σ. 46.

⁸⁵⁴ Α. Φραγκουδάκη, *Η γλώσσα και το έθνος...*, *ό.π.*, σ. 132.

⁸⁵⁵ Στο ίδιο.

γραμματικής φαίνεται να αντιτίθεται στον «ψιττακισμό» και στην ανώφελη αποστήθισή τους. Όταν ως «Λητώ» εξετάζει τον Αθηνόδωρο στις *Περιπέτειές* της γράφει «ήξευρε κατά λέξιν ολίγους γραμματικούς κανόνας, τους οποίους έλεγε χωρίς να πάρη αναπνοήν, άμα του απέτεινα καμίαν ερώτησιν, αδιαφορών αν συμφωνούν ή όχι». ⁸⁵⁶ Ο αντιπαιδαγωγικός τρόπος των εξετάσεων που υποβάλλονταν οι μαθητές/τριες των σχολείων στηλιτεύεται έντονα σε άρθρο της το 1894. Στο κείμενο αυτό είναι συμπονετική προς τους μαθητές που έχουν «προσωπάκια κιτρινισμένα και πρασινισμένα, δια να... δείξη την αξίαν του ο κύριος καθηγητής». ⁸⁵⁷ Μιλά για τις εξετάσεις κάνοντας λόγο για «βασανιστήρια», «μαρτύρια [...] δια τα παιδιά τα οποία εξάπαντος χάνουν ολίγα της ζωής των έτη, εις εκάστην τοιαύτην περίστασιν» ⁸⁵⁸ και εύχεται η νέα γενιά να βελτιώσει «τους ρύπους της παρούσης». ⁸⁵⁹ Οι εξαντλητικές αυτές διδακτικές μέθοδοι ή «αμεθοδία» σημειώνονται και σε εκθέσεις επιθεωρητών όπου τα κορίτσια «αναγκαζόμενα να αποστηθίζωσιν εκατοστύας σελίδων κατ' έτος και να γράφωσι μέγα πλήθος τετραδίων, και να πληρώσι την κεφαλήν αυτών δια κυκεώνος κενών και άχρηστων πραγμάτων [...] ανίκανα δε να ερφαρμόσωσι και τους απλουστάτους αυτών [κανόνας]». ⁸⁶⁰

Αντίθετα με αυτό, η Παπαδοπούλου μένει στα αναγκαία και ίσως αυτός είναι ο λόγος που η ηρωίδα της κα. Χριστοδούλου λέει στην οικοδιδασκάλισσά της Λυτώ «λίγα μου φαίνονται τα βιβλία, μα πάλι εσείς ξεύερετε». ⁸⁶¹ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ως οικοδιδασκάλισσα δεν τάσσεται υπέρ της πληθώρας συγγραμμάτων αλλά αρκείται απλά σε εκείνα τα οποία θα ήταν χρήσιμα.

Σχετικά, λοιπόν, με τα ελάχιστα αυτά διδακτικά μέσα και αρχές που μπορούμε να αντιληφθούμε για την παιδαγωγική της Παπαδοπούλου, φαίνεται ότι οι παιδαγωγικές απόψεις της συγγενεύουν με τις αρχές του νέο-ανθρωπισμού, προάγοντας την εποπτεία, την παιδαγωγική αγάπη στους μαθητές, την αποστροφή στην τυπική διδασκαλία, τη χρήση εγχειριδίων. Συνδυάζοντας όλα τα παραπάνω, η Παπαδοπούλου διατηρεί μια συνεπή στάση σχετικά με τα μέσα και τις αρχές της, τα οποία συγκλίνουν στη διδασκαλία των «αναγκαιών» και των «πρακτικών» μέσα από την εποπτικότητα διδακτικών μέσων.

Συνοψίζοντας, η Παπαδοπούλου ως παιδαγωγός προβάλλει τον εθνικό χαρακτήρα της γυναικείας εκπαίδευσης, με την έννοια της προστασίας της «μεγάλης οικογένειας» του έθνους. Οι απόψεις αυτές είναι εναρμονισμένες τόσο με το γεωγραφικό χώρο που κινείται (Βαλκάνια) όσο και με την περίοδο της δράσης της

⁸⁵⁶ Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτειαι...*, ό.π., σ. 47.

⁸⁵⁷ Βυζαντίς [Α. Παπαδοπούλου], «Βυζαντινά χρονικά, Εξετάσεις-Ένας παπάς», εφ. Εστία, αρ. φ. 106, 21 Ιουνίου 1894, σ. 1.

⁸⁵⁸ Στο ίδιο.

⁸⁵⁹ Στο ίδιο.

⁸⁶⁰ Ν. Γ. Πολίτης, «Εκθέσεις Επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων της Επαρχίας Βώλου», στο Ε. Φουρναράκη, ό.π., σ. 311-312.

⁸⁶¹ Α. Παπαδοπούλου, *Περιπέτειαι...*, ό.π., σ. 47.

(τέλη 19^{ου} αιώνα). Ο «λόγος» της παρόλα αυτά φανερώνει μία καλή γνώση του νέο-ανθρωπιστικού ιδεώδους. Χρησιμοποιεί αρχές και μέσα -όπως είναι η αγάπη στα πρότυπα των μητέρων, η πρακτικότητα των γνώσεων και όχι η θεωρία, η απλούστευση των προγραμμάτων σπουδών- μετουσιώνοντας ακριβώς την αντίληψη για μία εκπαίδευση με κοινωνικές ωφέλειες. Η εθνοκεντρική διάσταση της εκπαίδευσης των κοριτσιών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, δεν αφήνει την Παπαδοπούλου αδιάφορη. Αντίθετα, προάγοντας για τις ελληνίδες πρότυπα ηθικής και χριστιανοσύνης προκειμένου να προετοιμαστούν για τον «ιερό» ρόλο τους ως μελλοντικές σύζυγοι και μητέρες, φαίνεται ότι η παιδαγωγός βρίσκει τελικά στη διεύθυνση του Πρακτικού Παρθεναγωγείου, την «εθνωφελέστερη» θέση που αναζητούσε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Με την παρούσα μελέτη επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε μια συνολική εικόνα της παιδαγωγικής φυσιολογίας της συγγραφέως και παιδαγωγού Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου. Επιδίωξη στην έρευνάς μας ήταν να καλύψει όχι μόνο το συγκεκριμένο ερευνητικό κενό, σχετικά με το εκπαιδευτικό έργο και τη δράση της, αλλά να προσθέσει στη φεμινιστική ιστοριογραφία στοιχεία αφήγησης σχετικά με τη διαμόρφωση των διδασκαλισμών ως ιστορικών υποκειμένων.

Στο πλαίσιο αυτό η προσέγγιση του έργου της συγγραφέως- παιδαγωγού δημιούργησε τρεις άξονες ανάλυσης, γύρω από τα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα της εποχής: το γλωσσικό, το εθνικό και το γυναικείο. Η Παπαδοπούλου συμμετείχε και στους τρεις αυτούς κοινωνικούς «αγώνες» μέσω της συγγραφής. Η συμμετοχή αυτή δεν ήταν ισοδύναμη. Τα κείμενα της υπέρ του δημοτικισμού μειοψηφούν σε σχέση με τα «πατριωτικά». Εκείνα δε που αφορούν την εκπαίδευση και κυρίως την εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν ελάχιστα. Παρόλα αυτά, θεωρήσαμε τα ζητήματα αυτά αλληλένδετα μεταξύ τους και επιχειρήσαμε την ανάδειξη των σχέσεων εκείνων που θα φώτιζαν τις αμιγώς παιδαγωγικές απόψεις της. Για το λόγο αυτό η σειρά της παρουσίασης που ακολουθήσαμε ήταν Γλώσσα, Έθνος και Εκπαίδευση.

Όσον αφορά τις θέσεις της συγγραφέως σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, η διαπίστωση ότι ασπάστηκε το κίνημα του δημοτικισμού δεν είναι νέα. Η Παπαδοπούλου συνδέθηκε με το *ξέσπασμα* του δημόσιου διαλόγου για το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη και το γεγονός αυτό αναφέρεται στην πλειονότητα των σχετικών κειμένων από τους συγχρόνους της. Ωστόσο, η δική μας συμβολή στο θέμα θεωρούμε ότι φώτισε νέες πτυχές.

Κατ' αρχήν, αναδείξαμε μια υπόθεση σχετικά με τις μετακινήσεις της στο Βουκουρέστι και στη Σηλυβρία. Κι ενώ η πρώτη είχε ήδη ερμηνευτεί στο πλαίσιο ενός «δημοσιογραφικού» διωγμού λόγω των αντιλήψεών της στο γλωσσικό ζήτημα, η παρουσία της στη Σηλυβρία δεν είχε αναγνωστεί ως έτσι. Μέσα από τον εντοπισμό σημείων στο λόγο της και στο λόγο του Φ. Φωτιάδη, διατυπώσαμε την εκτίμηση ότι η αιτία που την οδήγησε στη Σηλυβρία ήταν η απαγόρευση από την Πατριαρχική Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή να διδάξει στα επίσημα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Πόλης, αρκετά χρόνια πριν από το «ξέσπασμα» του 1899.

Ένα άλλο σημείο που αναδείξαμε ήταν ότι η Παπαδοπούλου τάχθηκε υπέρ του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Καθώς, τα περισσότερα σχετικά κείμενά της αναφέρονται στη χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία, φαινόταν ότι η θέση της στη διαμάχη ήταν αποκλειστικά από τη σκοπιά της λογοτέχνης. Στο λογοτεχνικό της έργο, ωστόσο, καταφέραμε να εντοπίσουμε «λόγους» που δείχνουν ότι μάλλον ασπάστηκε το πέρασμα του δημοτικιστικού κηρύγματος από τη λογοτεχνία στην εκπαίδευση. Στο σημείο αυτό επανήλθαμε κατά την εξέταση των εθνικών και εθνικιστικών της αντιλήψεων, καθώς το γλωσσικό επιχείρημα συνδέθηκε με το

εθνικό. Η διακειμενική προσέγγιση του έργου της Παπαδοπούλου σχετικά με το λόγο των δημοτικιστών αποτέλεσε το τρίτο σημείο της σχετικής ανάλυσης.

Συγκεκριμένα, όλη η παραπάνω προσέγγιση πραγματοποιήθηκε μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο που διαμορφώθηκε από τους δημόσιους «λόγους» και των δύο γλωσσικών παρατάξεων. Σκοπός αυτής της προσέγγισης ήταν να διερευνήσουμε αν ο λόγος της Παπαδοπούλου εντάσσεται σε ένα ενιαίο λόγο που είχε ήδη διατυπωθεί ή αν οι απόψεις της αποτελούσαν νεωτερική έκφραση για τους δημοτικιστές. Θεωρούμε, λοιπόν, με βεβαιότητα ότι η συγγραφέας συμπορεύεται με το ρεύμα των δημοτικιστών υπέρ της χρήσης της δημοτικής στη λογοτεχνία, αναπαράγοντας θέσεις και επιχειρήματα που είχαν ήδη εκφραστεί. Οι δικές της θέσεις δε, διατυπώνονται σε «ηπιότερη» κλίμακα, διαφορετική από τα έντονα ψυχαρικά κηρύγματα και σε σημαντικό βαθμό λιγότερο ολοκληρωμένα από εκείνα του Ροΐδη. Η μικρή αναφορά της στον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, δεν μας επιτρέπει αντίθετα να έχουμε μια καθαρή εικόνα για τις θέσεις της. Καθώς ο σχετικός δημόσιος διάλογος πραγματοποιείται στην Κωνσταντινούπολη στην αρχή του 20ού αι. σε μία περίοδο που η ίδια απέχει από τα φιλολογικά σαλόνια και έχει προσανατολιστεί στον «εθνικό αγώνα» της, πιθανολογούμε ότι η συζήτηση αυτή που ήταν υπό διαμόρφωση δεν έχει προλάβει να επιδράσει πάνω της ή έχει πάψει να την ενδιαφέρει όσο στο παρελθόν.

Το ζήτημα της Γλώσσας αποτελεί ένα σημαντικό σημείο ανάλυσης και στις θέσεις της για το Έθνος. Η οπτική που αναδείχθηκε είναι η αναγκαιότητα διατήρησης και διάδοσης της ελληνικής γλώσσας ως στοιχείου εθνικής ταυτότητας. Στο σημείο αυτό ο λόγος της Παπαδοπούλου είναι δυναμικός και καμιά φορά ακραίος. Για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας ως εθνικής, η συγγραφέας-παιδαγωγός εντοπίζει τέσσερις παράγοντες: την οικογένεια, τον κλήρο, την ιδιωτική πρωτοβουλία και το σχολείο.

Η συμβολή της οικογένειας και κυρίως της μητέρας (μητρική γλώσσα) προβάλλεται εξαιρετικής εθνικής σημασίας για την Παπαδοπούλου. Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος της μητρότητας, αναβαθμίζεται κοινωνικά, καθώς η διάσταση της «μητέρας του έθνους» προσδιορίζει όχι μόνο τις «νέες» γυναικείες ευθύνες απέναντι στο έθνος αλλά και το σκοπό που πρέπει να έχει η εκπαίδευσή της.

Οι επόμενοι παράγοντες (κλήρος, ιδιωτική πρωτοβουλία και σχολείο) διατυπώνονται μέσα σε ένα πλέγμα δράσεων, όπου οι δύο πρώτοι ενισχύουν τον τελευταίο, ο οποίος με τη σειρά του δημιουργεί τις συνθήκες διατήρησης και διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και του «πατριωτικού» φρονήματος. Η επίδραση αυτή του σχολείου έρχεται ξανά στην κοινωνία, μέσα από τη διαμόρφωση νέων εθνικών ευεργετών, που με τη σειρά τους πραγματοποιούν το εθνικό χρέος τους προς την πατρίδα δημιουργώντας ή ενισχύοντας ελληνικές πνευματικές εστίες.

Πέρα από τη διάκριση του γλωσσικού προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας, διαπιστώσαμε αναλυτικά ότι η Παπαδοπούλου μετασχηματίζει εθνοτικά χαρακτηριστικά (μύθους κοινής καταγωγής, σύμβολα, στερεοτυπικές αντιλήψεις) δίνοντάς τους μια ξεκάθαρη εθνική και εθνικιστική οπτική. Στο πλαίσιο αυτό ασπάζεται τις απόψεις της εποχής για την αδιάλειπτη συνέχεια του ελληνισμού στο χρόνο και προβάλλει παράλληλα με αυτή την ιδέα την εξέχουσα σημασία του. Το

σημαντικότερο στοιχείο της εθνικής οπτικής της Παπαδοπούλου θεωρούμε ότι είναι η διάσταση της ταυτότητας των υποκειμένων την οποία προωθεί στο έργο της. Πρόκειται για μία αμιγώς εθνοκεντρική διάσταση, κατά την οποία οποιοδήποτε άλλος ρόλος είναι δευτερεύον. Στο πλαίσιο αυτό ο κοινωνικός ρόλος που αναγνωρίζει και στη γυναίκα είναι αυτός της Ελληνίδας.

Έτσι, μέσα από την προσέγγιση του Έθνους μπορέσαμε να προσδιορίσουμε με περισσότερη ευκρίνεια το σκοπό της γυναικείας εκπαίδευσης που προώθησε η παιδαγωγός. Καθώς η δράση της επηρεάζεται από συγκεκριμένες γεωγραφικές και πολιτικές συνθήκες (Βαλκάνιοι ανταγωνισμοί), διατυπώνει από τη θέση της διευθύντριας παρθεναγωγείου στη Θεσσαλονίκη ότι σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης είναι η δημιουργία ενάρετων συζύγων και ηθικών μητέρων στα πρότυπα των αρχαίων ελληνίδων προγόνων (Πηνελόπη, Ναυσικά, κ.ά.) που αποτέλεσαν πρότυπα πίστης και αφοσίωσης στην «οικογενειακή Εστία».

Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός η Παπαδοπούλου διατυπώνει παιδαγωγικές αρχές και μεθόδους. Προβάλλει την πρακτικότητα των γνώσεων αλλά ιδωμένη μέσα στο πλαίσιο της οικιακότητας κατά το πρότυπο των μητέρων. Ουσιαστικά αναπλάθει νέο- ανθρωπιστικά ιδεώδη με σκοπό την ταύτιση των κοριτσιών με την «επαγγελματοποίηση» του μελλοντικού ρόλου τους ως σύντροφοι και μητέρες. Το πρότυπο της οικογένειας μέσα από αρχές αγάπης, εργατικότητας και ηθικής αναπαράγεται και στο λόγο της Παπαδοπούλου, σε μία περίοδο που οι διεκδικήσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση παραμένουν στα κεκτημένα. Η απεικόνιση του σχολείου ως υπόδειγμα οικογένειας αποτελεί *ένα κρίσιμο σημείο στην ανάλυση της ιδιαιτερότητας της θέσης της γυναίκας στις δημόσιες σφαίρες της ζωής και της εργασίας. Μέσα σε αυτές τις πειθαρχικές ρυθμίσεις του χώρου του σχολείου, η αίθουσα διδασκαλίας έγινε ένας ιδιωτικός χώρος σιωπής και απομόνωσης, όπου οι γυναίκες βρίσκονταν πάλι, κλεισμένες μέσα στα όρια, να λειτουργούν ταυτόχρονα ως υπεύθυνες φροντίδας και ως επιβλέπουσες παιδιών.*⁸⁶²

Εντός της γυναικείας εκπαίδευσης οι προϋποθέσεις για την επιτυχία του παραπάνω ρόλου δημιουργούνται και από το πρόγραμμα σπουδών. Έτσι, η Παπαδοπούλου συμμετέχει στη διατήρηση ενός «γυναικείου» προγράμματος πρακτικών μαθημάτων του οποίου και η ίδια αποτέλεσε μαθήτρια. Στην προσπάθειά της να ακολουθήσει την παράδοση της διδασκαλίας των γαλλικών αλλά επιδιώκοντας την περιφρούρηση της ελληνοπρέπειας, αναφέρεται στην προσεκτική εισαγωγή τους στο σχολείο. Ενώ η ίδια διαβάζει, παρουσιάζει, μεταφράζει γάλλους και γαλλίδες συγγραφείς και μάλιστα απολαμβάνοντας τα σχετικά κείμενα, φοβάται μήπως η επαφή με τη γαλλική γλώσσα δημιουργήσει τις συνθήκες απομάκρυνσης των κοριτσιών από το εθνικό πρότυπο.

Το πρότυπο αυτό αποτελεί για την Παπαδοπούλου το πεδίο κριτικής για τις ξένες παιδαγωγούς. Θεωρεί ότι εκτός από αμέθοδες είναι και εθνικά επικίνδυνες: αδιαφορούν για τον περιορισμό του παιδιού, ο οποίος στη συνέχεια μπορεί να

⁸⁶² Μ. Ταμβουκού, «Το παράδοξο του να είσαι γυναίκα- εκπαιδευτικός», στο Β. Δεληγιάννη-Κουιμπτή (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2008, σ. 57.

εκφραστεί σε κοινωνική «τυραννία» ή έλλειψη αφοσίωσης στην οικογένεια. Ενοχλείται, από την ασέβεια που μεταφέρουν στα παιδιά και κυρίως όταν σε αυτή την αγωγή απουσιάζει η διατήρηση της ελληνικής γλώσσας.

Αντίθετα από τις ξένες παιδαγωγούς θαυμάζει την ελληνίδα δασκάλα, η οποία κάτω από αντίξοες κοινωνικές και επαγγελματικές συνθήκες, μεταλαμπαδεύει στις νέες γενιές την ιδέα του ελληνικού πολιτισμού. Συστήνει εργατικότητα, πειθαρχία και φαιδρότητα, προβάλλοντας μία επαγγελματική ταυτότητα που μπορεί να διεκδικήσει το σεβασμό. Στο πλαίσιο αυτό και παρακολουθώντας τα παιδαγωγικά κείμενα της εποχής, θεωρεί ότι η αποτελεσματικότερη διδασκαλία είναι αυτή που χαρακτηρίζεται από αγάπη και ενδιαφέρον για το παιδί. Έτσι στηλιτεύει το εξαντλητικό εξεταστικό σύστημα της εποχής, το οποίο «βασανίζει» τους μαθητές για την κοινωνική εικόνα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Η Παπαδοπούλου τοποθετεί το παιδί σε μία πολύ σημαντική θέση. Για το λόγο αυτό εκφράζεται υπέρ της αναδιαμόρφωσης της εσωτερικής λειτουργίας ιδρυμάτων που αφορούν τη λαϊκή εκπαίδευση των παιδιών. Η αμάθεια, η εκμετάλλευση, η κούραση γίνονται αντικείμενο κριτικής σε μία εκπαίδευση που οφείλει να προετοιμάσει χρηστούς πολίτες (για τα αγόρια) και καλές οικοδέσποινες (για τα κορίτσια). Έτσι, μέσα από το λόγο της γίνεται αντιληπτή μια έμφυλη διάκριση διεκδικήσεων, υιοθετώντας ουσιαστικά τις απόψεις που θεωρούν ως «φυσική» θέση της γυναίκας την ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού της, ενώ η πολιτική- κοινωνική δράση του άντρα πραγματοποιείται έξω από αυτή. Η επιτυχία ωστόσο της ανδρικής δράσης βασίζεται στην ηρεμία του οίκου. Οι απόψεις αυτές φέρνουν την παιδαγωγό κοντά στο νέο- ανθρωπισμό, ο οποίος από τη μία αναγνωρίζει την «ανθρωποίηση του ανθρώπου» μέσα από την εκπαίδευση από την άλλη η εκάστοτε κοινωνική χρησιμότητα προσδιορίζεται από έμφυλα κριτήρια.

Θέλοντας να προσδιορίσουμε συνολικά την παιδαγωγική φυσιογνωμία της Παπαδοπούλου, διαπιστώνουμε ότι η παιδαγωγική της δράση χαρακτηρίζεται έντονα από δύο σημεία: από τη μια στοχεύει σε ένα ελληνοπρεπές πρότυπο το οποίο από την άλλη γίνεται εφικτό μέσα από την αγάπη και την αφοσίωση στο παιδί. Τα δύο αυτά σημεία έχουν μια σαφή σύνδεση: η παιδαγωγική αγάπη που δημιουργεί ενάρετους πολίτες μιμείται δίχως άλλο τη μητρική αγάπη. Η σπουδαία μητρική διαπαιδαγώγηση δεν είναι όμως καθολικό προνόμιο. Είναι σύμβολο της ελληνίδας μητέρας. Έτσι, το παράδειγμα που πρέπει η εκπαίδευσή της να αναβαθμίσει και να διαφυλάξει είναι εκείνο της «μητέρας του Έθνους».

Ο λόγος της Παπαδοπούλου είναι συμβατός με την εποχή της. Η έμφαση αυτή στη γυναικεία εκπαίδευση που εντείνεται από το 1870 κι έπειτα αποκτά για την παιδαγωγό το πεδίο άσκησης της πολιτικής συμμετοχής της σε ένα πολιτικό «πατριωτικό» αγώνα που αναζητούσε. Οι απόψεις της διαμορφώνονται εντυπωσιακά από το εκάστοτε ιδεολογικό περιβάλλον που κινείται. Στην Κωνσταντινούπολη γράφει για το γλωσσικό και δημοσιεύει λογοτεχνικά κείμενα αστικού ρεαλισμού, έπειτα από την επαφή της με τον κύκλο της γενιάς του 1880 (Αθήνα) και τα φιλολογικά σαλόνια (Πόλη). Όταν βρίσκεται σε περιοχές εθνικού ανταγωνισμού αλλάζει προσανατολισμό. Γράφει «πατριωτικά και μακεδονικά» διηγήματα και μετατοπίζεται λογοτεχνικά στην ηθογραφία και τους λαϊκούς

μύθους. Η νέα αυτή «πραγματικότητα» γίνεται το μεγάλο πάθος της, το οποίο τελικά προσδιορίζει και τις απόψεις της για τη γυναικεία εκπαίδευση.

Παρατηρούμε, δηλαδή, μια συνεχόμενη μεταβολή της ταυτότητάς της, όπου διατηρώντας σταθερή τη συγγραφική της παρουσία και τη διδασκαλική της δραστηριότητα, δηλαδή τις εξωστρεφείς εκδηλώσεις της, μετατοπίζεται «εσωτερικά», αναζητώντας την ουσία της ύπαρξής της. Η Παπαδοπούλου βρίσκεται σε μια συνεχόμενη αλλαγή του εαυτού της επιτρέποντας στις συναναστροφές της ή στα αναγνώσματά της το *δικαίωμα* της επιρροής και της πνευματικής καθοδήγησης πάνω της. Θεωρούμε ότι η όψη αυτή της γυναικείας «ευμετάβλητης» ταυτότητας των διδασκαλισσών της εποχής που αναφερόμαστε, θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθεί συγκριτικά, προκειμένου να συγκροτηθεί μια πληρέστερη εικόνα της διδασκάλισσας ως εργαζόμενης γυναίκας και πολίτιδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΠΗΓΕΣ**Βιβλιογραφία**

- [Συλλογικό], *Ιστορία των Ελλήνων*, εγκυκλοπαίδεια Δομή, τ. 11, Νεότερος Ελληνισμός 1881-1910.
- Beaton, R., *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.
- Bruner, J., *Δημιουργώντας ιστορίες. Νόμος, Λογοτεχνία, Ζωή*, Γ. Κουγιουμτζάκης (επιμ.), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009³ [2002].
- Gellner, E., *Έθνη και Εθνικισμός*, Δ. Λαφαζάνη (μτφρ), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992 [1983].
- Gilead, T., “Reconsidering the roots of current perceptions: Saint Pierre, Helvetious and Rousseau on education ant the individual”, *History of Education*, vol.34, no. 4 (2005), σ. 427-439.
- Laplanche J. & Pontalis, J. B., *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Β. Καψαμπέλη- Λ. Χαλκούση- Α. Σκούλικα- Π. Αλούπης (μτφρ.), Αθήνα, Κέδρος, 1986⁶ [1891].
- Mackridge, P., ««Σύμφωνα με τον κανόνα και με γούστο»: Ο Ψυχάρης και τα όρια της γλωσσικής τυποποίησης», στο Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών- Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2005, σ. 61-69.
- Reble, A., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Δ. Θ. Χατζηστεφανίδης & Σ. Θ. Χατζησταφανίδη- Πολυζώη (μτφρ.), Αθήνα, Παπαδήμας, 1992².
- Tamboukou, M., “Tracing Heretopias, Writing women educators in Greece”, *Gender and Education*, vol. 16, no. 2, σ. 187- 207.
- Tamboukou, M., «Το παράδοξο του να είσαι γυναίκα- εκπαιδευτικός», στο Β. Δεληγιάννη- Κουιμτζή (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2008, σ. 52- 78.
- Vasilaki, A., “The peregrination of Alexandra Papadopoulou as a connection between East and West”, στα *Πρακτικά του συνεδρίου Education Across Borders*, Φλώρινα 5-7 Οκτωβρίου 2012 (υπό έκδοση).
- Ανδρεάδης, Χ., *Κείμενα εφημερίδων Κωνσταντινουπόλεως για τον Ελληνισμό του Πόντου 1843- 1903*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 2012.
- Αποστολή, Π., «Δύο λανθάνοντα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», *Πόρφυρας*, τ. ΚΘ', αρ. 127 (2008), σ. 7-17, Κέρκυρα.

- Αποστολίδου, Β., «Η συγκρότηση και οι σημασίες της «Εθνικής Λογοτεχνίας», στο *Επιστημονικό συμπόσιο: Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 15 - 39.
- Αποστολίδου, Β., «Λογοτεχνία και ιδεολογία: Το ζήτημα των αξιών κατά τη διδασκαλία της λογοτεχνίας», στο Β. Αποστολίδου- Ε. Χοντολίδου (επιμ.) *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2002, σ. 335 - 347.
- Αργυροπούλου, Χ., «Η γυναίκα στην εκπαίδευση και η εκπαιδευτικός μέσα από λογοτεχνικά κείμενα», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τχ.11 (2006), Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σ. 20-35.
- Αργυρού Ε. & Σακκά, Κ., «Ευεργετισμός και Παιδεία: Η εκπαιδευτική διάσταση του ευεργετισμού στα νεότερα χρόνια (18ος -20ος αι.)», στο Γ. Λεοσίνης (επιμ.), *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Κύθηρα, 21-25 Σεπτεμβρίου 2005, Ελληνικός Ευεργετισμός και Κυθηραϊκά Κληροδοτήματα*, Αθήνα, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, 2008, σ. 101-117.
- Αστερίου, Μ., *Η γυναίκα εκπαιδευτικός στα τέλη του 19αι, στο μεσοπόλεμο και στο μετεμφύλιο. Προσεγγίσεις μέσα από αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα*, διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή- Α.Π.Θ., 2010.
- Βαλασαμίδης, Π., «Το αρχείο των Εκπαιδευτηρίων Αγλαΐας Σχινά», *Μακεδονικά*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, τχ. 37 (2008), σ. 219- 269.
- Βαρίκα, Ε., *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα, Κατάρτι, 2007⁵ [1989].
- Βούρη, Σ., *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870- 1904)*, Αθήνα, Παρασκήνιο, 1992.
- Βουτυρά, Ε., «Εθνογένεση, αποκλειστικότητα και το μοντέλο της μητρικής γλώσσας στα Βαλκάνια», στο Α. Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου «Γλώσσα-Κοινωνία-Ιστορία: τα Βαλκάνια»*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2007, σ. 73-85.
- Γιαννακόπουλος, Γ., *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης (1861-1912), Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών-Ε.Κ.Π.Α., 1998.
- Δαλακούρα, Αικ., «Τα πρωτοποριακά σχολεία της Κωνσταντινούπολης», *Επτά Ημέρες*, (Η Καθημερινή), 27 Ιανουαρίου 2001, σελ 24-27.
- Δαλακούρα, Κ., «Η ηθικο-κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης των Ελληνίδων στο χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι. –αρχές 20ού)», στα

πρακτικά του 20ού διεθνούς συνεδρίου «Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Θέματα ιστορίας Εκπαίδευσης», Πάτρα, 2002.

---, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του Οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι. – 1906). Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση», *Μνήμων* τχ.31 (2010), σ. 115-150.

---, «“Εφημερίς των Κυριών” (1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών», στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων. Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2010, σελ.377-395.

---, «Η εκπαίδευση των γυναικών στη Θεσσαλονίκη και στη Φιλιππούπολη κατά τον 19^ο και έως τις αρχές του 20ού» Στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, Τέχνη, Πολιτισμός. 18ος-20ός αιώνας*, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2000.

---, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19ος αι-1922): Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, Διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή- Α.Π.Θ., 2004.

Δανασσής-Αφεντάκης, Α., *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής και διδακτικής σκέψης 17ος-20ός αι.: Παιδαγωγικά συστήματα*, Ιδιωτική έκδοση, 2000.

Δελμούζος, Α., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*, Αθήνα, 1947.

Δεμερτζής, Ν., «Ο Εθνικισμός ως Ιδεολογία» στο *Επιστημονικό Συμπόσιο Έθνος-Κράτος- Εθνικισμός (21 και 22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995, σ. 67-116.

Εξαρχόπουλος, Ν., *Ο βίος και το έργον του Pestalozzi : Λόγος εκφωνηθείς εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου τη 17 Φεβρουαρίου 1927 επί τη συμπληρώσει εκατονταετίας από του θανάτου του*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1927.

Εξερτζόγλου, Χ., *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης 1861- 1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

Ευαγγελινού, Ν., «Η συνεισφορά του Ψυχάρη στο νεοελληνικό θέατρο», στο Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών- Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2005, σ. 261-274.

- Ζήρας, Α., «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Εικόναι μιας διδασκαλίσσης», εισαγωγή στο Γ. Παπακώστας (επιμ.), *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης- Στο Μοναστήρι*, Αθήνα, Πατάκης, 2005, σ. 11-30.
- , «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», στο [Συλλογικό], *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. ΣΤ': 1880-1900, Αθήνα, Σοκόλης, 1996, σ. 392-441.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., «Η διάσταση του φύλου στη δόμηση της ταυτότητας των εκπαιδευτικών και το προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα: ειδολογικές και μεθοδολογικές συνιστώσες», στο Α. Ανδρέου & Σ. Ηλιάδου (επιμ.) *Πρακτικά του επιστημονικού Συμποσίου «Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι. Ερευνητικές συνιστώσες»*, Φλώρινα, 2005.
- , *Η παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ως τη Μοντεσσόρι. Ανθολογία κειμένων*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1996.
- , *Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά, 19^{ος}- 20^{ος} αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2006.
- , *Τα Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγγλαΐας Σχινά, 1905- 19074*, Θεσσαλονίκη, Σπάνιας, 1997.
- Ιωαννίδου, Μ., *"Γράφουσες" Ελληνίδες στον 19ο-αρχές του 20ού αιώνα η περίπτωση της Ευγενίας Ζωγράφου (1878-1963) - μια συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Rotterdam, Μαριέττα Ιωαννίδου, 2001.
- Κιτρομηλίδης, Π., ««Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης (εισ.- επιμ.)- Γ. Στεφανίδης (μτφρ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1999, σ. 53-131.
- Κονόρτας, Π., *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17^{ος}- αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.
- Κορδάτος, Γ., *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, Αθήνα, Μπουκουμάνης, 1974.
- Κριαράς, Ε., *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του Δημοτικισμού, Τόμος Α'*. Αθήνα, Καστανιώτης, 1986.
- Κωφός, Ε., «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και του 20ού αιώνα», στο Θ. Βερεμής (εισ.- επιμ.), Γ. Στεφανίδης (μτφρ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1999, σ. 199- 269.

- Λαλαγιάννη, Β., «Έμφυλες ταυτότητες και αναπαραστάσεις της σωματικότητας στα Διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», στο Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού & Σ. Ντενίση (επιμ. – εισαγ.), *Το Διήγημα στην ελληνική και της ξένες Λογοτεχνίες, θεωρία- Γραφή- Πρόσληψη*, Αθήνα, Gutenberg, 2009, σ. 304-324.
- Λέκκας, Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, Κατάρτι, 2006.
- Μαντζάνας, Π., *Πεσταλότσι, ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης. Ζωή, έργο, παιδαγωγικές ιδέες*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1993.
- Μαυρέλος, Ν., «Η απουσία του ανδρικού λόγου/ ρόλου ως εξουσιαστικού σε διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», στο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου 2006*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Ε.Λ.Ι.Α., 2008 [2006], σ. 155-167.
- Μηλιώνης, Χ., *Το διήγημα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002.
- Μπακαλάκη Α., & Ελεγκίτου, Ε., *Η εκπαίδευση «εις τα του Οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.
- Μπέης, Σ., «Γλώσσα και εθνοτική ταυτότητα: Η περίπτωση της Βλάχικης γλώσσας», στο Α. Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου «Γλώσσα-Κοινωνία-Ιστορία: τα Βαλκάνια»*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2007, σ. 411-416.
- Μπονίδης, Κ., «Η Ανάλυση Περιεχομένου ως μια πολυμεθοδολογική (μεικτή) ποιοτική προσέγγιση στην ανάλυση κειμένων», στο Μ. Πουρκός (επιμ.), *Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική, ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα: επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των προοπτικών διεύρυνσης του ερευνητικού σχεδιασμού*, Αθήνα, «ΙΩΝ Μαρία Παρίκου & Σια ΕΠΕ», 2012 (υπό έκδοση).
- , *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004.
- Νικολάου, Ν., «Η εικόνα του Κρούμου: εικόνα των «κακόφρωνων» Βουλγάρων», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, τχ. 10 (1996), σ. 269-282.
- Ντενίση, Σ., ««Ημερολόγιον Δεσποινίδος Λεσβίου» της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, Θέσεις- Αντιθέσεις- Επιθέσεις», στο «*Εν έτει... 1936/ 1894/ 1940*», Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2009, σ. 83- 109.
- Παπακώστας, Γ., *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1980.

- , «Δεσμής Διηγημάτων. Ένα τελικώς ανευρεθέν έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», στο Γ. Παπακώστας, *Η έρευνα και οι ερμηνευτικές της εκδοχές*, Αθήνα, Πατάκης, 2002, σ. 150-277.
- , «Η πρωτοπόρα πεζογράφος Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», στο Γ. Παπακώστας, *Ιχνηλασίες. Φιλολογικά μελετήματα*, Αθήνα, Πατάκης, 2003, σ. 100-125.
- , *Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας, Η Αλληλογραφία*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1985.
- Πατρικίου, Ρ., *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Αθήνα, Ολκός, 1999³.
- Πάτσιου, Β., *Η Διάπλασις των Παίδων 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν.- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.
- Πετράκου, Κ., «Η θεατρική αντίληψη του Ψυχάρη», στο Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών- Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2005, σ. 275-292.
- Ριζάκη, Ε., *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες, σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Κατάρτι, 2007.
- Σβολόπουλος, Κ., *Κωνσταντινούπολη 1856- 1908. Η ακμή του ελληνισμού*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2003³.
- Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Α. Ασδραχά (μτφρ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.
- Σετάτος, Μ., «Ο Ψυχάρης και η κοινή νέα ελληνική», στο Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*. Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών- Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2005, σ. 45-51.
- Σκοπετέα, Ε., «Γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια: 18^{ος}- 20ός αιώνες», στο Α. Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου «Γλώσσα-Κοινωνία-Ιστορία: τα Βαλκάνια»*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2007, σ. 31-35.
- , *Η Δύση της Ανατολής, Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα, «Γνώση», 1992.
- Σταματάκη, Ε., *Πεσταλότσι και Κοραΐς. Συγκριτική Παιδαγωγική Έρευνα*, Αθήνα, Στρομπούκης, 1988.
- Ταρίνας, Σ., *Ο ελληνικός τύπος της Πόλης, Α΄ μέρος εφημερίδες*, Πόλη, Ηχώ, 2007.
- Τερζής, Ν., «Το αίτημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για την ελληνική μεταρρύθμιση: μια κοινωνιολογική προσέγγιση», Εισήγηση στις τιμητικές εκδηλώσεις για το Μανόλη Τριανταφυλλίδη, υπό τη

διοργάνωση του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη (28.11.1983), 1983, σ. 73-74.

Τζανάκη, Δ., *Δούλα και κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*, Αθήνα, Σαββάλας, 2007.

Τρότσκι, Λ., *Λογοτεχνία και επανάσταση*, Λ. Μιχαήλ (μτφρ.- σημειώσεις- επιμ.), Αθήνα, «Προμηθέας», 1966.

Τσέβικ- Μπαϊβερτιάν, Κ., *Το ζήτημα της γλώσσας στην Κωνσταντινούπολη: λόγος και αντίλογος στην εφημερίδα «Ο ταχυδρόμος» (1898-1908)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης- Α.Π.Θ., 2008.

Τσουκαλάς, Κ., «Ιστορία, Μύθοι και Χρησμοί: η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο: Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας, 1994, σ. 287-303.

Φουρναράκη, Ε., *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830- 1910). Ένα ανθολόγιο*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν.- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.

Φραγκουδάκη, Α., & Δραγώνα, Θ., (επιμ.), «*Τι είν' η πατρίδα μας;*», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997.

Φραγκουδάκη, Α., *Η γλώσσα και το έθνος 1880- 1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική Ελληνική γλώσσα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001.

Φωτιάδης, Α., «*Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον- Αθήναι, Μάρτιος- Απρίλιος 1904*». *Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1998.

Χασεκίδου - Μάρκου, Θ., «Προσπάθειες για «Εθνική Αγωγή». Το περιοδικό του Γ. Δροσίνη», στα *Πρακτικά του ΚΖ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρίας, 26-28 Μαΐου 2006*.

Πηγές

- [Diesterweg, A.], «Το ιδεώδες του Διδασκάλου, Κατά τον Δίστερβεργ», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ', αρ. 2 (1900), σ. 23-25.
- [Ανωνύμου], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 12 (1907), σ. 42-45.
- [Παπαδόπουλος, Ν. Π.], «Προς τους φίλους της «Διαπλάσεως των Παίδων», *Διάπλασις των Παίδων*, τόμος Β' (1880), σ. β'.
- [Παρρέν, Κ.], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Α'», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 869, 19 Μαρτίου 1906, σ. 2.
- [Παρρέν, Κ.], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου Β'», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 870, 26 Μαρτίου 1906, σ. 2-3.
- Brugman, K., *Γραφή και Δημοτική και Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Λ. Αρβανίτης (μτφρ.), Αθήνα, 1907.
- Α. [Παπαδοπούλου, Α.], «Επιστολαί εκ Κωνσταντινουπόλεως», *Παναθήναια*, τ.6 (1903), σελ.412- 413.
- Α. Γ. Π. [Παπαδοπούλου, Αρ.], [Γράμμα], εφ. *Αθηναίς*, τ. 1, αρ. φ. 10 (1876), σ. 79-80.
- Αλεξάνδρα [Παπαδοπούλου], «Ανοιχτό Γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τ.3, αρ. 13 (1896), σ. 99.
- Άμαντος, Κ., *Το γλωσσικόν ζήτημα*, Αθήναι, 1920.
- Αργαίος, Α., [Γ. Ασκητόπουλος], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Παιδικός Κόσμος*, τχ. 17-18 (1943), σ. 135.
- Αριστοκλής, Α., «Η διηγηματογράφος», εφ. *Νέα Εφημερίς ΚΠόλεως*, αρ. φ. 4450, 10/23 Μαρτίου 1906.
- Βακαλόπουλος, Κ., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 1991.
- Βαρβαγιάννης, Ι., *Το γλωσσικόν ζήτημα και οι εθνικοί κίνδυνοι*, Αθήνα, εκ του τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, 1911.
- Βασιλειάδης, Ν., *Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών*, Αθήναι, Τυπογραφείον «Εστία», 1910.
- Βέης, Ν., «Ελληνίδες μαζί μας ελάτε», *Ο Νουμάς*, τχ. 4, αρ. 207 (30 του Αλωνάρη 1906), σ. 9-10.
- Βέης, Ν., «Γρυπαρικά», *Νέα Εστία*, τχ. 32 (1942), σ. 608.

- Βυζαντίς [Παπαδοπούλου, Α.], «Βυζαντινά Χρονικά», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 112 , 27 Ιουνίου 1894, σ. 1.
- Βυζαντίς [Παπαδοπούλου, Α.], «Βυζαντινά Χρονικά, Εξετάσεις- Ένας παπάς», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 106, 21 Ιουνίου 1894, σ. 1.
- Βυζαντίς [Παπαδοπούλου, Α.], «Το γλωσσικόν μας ζήτημα. Συνδιάλεξις μετά του κ. Βουτυρά», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 57, 3 Μαΐου 1894, σ. 1.
- Γιαλούρης, Α., *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου*, Πόλη, έκδοση «Φιλολογικής Πρωτοχρονιάς», 1932.
- , «Νεώτερες πληροφορίες για την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Νέα Εστία*, τχ.32 (1942), σ. 746-747.
- , «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 8 (1920), σ. 133-139.
- Γιαννιού- Γαϊτάνου, Α., «Τα Φιλολογικά Σαλόνια της Πόλης», *Νέα Εστία*, τχ.44 (1948), σ. 838 και τχ.504 (1948), σ. 917-920.
- Γρυπάρης, Ι. Ν., «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 10-11 (1894), σ. 168- 173.
- Δάφνης [Δ. Ι. Καλογερόπουλος], «Σημειώσεις ενός μηνός. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Πινακοθήκη*, έτ. ΣΤ' (1906- 1907), σ. 37-38.
- Δροσίνης, Γ., «Επί το έργον», *Εθνική Αγωγή*, τχ. 1 (1898), σ. 1-2.
- Επετηρίς της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρίας «Η Παλλάς» 1874-76, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Κ. Δ. Στατηροπούλου, 1876.
- Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων του έτους 1906* Κωνσταντινούπολις, 1905.
- Κανονισμός της Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς»*, Εν Κων/Πόλει, Τύποις Οδ. Ιλλέμου και Σ/ας, 1875.
- Κανονισμός του Κεντρικού Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλόμουσου Εταιρίας «Η Παλλάς»*, εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Βουτυράς και Σ/ας, 1876.
- Κεντρικόν Ανώτερον Παρθεναγωγείον της ελλ. Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς», *Πρόγραμμα των κατά το σχολικό έτος 1880- 1881, Διδαχθησομένων μαθημάτων*, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1880.
- Κεχαγιά, Κ. Α., *Παιδαγωγικά μελέται, ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν των Ζαππείο κατά τη διανομήν των βραβείων*, Κωνσταντινούπολη, τυπογραφείο Βουτυράς και Σ^{ας}, 1880.
- Κουρτίδης, Α. «Εισηγητική Έκθεσις στο Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον», στο Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών*.

Ελληνικοί προβληματισμοί (1830- 1910). Ένα ανθολόγιο, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν.- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 519-537.

Κυριακός, Δ. Α., «Επί τη πεντηκονταετηρίδι του Αρσακείου», *Εστία*, τ. ΚΒ', αρ. 564, 19 Οκτωβρίου 1886, σ. 659.

Κωσταντινίδης, Κ. Ν., «Άγγελου Τανάγρα, Βούλγαροι και Μακεδόνες», *Νέα Ζωή*, τχ. 22, αρ. 13 (1905), σ. 236- 237.

Λεοντιάς, Σ. Κ., *Ο ανήρ και η γυνή: Διαλέξεις τρεις αναγνωσθείσαι εν τω Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω και πέντε ποιήματα*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Αδελφών Γεράρδων, 1899.

Μέγας, Α. Ε., *Ιστορία του Γλωσσικού ζητήματος*, Εν Αθήναις, Ι.Δ. Κολλάρου Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1925.

Μοστράτος, Δ., [Εισήγηση], στο Γ. Παπακώστας (επιλ.- φιλ. επιμ.), *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης. Στο μοναστήρι*, Αθήνα, εκδόσεις Πατάκης, 2005 [1907], σ. 122-141.

Νούκας, Σ., [Λόγος], στο Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγγλαΐας Σχινά, 1905- 19074*, Θεσσαλονίκη, εκδοτικός οίκος Σπάνιας, 1997, σ. 44.

Νούκας, Σ., *Λύκειον Εμπορικόν και Πρακτικόν εν Θεσσαλονίκη*, Εν Θεσσαλονίκη, εκ του τυπογραφείου Θ. Κ. Ηρακλείδου και Σ/^α, 1895.

Ξενόπουλος, Γ., *Άπαντα*, Αθήνα, εκδόσεις Μπίρης, 1957, σ. 304-309.

Ξενόπουλος, Γ., «Πνευματική Ζωή: Η γλώσσα της Πεζογραφίας», εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 29 Ιουνίου 1942, Αθήνα.

Παπαδόπουλος, Γ. Γ., «Περί γυναικός και Ελληνίδος», *Πανδώρα*, τ. 12, αρ. 388-9 (1866), σ. 81-88, 105-112.

Παπαδοπούλου, Α., «Η μαγισμένη πέτρα», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σ. 312-313.

Παπαδοπούλου, Α., «Κλοπή», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1902), σ. 69-70.

---, «Ο υιός του Αλεξάνδρου», *Διάπλασις των Παίδων*, τχ.6 (1899), σ. 220.

---, [Λόγος], στο Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Τα Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγγλαΐας Σχινά, 1905- 19074*, Θεσσαλονίκη, εκδοτικός οίκος Σπάνιας, 1997, σ. 45-48.

---, [Σημείωμα προς Σ. Σίμον], εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2612, 12/24 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2.

- , [σημείωμα], *Λεύκωμα επί τη συμπληρώσει της τριακοντετηρίδος του φιλολογικού σταδίου του Χαραλάμπους Αννίνου, 1869-1899*, Αθήναι, Εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, 1900, σ. 82.
- , «Αγάπη», *Διάπλασις των Παίδων*, τχ.9 (1902), σ. 131.
- , «Αγάπη», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2589, 14/26 Νοεμβρίου 1899, σ. 1.
- , «Αι Μήδειαι μας», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σ. 358-359.
- , «Αι Πηνελόπαι μας», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2617, 18/30 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2.
- , «Αιώνων Τελετή», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2627, 1/13 Ιανουαρίου 1900, σ. 4.
- , «Ανεξάρτητοι γνώμαι. Η χειραφέτησις της γυναικός», εφ. *Εστία*, αρ. φ. 63, 9 Μαΐου 1894, σ. 1.
- , «Απάντησις», *Διάπλασις των Παίδων*, τχ.6 (1899), σ. 111.
- , «Από συμφέρον», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2577, 31 Οκτ./ 12 Νοεμβρίου 1899, σ. 2.
- , «Αρετή και κακία», εφ. *Ταχυδρόμος*, αρ. φ. 392, 14 Αυγούστου 1899, σ. 3.
- , «Βασίλισσα», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σ. 185.
- , «Γεωργία Σάνδη», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 522, 1 Μαρτίου 1898, σελ.4.
- , «Επιστολαί εκ Κωνσταντινουπόλεως», *Παναθήναια*, τ.6 (1903), σ. 412-413.
- , «Ευαγγελισμός», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σ. 41-42.
- , «Ζήτω η ελευθερία», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 3250, 25 Μαρτίου/ 7 Απριλίου 1902, σελ.2-3.
- , «Η κ. de Girardin», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 521, 22 Φεβρουαρίου 1898, σ. 6.
- , «Η κ. Στάελ», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 529, 26 Απριλίου 1898, σελ.4.
- , «Η μάνα», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2595, 21 Νομ./ 3 Δεκεμβρίου 1899.
- , «Θεοδώρα», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 22 (1907), σ. 46- 49.
- , «Κακαί γλώσσαί», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τ.1, αρ. 4 (1893), σ. 52-56.
- , «Καλογρηά», *Παναθήναια*, τχ.7 (1903- 1904), σ. 141-142.
- , «Κοινωνικαί μελέται: Εργάζεται και εδώ η γυνή;», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 28 (1896), σ. 222.

- , «Κυπαρίσσι- Τριανταφυλλιά», *Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 5 (1898), σ. 388.
- , «Κωνσταντίνου Σπανούδη. Ιστορικά σελίδες», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 3255, 23 Φεβρουαρίου/ 8 Μαρτίου 1902, σ. 3.
- , «Μ. Αλέξανδρος και Μακεδονία», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου* αρ. φ. 2566, 17/29 Οκτωβρίου 1899, σ. 3.
- , «Ξενητευμένος», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 3207, 25 Δεκεμβρίου 1901/7 Ιανουαρίου 1902, σ. 2.
- , «Ο Φλαντανελάς», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 21 (1906), σ. 273- 275.
- , «Οι θυγατέρες του Πιέρου», *Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 9 (1902), σ. 259-260.
- , «Οικογενειακά υποχρεώσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ.13 (1898), σελ.216-223.
- , «Παρά την γέφυραν», *Διάπλασις των Παίδων*, τχ.7 (1900), σ. 20-21.
- , «Σελίδες οικογενειακού βίου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, τ.11 (1896), σ. 340-345.
- , «Στο μοναστήρι», *Παναθήναια*, τχ.5 (1902-1903), σ. 8-11, 38-41, 80-85.
- , «Τα δάκρυα το δασκάλου», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2637, 16/28 Ιανουαρίου 1900, σελ.1.
- , «Τα έργα των διδασκάλων», *Ημερολόγιον τη Εφημερίδας των Κυριών* (1895), σ. 227-229.
- , «Τα παντοφλάκια της Σταχτοπέπαιλης», *Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 6 (1899), σ. 82.
- , «Τα χαιρετίσματα», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σ. 92-93.
- , «Το Βασιλόπουλο», *Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 4 (1897), σ. 52.
- , «Το εν Βερολίνω Συνέδριον των Κυριών», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 459, 6 Οκτωβρίου 1896, σ. 6-7.
- , «Το μήλο της αγάπης», *Εστία*, τχ.1 (1893), σ. 358-359.
- , «Το ορφανοτροφείον μας», στο Α. Παπαδοπούλου – Χ. Κορακίδου, *Ημερολόγιον των Κυριών*, Κωνσταντινούπολη, τ. 1 (1888), σ. 151-154.
- , «Το πρώτον βήμα», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ', 1900, σ. 236-238.
- , «Το ράσσον», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2566, 17/29 Οκτωβρίου 1899, σ. 2.
- , «Του Κρούμου το ποτήρι», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ' (1900), σελ.6.

- , «Τρισάγιον», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Β' (1899), σ. 148-150.
- , «Υιός και κόρη», *Εικονογραφημένη Εστία*, τχ. 1 (1894), σ. 11- 13.
- , «Χρυσοί γάμοι», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 3209, 1/14 Ιανουαρίου 1902, σ. 2.
- , «Ψευδείς θεοί», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2601, 28 Νοεμ./ 10 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2-3.
- , *Η θεία Ευτυχία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1988 [1904].
- , *Ημερολόγιον της Δεσποινίδος Λεσβίου*, Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Κεφαλίδου, 1894.
- , «Πατριώτης», εφ. *Πατρίς Βουκουρεστίου*, αρ. φ. 2607, 17 Δεκεμβρίου 1899, σ. 2-3.
- Παρανίκας, Μ., *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') εκατονταετηρίδος*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά, 1867.
- Παρρέν, Κ., «Αι εξετάσεις της Γυμναστικής του Παιδαγωγικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 665, 20 Μαΐου 1901, σ. 7-8.
- Πολίτης, Ν. Γ., «Εκθέσις Επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων της Επαρχίας Βώλου», στο Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830- 1910). Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα, ΙΑΕΝ-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, σ. 311-312.
- Ράδος, Κ., *Ο εν Γαλλίαι περί της ελληνικής γλώσσης αγών, τελευταία φάσις του γλωσσικού ημών ζητήματος*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», 1890.
- Ροΐδης, Ε., «Γλωσσικά παρατηρήσεις», *Κλειώ*, τ. Α', αρ. 8 (1885), σ. 114.
- , «Περί της σημερινής Ελληνικής γλώσσης», *Εστία*, τ. ΙΘ', αρ. 486 (1885), σ. 35.
- , *Τα Είδωλα, γλωσσική μελέτη*, Εν Αθήναις, έκδοσις Εστίας, 1893.
- Σάνκο Πάνσας [Παπαδοπούλου, Α.], «Απογεματιανή», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 3, αρ. 16 (1896), σ. 91-93.
- Σπανούδη, Σ., «Δυο λησμονημένες», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 19 Ιανουαρίου 1939.
- Σπανούδη, Σ., «Οι «μαλλιαροί» της Πόλης», εφ. *Τα Νέα*, 15 και 22 Απριλίου 1948.
- Τριανταφυλλίδης, Μ., *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήναι, 1916.

- Φαίαξ, «Επίλογος αντί προλόγου. Μακεδονία Ελληνική», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον του έτους 1897 εικονογραφημένον*, Εν Αθήναις, Έκδοσις Εθνική, σ. 108-112.
- Φαληρεύς, Ν. Θ., «Επί τοις γενεθλίοις της Α. Α. Μ. του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Χαν του Β΄», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 40 (1897), χ.σ..
- Φεγγαράς, Χ., *Το γλωσσικό ζήτημα και οι Γαζετατζήδες της Πόλης*, Β. Κεχριώτης (εισαγ.)- Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου (επιλεγόμενα), Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2002 [1907].
- Φιλήντας, Μ., «Ο Ψυχάρης», *Νέα Εστία*, έτ. Γ΄, τχ.70 (1929), σ. 956- 958.
- Φωτιάδης, Φ., *Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννηση*, Αθήνα, Τυπογραφείο «Εστία», 1902.
- Χασιώτης, Γ. Χ., *Η γλώσσα του Έλληνοσ. Ο Πτωχοπρόδρομος και οι οπαδοί αυτού*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Αδελφών Γεράρδων, 1909.
- Χατζιδάκις, Γ. Ν., «Περί του Ελληνισμού των Μακεδόνων», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, έτ. Γ΄ (1910), Εν Αθήναις, Τύποις καταστημάτων «Αυγής» [1909], σ. 46-51.
- Χρυσοβέργη, Κ., «Εγώ διαβάζω Γαλλικά», *Ημερολόγιο της Εφημερίδας των Κυριών* (1895), σελ.187-188.
- Ψυχάρης, Γ., *Το ταξίδι μου*, Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη, 1988 [1888].
- Ψυχάρης, Γ., «Ανοιχτό γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ Κωνσταντινουπόλεως*, τ. 3, αρ. 18 (1896), σ. 140.